

Doktori disszertáció

FEJES LÁSZLÓ

Összetett szavak finnugor nyelvekben

2005

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Finnugor Nyelvészeti Program

FEJES LÁSZLÓ

Összetett szavak finnugor nyelvekben

doktori disszertáció

Témavezető: DR. RÉDEI KÁROLY
professor emeritus, akadémikus

2005

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
1.1. A probléma	3
1.1.1. A kiindulópont	3
1.1.2. A dolgozat célja	4
1.1.3. A kutatás elméleti háttere	4
1.1.3.1. Egy oroszországi példa	4
1.1.3.2. A nyugati szakirodalom	6
1.2. A kutatás módszere	7
1.2.1. Az adatközlők	8
1.3. Technikai jellegű megjegyzések	9
2. Az összetett szó definíciói	11
2.1. Az egyes kritériumok	14
2.1.0. A helyesírás	14
2.1.1. A hangsúly	18
2.1.2. A sajátos jelentés	25
2.1.3. A morfológiai kritérium	31
2.1.3.1. Eset- és számjelölés az alárendelt tagban	31
2.1.3.2. Egyeztetés az összetétel tagjai között	35
2.1.3.3. Az enklitikumok beékelődése	36
2.1.3.4. A morfológiai zártság univerzalitása	37
2.1.4. A szintaktikai kritérium	38
2.1.4.1. Bővítés	38
2.1.4.2. Névmási visszautalás	41
2.1.4.3. Beékelés	42
2.1.4.4. Elszakítás	42
Ellipszis	42
Mozgatás	46
2.1.5. Az általános olvasat	48
2.1.6. A rekurzivitás	52
2.1.7. Formai elkülönülés	55

2.2.	Kritériumrendszerek	59
2.2.1.	A hangsúly, az előtag bővíthetlensége és általános ol- vasata	59
2.2.2.	Pius ten Hacken: <i>Defining Morphology</i> , 1994	60
2.2.2.1.	Az R-változós teszt	62
2.2.2.2.	A névmási visszautalás tesztje	64
2.2.2.3.	A mellérendelési teszt	67
2.2.2.4.	Minden összetett szó H-compound?	71
2.2.2.5.	Összefoglalás	72
2.2.3.	Mäkisalo: <i>Compounds in Finnish</i> , 2000	73
2.2.4.	<i>Strukturális magyar nyelvtan</i> , 2000	76
2.2.4.1.	Kiefer Ferenc definíciója	77
2.2.4.2.	Kenesei István definíciója	78
2.3.	Összefoglalás	80
3.	Jelentés, produktivitás, szaporaság, gyakoriság	83
3.1.	Az összetett szavak jelentése	83
3.1.1.	A jelentés vizsgálatának története	83
3.1.1.1.	A preteoretikus leírások	83
	A „hagyományos” magyar nyelvtan	83
	A finn és észti leírások	85
	Kísérletek az összetett szavak szemantikájának leírására	85
3.1.1.2.	A generatív leírások	87
	Robert Lees	87
	Károly Sándor és Jaan Kaplinski	89
	Laurie Bauer	90
	Wolfgang Motsch és Judith N. Levi	90
	Charles Li	91
	Margaret Reece Allen	92
	Elisabeth O. Selkirk	92
3.1.1.3.	A pragmatikai-kognitív megközelítések	93
	Pamela Downing	93
	Mary Ellen Ryder	94
3.1.1.4.	Milyen megközelítést válasszunk?	98
3.1.1.5.	Milyen jelentése nem lehet az összetett szónak?	101
3.1.2.	Jelentéstípusok	104
3.1.2.1.	Az endocentrikus összetett szavak	104
	Összetétel és képzés határán: a szintetikus összetett szavak	106

Összetétel és képzés határán: összetételi tag vagy képző	107
Az önállóan (azonos jelentésben) nem használá- tos utótagok	110
3.1.2.2. Az exocentrikus összetett szavak	111
A metaforikus-metonymikus összetett szavak	111
A bahuvrīhi-összetételek	112
Az $[V + N_{TH/EXP}]_{N_{ACT}}$ szerkezetű összetett szavak	113
3.1.2.3. A mellérendelő összetett szavak	113
A kollektív mellérendelő összetett szavak	114
Az additív mellérendelő összetett szavak	116
Az approximatív mellérendelő összetett szavak	117
A besorolás nehézségei	117
Relációs mellérendelő összetett szavak	117
3.2. Produktivitás, szaporaság, gyakoriság	118
3.2.1. Produktivitás	118
3.2.1.1. A tesztelés problémájáról	121
3.2.2. Szaporaság	123
3.2.3. Gyakoriság	123
4. A mellérendelő összetett szavak típusai	124
4.1. Az $N + N$ szerkezetű mellérendelő összetett szavak	124
4.1.1. Összetett szó vagy kötőszó nélküli mellérendelés?	124
4.1.2. „Mellérendelt főnévi jelző”?	128
4.2. Az $A + A$ szerkezetű mellérendelő összetett szavak	129
4.2.1. A színnevek	129
4.2.2. Népnevek, nyelvnevek	129
4.2.3. A kollektív jelentésű szerkezetek	131
4.2.4. Szinonimákból álló mellérendelések	132
4.2.5. Egyéb $A + A$ szerkezetű mellérendelő összetett szavak	132
4.3. Az $V + V$ szerkezetű mellérendelő összetett szavak	133
5. Az alárendelő összetett szavak típusai	135
5.1. Az $N + N$ szerkezetű összetett szavak	135
5.1.1. A főnévi jelző kérdése	136
5.1.1.1. A foglalkozást jelölő főnévi jelző	139
5.1.1.2. A tulajdonnévi jelző és előtag	142
5.1.1.3. Az anyagnévi jelző vagy előtag	144
5.1.1.4. Az ún. főnévi mennyiségjelző	148
5.1.1.5. Összefoglalás	151
5.1.2. A nem deverbális utótagú összetett szavak	153

5.1.2.1.	A jelöletlen birtokos szerkezet mítosza	153
5.1.2.2.	Egyéb nem deverbális utótagú alárendelő szerkezetek	156
5.1.3.	A deverbális utótagú összetett szavak	157
5.1.3.1.	A nomen agentis	157
5.1.3.2.	A nomen actionis	158
5.1.4.	Produktivitás, szaporaság, gyakoriság	160
5.1.5.	Rekurzivitás	162
5.1.6.	A függő esetben álló előtag	162
5.1.7.	A sajátos alakú előtag	163
5.2.	Az A + N szerkezetű összetett szavak	163
5.2.1.	A bahuvrīhi-összetételek	165
5.3.	A Num + N szerkezetű összetett szavak	166
5.4.	A V + N szerkezetű összetett szavak	167
5.5.	Az A + A szerkezetű összetett szavak	171
5.5.1.	Képzett melléknévi utótaggal	172
5.6.	Az N + A szerkezetű összetett szavak	174
5.6.1.	Képzett melléknévi utótaggal	176
5.7.	A Num + A szerkezetű összetett szavak	177
5.8.	Az összetett igék	177
5.8.1.	Az elvonással keletkezett igék	177
5.8.2.	A komi összetett igék	178
5.9.	Az összetett számnevek	179
5.10.	Az összetett szavak a zárt szóosztályokban	184
5.10.1.	Összetett módosító- és kötőszók	184
5.10.2.	Az összetett névmások	185
5.10.3.	Két sajátos finn példa	186
6.	Összefoglalás	187
	Az idézetek eredeti nyelven	192
	Irodalomjegyzék	195

Köszönetnyilvánítások

Az értekezés alapját képező kutatásokat 2000 szeptembere, az ELTE BTK Finnugor Tanszékének uralisztika nyelvészeti doktori iskoláján folytatott tanulmányaim kezdete és 2005 májusa között végeztem. Három éven át ösztöndíjas doktoranduszhallgató voltam, 2004 januárjától júniusáig az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor osztálya biztosított számomra kutatói helyet. 2002 tavaszán az Udmurt Állami Egyetemen tanítottam. Ebben az időben különösen sokat tanultam Valentin Kelmakovics Kelmakovtól, akinek segítségével ezúton is szeretném hálámat kifejezni. 2002-2003 telén a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a bécsi egyetem (Universität Wien) könyvtáraiban dolgozhattam: ezért témavezetőmnek, Rédei Károlynak tartozom köszönettel; hálás vagyok a bécsi egyetemnek, különösen a finnugor tanszék könyvtárának az ott kapott segítségért. 2003 őszén a CIMO ösztöndíjával a turkui egyetemen (Turun Yliopisto) folytathattam munkámat, külön köszönetet kell mondanom meghívómnak, Sirkka Saarinennek, továbbá a turkui tartózkodásom alatt nyújtott segítségéért Arja Hamarinak és tutoromnak, Maijastiina Vileniusnak.

Abban, hogy ez az értekezés megszülethetett, nagy szerepe van Bakró Nagy Marianne-nak, aki már finnugor szakos diplomamunkámnak témavezetője volt, tanulmányaimat és pályámat folyamatosan segítette, és akihez bármikor tanácsért és támogatásért tudtam fordulni. Köszönöm az MTA Nyelvtudományi Intézete Finnugor osztálya minden munkatársának, hogy családias légkörű kutatóhelyüket évek óta második otthonomként tarthatom számon.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Keresztes Lászlónak és főként Nagy Juditnak, akiknek jelentős részben köszönhető, hogy a finnugor nyelvészeti pályára léptem, továbbá Csepregi Mártának, Anu Kippastonak, Nagyezsda Manovának, Galina Lesznyikovának és Yrjö Laurantonak, akik az ELTE BTK Finnugor tanszékének oktatóiként segítették munkámat, illetve Havas Ferencnek, aki tanszékvezetőként támogatott, és Simon Valinak, akivel az *-i* képzős melléknevekről konzultálhattam.

Szintén hálával tartozom az ELTE BTK elméleti nyelvészet szakának oktatóinak, Bánréti Zoltánnak, Komlósy Andrásnak, Siptár Péternek és Tör-

kenczy Miklósnak, hogy megismertették velem a modern nyelvészeti leírás módszereit. Külön szeretném kifejezni köszönetemet Kiefer Ferencnek, aki többször támogatott szakirodalommal.

Rendkívül hálás vagyok Kálmán Lászlónak, aki fáradtság nélkül konzultált az elemzés elveiről és eredményeiről, és akinek kritikus megjegyzései nélkül ez a dolgozat sokkal gyengébb lenne; illetve az általa vezetett magyar leíró nyelvtani szeminárium résztvevőinek, közöttük kiemelten Komlósy Andrásnak, Törkenczy Miklósnak (akiknek oktatóként is sokat köszönhetek) és Rebrus Péternek. A dolgozatban felhasználtam a szemináriumon született gondolatokat – mivel sajnos ma már rekonstruálhatatlan, hogy mely gondolatokhoz kiknek a hozzászólásai után jutottunk el, ill. mennyiben járultak hozzá az ott elhangzottak véleményem kialakulásához, ezért sajnos nem tudom pontosan jelezni, hogy mely ötletek származnak a szeminárium résztvevőitől.

Köszönöm Varga Lászlónak, hogy a mellérendelő összetett szavak hangsúlyozásával kapcsolatos véleményét megosztotta velem.

Végtelenül hálás vagyok azoknak a nyelvi adatközlőknek, akik időt és fáradságot nem kímélve válaszoltak a nyelvi adatokra vonatkozó, gyakran nem könnyű kérdéseimre: köszönetet szeretnék mondani Nyikolaj Kuznyecovnak, Virpi Masonennek, Kaur Mäginnek, Aljona Rodionovának, Susanna Virtanennek és mindenki másnak, akit egy-egy szerkezet elfogadhatóságával kapcsolatban nyaggattam.

Köszöneti illeti azokat, akik a dolgozatot az elővédés során, ill. a védésre történő benyújtás előtt átolvasták és segítettek a tévedések, hibák kigyomlálásában: Oszkó Beát, Sipos Marit, Sipőcz Katit, Wenszky Nórát, továbbá dolgozatom bírálóit, Raija Bartenst és Kiefer Ferencet.

Végül, de nem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani családomnak, szüleimnek és öcsémnek (akivel leggyakrabban teszteltem magyarrá vonatkozó intuícióimat), hogy munkámat mindvégig támogatták és segítettek a munkához szükséges körülmények megteremtésében.

A dolgozatban szereplő tévedésekért, pontatlanságokért természetesen kizárólag a szerző a felelős.

Budapest, 2005. május 17.

1. fejezet

Bevezetés

1.1. A probléma

1.1.1. A kiindulópont

PhD-értekezésem finnugor nyelvekben található összetett szavakról, ill. azok típusairól szól. Nem vállalkozhatom arra, hogy ezt a rendkívül szerteágazó témát egy értekezés keretében kimerítően tárgyaljam. Dolgozatomban egyetlen kérdésre kívánok összpontosítani: van-e jelentős eltérés a magyar, finn és észti összetett szavak, ill. a nekik megfelelő permi szerkezetek között.

A közfelfogásnak megfelelő véleményt KONT (1973, 165) foglalja össze: a típusbeli hovatartozást jelölő főnévi jelző a finnségi nyelvekben, a lappban és a magyarban egybekapcsolódott a jelzett szóval, és ma már nominativusi előtagot képez, a volgai, a permi és az obi-ugor nyelvekben azonban különálló szó maradt. Összetett szó ezekben a nyelvekben csak akkor jelentkezik, ha a jelzős szerkezet jelentése különbözik a tagok jelentésétől, vagy a szókapcsolat terminusszerűvé vált. Nem közli azonban, hogy ezek a hasonló szerkezetek miért tartandóak egyes nyelvekben összetételnek, másokban jelzős szerkezetnek, ill. a sajátos jelentésű szerkezetek miért minősülnek összetett szavaknak, ha a nem sajátos jelentésű hasonló szerkezetek nem (és ha a sajátos jelentés az összetett szó ismérve, akkor egyes nyelvekben miért lehet összetett szóknak tartani nem sajátos jelentésű szerkezeteket). Szakdolgozatomban (FEJES 2000) áttekintettem a finnugor és szamojéd összetett szavakra vonatkozó szakirodalom jelentős részét, és megállapítottam, hogy az esetek túlnyomó többségében a szerzők nem, vagy nem kielégítően definiálják az összetett szó fogalmát. Ebből következik, hogy az összetett szavakra vonatkozó megállapítások, de különösen azok, melyek szerint valami összetett szóknak minősül vagy nem minősül annak, megfelelő definíció híján a levegőben lógnak, ellenőrizhetetlenek, és kényszerűségből vitathatatlanok: nem cáfolhatjuk vagy

támogathatjuk a megállapítást, ha nem tudjuk, mire alapozza a szerző.

1.1.2. A dolgozat célja

Dolgozatom legfontosabb céljának tartom, hogy körülhatároljam az összetett szó fogalmát, és ellenőrizsem Kont állításának igazságát, kiterjesztve a vizsgálatot más (nem csupán N + N) szerkezetekre is, melyeknek összetett szó mivolta felmerülhet. Vizsgálatom során fontosnak tartom, hogy lehetőleg azokat a szerkezeteket nevezem összetett szavaknak, amelyeket a korábbi szakirodalom is azoknak nevez. Természetesen ez teljes mértékben nem sikerülhet, hiszen a korábbi szakirodalom is hol szószerkezetnek,⁸ hol összetett szónak nyilvánít hasonló szerkezeteket. Felróható, hogy nem a megfigyelhető nyelvi jelenségekből indulok ki, és nem magam határolok körbe egy jól elkülönülő szerkezetcsoporthoz, amit azután összetett szavaknak nevezek, hanem olyan kritériumokat keresek, amelyekkel a nyelvi jelenségek egy előre meghatározott része (melyeket már a priori összetett szavaknak tartok) körülhatárolható. A fenti megállapítás ellenőrzéséhez azonban feleslegesnek érzek minden egzakt definíciót, ha az jelentősen más kört fed le, mint amit a pontosan nem definiált, mégis viszonylag konzekvensen használt összetett szó terminus.

1.1.3. A kutatás elméleti háttere

1.1.3.1. Egy oroszországi példa

Természetesen vannak olyan munkák is, melyek nem kevés figyelmet szentelnek az összetett szavak és a szószerkezetek elhatárolásának. A gond azonban az, hogy a különböző nyelvek vizsgálatakor az egyes szerzők rendkívül különböző elhatárolási szempontokat alkalmaznak. Az oroszországi uralisztikai szakirodalomban kiemelkedőnek kell tartanunk Galina Fegyunyova a komi főnévalkotással foglalkozó egyetemi jegyzetét (ФЕДЮНЕВА 2000), mely igen nagy figyelmet fordít a két szerkezet elhatárolására. Fegyunyova megpróbálja a nyelvészeti hagyomány korábbi homályos koncepcióját (miszerint összetett szónak azt a szerkezetet nevezzük, melyben két vagy több önálló szó egy egységes új szót alkot) következetesen továbbvinni. Ilyen módon jut arra a megállapításra, hogy a komi *mort jur* 'emberi fej', a *ver kerka* 'vadászház

---

⁸ A leírásban, amennyire lehetséges, megpróbálok egyforma távolságot tartani a különböző nyelvészeti irányzatoktól, így a hagyományos nyelvtanhoz kötődő szintagma és a modern (elsősorban generatív) iskolához kötődő frázis kifejezés helyett a semleges szó szerkezet terminussal élek.

(erdő + ház)' vagy a *seter sín* 'ribizliszem (szem mint testrész)' szerkezetek nem lehetnek összetett szavak, hiszen az összetett szavak szemantikailag egységesek, jelentéseik nem bonthatóak részekre, ezek a szerkezetek viszont parafrázálhatók (*mortlen jur* '(az/egy) ember feje', *verin silalıs kerka* 'erdőben álló ház', *seter kod*, *seter vile muniş sinjas* 'ribizliféle, ribizlire hasonlító szem'), azaz a jelentés felosztható közöttük (ФЕДЮНЕВА 2000, 29). Ha elfogadjuk Fegyunyova érvelését, akkor ki kell zárunk az összetett szavak köréből az olyan magyar szerkezeteket, mint a *lófej*, *konyhaajtó* vagy a *bojár szem*, melyek összetett szó mivoltát korábban senki nem kérdőjelezte meg. Fegyunyova ellenpéldaként a *sinva* 'könny (szem + víz)' szót említi, ezt valódi összetett szónak tartja, mert nem parafrázálható (nem *sinmıs petıs va* 'szemből folyó víz') (ФЕДЮНЕВА 2000, 29). Könnyen felismerhető, hogy Fegyunyova itt valójában a nyugati szakirodalomban exocentrikusnak nevezett összetett szavakra gondol: ezeket azonban egyes nyugati kutatók ki is zárják az összetett szavak köréből (pl. TEN HACKEN 1994, bővebben l. 2.2.2.1., 62. o.), mások pedig ha az összetett szavak közé is sorolják, a leírás szempontjából érdektelennek tekintik (pl. KIEFER 1998, 263; 2000, 523).

Míg az N + N szerkezetek közül csak az exocentrikusokat fogadja el összetett szavaknak, Fegyunyova másképp ítéli meg az A + N szerkezeteket: szerinte ezeknél az különbözteti meg a szó szerkezetet az összetett szótól, hogy míg a szó szerkezetben a melléknév valamilyen tulajdonságot jelöl, addig az összetett szóban csupán egy fajtát, altípust határoz meg. Így pl. a *žon* 'pirók, süvöltő' madárnevet a *gerd* 'piros, vörös' melléknévvel ellátva a *gerd žon* 'a pirók / süvöltő egy alfaja' szerkezetet kapjuk: itt a melléknév nem a főnév jelöltjének tulajdonságára utal, hanem a főnév által jelzett kategória egy alkategóriáját jelöli ki (ФЕДЮНЕВА 2000, 29). Fegyunyova rendszerén belül nincs ellentmondás, hiszen míg a jelzős szerkezeteket parafrázálhatjuk (*gerd rema žon* 'vörös színű pirók / süvöltő', addig az alkategóriát kijelölő összetett szót nem (ФЕДЮНЕВА 2000, 26).^N Ha Fegyunyova felosztásához tartanánk magunkat, akkor összetett szavaknak kellene tekintenünk az olyan magyar szerkezeteket is, mint a *háztartási keksz*, *afrikai elefánt*, *közönséges nyírfa* stb.

Visszatérve a főnévi előtagokhoz: Fegyunyova kizárja az összetett szavak köréből azokat a szerkezeteket, amelyek többjelentésűek lehetnek: pl. *bumaga papka* 'papírmappa; egy mappa papír': a) 'papírból készült mappa', b) 'papír tárolására szolgáló mappa', c) 'egy mappányi papír' (ФЕДЮНЕВА 2000,

^N Ennek némiképpen ellentmondani látszik, hogy a legújabb komi–orosz szótár (KRK, 2000) nem ismeri a *gerd žon*t, tartalmazza viszont a *gerd moreša žon*t (szó szerint 'vörös begyű pirók / süvöltő'). A fő kérdés itt az, hogy a szinonimikus és hasonló elemekből álló szerkezeteket mikor tekinthetjük parafrázisnak, és mikor csupán (véletlenül) hasonló jelentésű szerkezetnek. Ez a probléma Fegyunyova felosztásának egyik Achilles-sarka.

29). A kizárás nem ok nélküli: a nyelvészeti hagyomány a szóösszetételt a szóalkotásmódok közé sorolja, a szóalkotás pedig új szót (pontosabban: új szótári egységet) hoz létre. Márpedig amíg ingadozik egy szerkezet jelentése, nem tekinthetjük szótári tételnek.⁸ Mindeközben a nyugati szakirodalomban felbukkan az a nézet is, hogy csak azokat a szerkezeteket tekinthetjük összetett szavaknak, amelyek több jelentésben is elképzelhetőek (l. ismét TEN HACKEN 1994, ill. 2.2.2.1., 62. o.).

Nyilvánvaló tehát, hogy ha Fegyunyova elvei alapján írnánk le a magyar, a finn vagy az észti összetett szavakat, jóval kevesebb szerkezetet minősítenénk összetett szónak, mint eddig szokás volt. Mindez azonban kevés ahhoz, hogy Kont állítását elvessük, és a nyelvek közötti különbség helyett csupán a leírások közötti különbségről beszéljünk. Ahhoz, hogy kimondjuk, hogy az egyes finnugor nyelvek között különbség van (vagy nincs) az összetett szavak tekintetében, magukat a nyelvi adatokat kell megvizsgáljunk.

1.1.3.2. A nyugati szakirodalom

Az összetett szó fogalmának megközelítésekor elsősorban a nyugati szakirodalomból (ide sorolva a finn, észti és magyar szakirodalmat is) indulok ki. Ezt elsősorban az indokolja, hogy a dolgozat nyugati tudományos közegben születik és ennek a közegnek is szól. Természetesen izgalmas lehetne az oroszországi finnugor szakirodalomból kiindulni, és a nyugati finnugor nyelveken alkalmazni a keletiek szempontjait. Hogy mégsem ezt az utat választom, annak két fő oka van. Az egyik az, hogy bár Fegyunyova felosztása nem kevésbé konzekvens, mint a nyugati szakirodalomban található felosztások jó része, és különösebb hátrányai sincsenek (elvégre mindegy, hogy az N + N szerkezeteket főnévi jelzős szerkezetnek vagy összetett szónak nevezzük, ha ugyanazt írjuk le róla), nem rendelkezik olyan előnyökkel sem, amelyek miatt érdemesnek látnám felváltani vele a nyugati hagyományt. A másik ok, hogy a „keleti szemlélet” jóval kevésbé kidolgozott, a Fegyunyováéhoz hasonló szintű mérlegelés ritkaságszámba megy, és nemcsak a szakirodalomból hiányoznak az elméletileg megalapozott írások,⁹ de még a közfelfogás sem szilárdult meg abban a tekintetben, hogy mely szerkezeteket is tekintsünk összetett szónak, melyeket szó szerkezetnek.

⁸ Itt is feltehető a kérdés, hogy mikor beszélhetünk meg nem szilárdult jelentésről, és mikor több megszilárdult jelentésről. Fegyunyova erre ugyan nem tér ki, de az adott esetben igaz van abban, hogy nem több lexikalizált jelentésről van szó, hiszen ez a fajta poliszémia a hasonló szerkezetek többségét jellemzi.

⁹ Az utóbbi évtizedekig a finn, az észti és a magyar szakirodalomban sem találhattunk valódi egzaktokra törekvő meghatározásokat.

1.2. A kutatás módszere

A dolgozatban a következő utat fogom követni. Először megvizsgálom, hogy a három legalaposabban leírt finnugor nyelvben, a **magyarban, a finnben és az észtb**en mi jellemzi azokat a szerkezeteket, amelyeket összetett szavaknak szokás tartani. Áttekintem az erre a három nyelvre vonatkozó szakirodalmat, ill. a kortárs nyugati szakirodalmat, és ellenőrzöm, hogy a fellelhető definíciók közül melyik mennyiben felel meg ezeknek.^N A következőkben az összetett szavak jelentésének elemzésével foglalkozom, és annak alapelveit próbálom tisztázni, mindezt annak érdekében, hogy az összetett szavak produktivitásáról tehessek megalapozott állításokat. Ezután megvizsgálom, hogy a két permi nyelv, a **komi** és az **udmurt** mely szerkezeit tarthatjuk a definíció értelmében összetett szónak, és vannak-e esetek, amikor a magyar, finn és észtt összetett szavaknak megfelelő szerkezeteket szó szerkezetnek kell tartanunk. Mint a későbbiekben világossá fog válni, összetett szavaknak a nyugati szakirodalomban is egymástól lényegesen eltérő szerkezeteket neveznek, melyeket valójában csupán családi hasonlóság² köt össze, de amennyiben egy szigorúbban körülhatárolt nyelvi jelenséghalmazt szeretnénk leírni, célszerűbb lenne annak új nevet találnunk. Ha azonban elfogadjuk, hogy az összetett szavakat a családi hasonlóság kapcsolja össze, nehezebb szigorúan elhatárolni azokat a jelenségeket, melyek nem tartoznak az összetett szavak körébe. A határ meghúzásánál a leírás takarékoságát veszem figyelembe. A magyar igekötős igéket azért zárom ki az összetett szavak közül, mert az igekötő elválhat az igétől, míg az összetett szavaknál az előtag nem válhat el az utótagtól (kivéve az ellipsis esetét: 2.1.4.4., 42. o.). Ráadásul az igekötő elválásának sajátos szabályai vannak, melynek leírása – amennyiben az igekötős igét az összetett szavak közé sorolnánk – az összetett szavak leírását jelentősen növelné, miközben csak az összetett szavak kis részére lenne érvényes. (Az igekötős igék elhagyása mellett szól az is, hogy a vizsgált öt nyelv közül csak a magyarban és az észtb en számolhatunk ilyen szerkezetekkel, tehát a Kont-féle

^N Mivel az összetett szó definiálását a magyar, a finn és az észtt, továbbá az ismertebb indoeurópai (elsősorban nyugat-európai) nyelvek példáján kísérlem meg, a dolgozatom első fejezetében permi példákra alig hivatkozom. Ahol lehet, elsősorban magyar példákra mutatom be a jelenségeket. A dolgozat harmadik részében, az öt finnugor nyelv összevetésekor is az egyes magyar példák elemzése terjedelmesebb, mint a hasonló finn, észtt, komi vagy udmurt példáké. Ez annak köszönhető, hogy magyar anyanyelvűként jobban látom, pontosabban tudom analizálni a magyar problémákat, mint más nyelvekét. Ez a dolgozatban óhatatlanul arányeltolódáshoz vezet – úgy vélem azonban, hogy mondanivalóm érvényét nem csökkenti.

² Családi hasonlóságról akkor beszélünk, amikor a halmaz mindegyik eleme hasonlít valamiben a halmaz bármelyik más elemére, de nincs olyan tulajdonság, amellyel a halmaz mindegyik eleme rendelkezik. Vö. WITTGENSTEIN 1998, 58 (61. pont).

kelet–nyugati szembeállításról ezen a téren semmit sem tudnánk mondani.)

További finnugor nyelvek vizsgálatára hely és kompetencia hiányában nem vállalkozhatom (a vizsgált nyelvek esetében is csak az irodalmi változatokra, a komi esetében a komi-zürjén irodalmi nyelvre szorítkozom), de céлом, hogy a bemutatott példák alapján más nyelvek kutatói is elvégezhesék ezeket a vizsgálatokat.

A fő kérdés mellett még egy célt szeretnék teljesíteni a dolgozatban: a vizsgált öt nyelvből adatokat szeretnék nyújtani azon problémák vizsgálatához, melyek az összetett szavakkal kapcsolatban a nyugati szakirodalomban napjainkban felmerülnek. Ehhez elsősorban a *Rivista di Linguistica* 1992. évi első számából indulok ki: ezt a számot az összetett szavaknak szentelték, és a cikkek (melyek összesen 10 nyelvet tárgyalnak) egy előre összeállított kérdéssorra igyekeznek felelni. Céлом az, hogy dolgozatomból az olvasó ezekre a kérdésekre választ kapjon, és így képet nyerjen a tárgyalt nyelvek összetett szavairól.

Munkámmal kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy szemléletét tekintve leíró jellegű, azaz nem kívánok nyelvtörténeti kérdésekkel (sem egyes összetett szavak, sem tipológiájuk történetével) foglalkozni. Bár a vizsgált nyelvek rokon nyelvek, összevetésük célja nem az alapnyelvi rekonstrukció, vagy a nyelvcsalád nyelveire jellemző tulajdonságok általánosítása. Ugyanakkor természetesen a dolgozat eredményei lehetnek ilyen jellegű vizsgálatok kiindulópontjai.

1.2.1. Az adatközlők

A szakirodalom adatait igyekeztem óvatosan kezelni. Különösen indokolt ez a permi nyelvekre vonatkozó régebbi adatok esetében (vö. 7., 115. o.). Ezek az adatok olyan nem anyanyelvi lejegyzőktől származtak, akik könnyen félreérthettek bizonyos szerkezeteket – ha a mai adatközlők ezeket másképp ítélik meg, mint a lejegyzők, nem tudhatjuk biztosan, hogy téves lejegyzésről, időközben történt változásról vagy nyelvjárási eltérésről van-e szó. Éppen ezért fontosnak tartottam az adatokat anyanyelvi adatközlőkkel megvitatni, és ha véleményük eltért a szakirodalomban korábban megfogalmazottaktól, akkor az adatközlők véleményét vettem figyelembe.

Egyes kérdésekben az anyanyelvi adatközlők véleménye sem mindig egységes. Magam is vitatom más, magyar anyanyelvű szerzők a magyarra vonatkozó megállapításait^N (5.2.1., 165. o.), és a finn adatközlők is gyakran különbözőképpen ítélik meg ugyanazt a szerkezetet (5.5.1., 173. o.). A permi

---

^N Ez esetben az egyes adatok elfogadhatóságáról, létezéséről van szó, és nem elemzésükről.

adatközlőknek már a kiválasztása sem könnyű, hiszen már azt sem könnyű meghatározni, ki tekinthető elméletben hiteles adatközlőnek. A permi anyanyelvi beszélők mind kétnyelvűek, domináns nyelvük – különösen a művelteknél – az orosz. Ritkán használják az irodalmi változatot.

Finn adatközlőim Susanna Virtanen, a Szegedi Tudományegyetem finn lektora és Virpi Masonen, az ELTE finn lektora voltak, de finnországi tartózkodásom alatt másokkal is megvitattam egyes szerkezeteket. Munkámban figyelembe vettem Raija Bartensnek a dolgozatom előbírálásában tett, a finn adatokra vonatkozó megjegyzéseit is. Észt adatközlőm Kaur Mägi, a Szegedi Tudományegyetem észt lektora, komi adatközlőm Nyikolaj Kuznyecov, a Tartui Egyetem doktorandusza, udmurt adatközlőm Aljóna Rodionova, az Udmurt Állami Egyetem hallgatója volt (egyes komi és udmurt adatokat azonban mással is megvitattam).

Bizonyára előnyös lett volna, ha több adatközlőt is meg tudtam volna kérdezni. Jelentős előnnyel azonban csak az járt volna, ha az adatközlők véleménye egybehangzó: ellenkező esetekben ugyanis nem tudtam volna megmagyarázni, hogy mi az oka az adatok megítélésében tapasztalható ingadozásnak. Ehhez már igen nagy számú adatközlőre lett volna szükségem, és a kutatás nyelvjárástani vagy szociolingvisztikai fordulatot vett volna. Remélhetőleg az esetek többségében az eredmények így is helytállóak, és a dolgozatban lefektetett elveknek megfelelően az újabb, az itt ismertetettektől eltérő adatok is megíthetők.

Az adatközlőktől származó információk árnyalására felhasználtam minden olyan szöveget, amellyel a dolgozat írása alatt találkoztam, beleértve a szépirodalmi és publicisztikai szövegeket, rádió- és televízióadásokat, továbbá az internetet.

1.3. Technikai jellegű megjegyzések

A magyar, finn és észt adatok esetében az aktuális helyesírási normák szerint közlöm az adatokat, a komi és az udmurt adatok esetében viszont a széles körben elterjedt átírási gyakorlatot követem.

A dolgozatban a héber betűkkel jelölt lábjegyzetekbe a főszöveget kiegészítő megjegyzések kerültek. Az idézeteket mindig magyar nyelven közlöm, a pontosság és az ellenőrizhetőség kedvéért megadott eredeti megfogalmazások az arab számokkal jelölt végjegyzetekbe kerültek.

A végjegyzeteket a bibliográfia követi. A szövegben a forrásmunkákra a szerzőjük neve és a kiadásuk évszáma alapján hivatkozom, néhány (elsősorban többszerzős) munkára, folyóiratokra a bevett vagy általam alkotott rövidítéssel hivatkozom. A műveket a magyar ábécé szerint rendeztem, a cirill

betűs kiadványok a bibliográfia végére kerültek. Ezt követi a szövegben és a bibliográfiában használt rövidítések jegyzéke. Külön sorolom fel azokat a műveket, melyekre más művek alapján hivatkozom, de amelyekhez személyesen sajnos nem értem hozzá.

A bibliográfiai rövidítések mellett csak közkeletű rövidítéseket (ill., pl., stb.) alkalmazok. A szóban forgó nyelvek rövidítéseit (m. – magyar, f. – finn, é. – észt, k. – komi, udm. – udmurt) csak ott használom, ahol egymás közelében sok különböző nyelvi adat szerepel. Ahol a szövegkörnyezetből nyilvánvaló, ott közvetlenül az adat mellett nem tüntetem fel, milyen nyelvű az adat. Mivel a dolgozat szövege magyar, a magyar nyelvű adatok nyelvét általában külön nem jelöltem.

2. fejezet

Az összetett szó definíciói

A szakirodalomban az összetett szó fogalmát több eltérő felfogásban is használják. Tisztán nyelvtörténeti megközelítésben gyakran már akkor összetett szóról beszélnek, amikor a szó két szóra vezethető vissza. Így például az észti *veski*, ill. az udmurt *vuko* 'malom' egyaránt a 'víz' (észti *vesi*, udmurt *vu*) és a 'kő' (észti *kivi*, udmurt *ke* ma: 'malomkő') szavak kapcsolatára vezethető vissza.⁸ Ez azonban ma már csak etimológiai vizsgálatok során deríthető ki, és a beszélők számára egyáltalán nem világos. Ezt bizonyítják az olyan szerkezetek is, mint az észti *veskikivi* 'malomkő', vagy az udmurt *vu vuko* 'vízimalom', *vuko ke* 'malomkő', *tel vuko* 'szélmalom'. Ezeket a szerkezeteket célszerűbb lenne elhomályosult összetett szavaknak nevezni (vö. OLSEN 2000, 901), de ez sem mindig megfelelő terminus, hiszen nem lehetünk biztosak abban, hogy az adott szerkezet valaha valóban olyan szerkezetet alkotott, amelyet az adott szinkroniában – szinkrón szempontból – összetett szónak neveztünk volna (és nem szószerkezetnek). Az ilyen szerkezeteket semmiképpen sem tartom összetett szavaknak.

Egy másik probléma, hogy a hagyományos nyelvtani felfogás a szóösszetételt az ún. szóalkotási módok között tárgyalja, és ha következetesek akarunk maradni, ezen a kereten belül csak azt a szerkezetet tekinthetjük összetett szónak, melynek létrejöttében az utolsó lépés az összetétel volt.⁹ Így a *kézi-*

⁸ Bár dolgozatomnak nem célja a történeti elemzés, ezen a ponton meg kell indokolnom a szakirodalomtól eltérő véleményemet. A MSzFE (279) szerint a *vuko* utótagja a FU **kota* 'sátor, földbe vajt kunyhó' (> m. *ház*) szóból ered. Ez azonban megkérdőjelezhető, hiszen a *korka* '(gerenda)ház' szóban, melynek utótagja bizonyosan a **kota*-ból ered, *a*-t találunk, és nincs meggyőző magyarázat, hogy miért vált volna zártabbá. Ezzel szemben a *ke* > *ko* változás jól indokolható, hiszen az udmurtban – az *evel* 'nincs', eredetileg szintén két tőből álló szót kivéve – nem első szótagban nem állhat *e*, és a feltehető *ó* előzményből itt várható is az *o*. A 'víz + kő' > 'vízimalom' > 'malom' jelentésképződést a párhuzamos észti példa is megerősíti.

⁹ Ezt nem minden nyelvtanító véli így, az *ISKO* például egyértelműen összetett szavaknak

labdázik igét, melyről szemantikai szempontok alapján nyilvánvaló, hogy csak *kézilabda* + *zik* útján, azaz képzéssel jött létre (nem pedig a *kézi* és a *labdázik* összetételével), nem tekinthetjük összetett szónak. Nyilvánvaló viszont, hogy ez a szerkezet a képzés után is megőriz olyan tulajdonságokat, amelyek az összetett szavakra jellemzőek, így például az „utótag” elliptálható: *Az osztályunkban mindenki vagy kosár- vagy kézilabdázik*. De felmerülnek más problémák is. Mivel nincs *vágó 'valaminek a vágására szolgáló szerszám', nyilvánvaló, hogy a *szivarvágó* nem jöhetett létre a *szivar* és a *vágó* összetételével (további példák: *törvénytudó, étékfogó, pártfogó, labdarúgó, poroltó*).^N Mivel ezekben az esetekben egy deverbálisan képzett elemet, ill. a szóban forgó ige vonzathelyét kitöltő főnevet találunk, inkább képzésre kell gondolnunk. Más esetekben – a képző hiánya miatt – ilyen fel sem merülhet: *ruhaholt, könyvszekrény, konzervdoboz*. Vannak azonban olyan esetek, amikor nem tudunk egyértelműen dönteni: a *regényíró* éppúgy levezethető ige és a vonzathelyén álló főnév, mint két főnév kapcsolatából, akár csak a *könyvkereskedés* vagy a *szűrszabó*. A *könyvkereskedelem, regényirodalom* esete azért is sajátos, mert a képzők improduktivitása valószínűbbé teszi az összetételt. A felmerülő problémák miatt helyesebbnek látom, ha egyáltalán nem számolunk szóalkotási folyamatokkal,² és csak az előforduló, ill. potenciális szerkezetek tulajdonságait vizsgálom, amikor meg szeretném határozni, hogy összetett szóval állunk-e szemben. Döntésem mellett szól az a tény is, hogy bizonyos nyelvekben összetett szóként leggyakrabban olyan szerkezeteket emlegetnek, melyekben valamilyen képzőelem is felbukkan (pl. a latinban, l. ONIGA 1994, 100).

Az összetettszó-érzet

Kétségtelen, hogy vannak olyan esetek, amikor a nyelvhasználó úgy érzi, úgy véli, hogy valamely szó „összetett” – azaz két szót vél felismerni benne. Mindez akkor érdekes, amikor a szó szinkrón szinten, de gyakran történetileg sem összetett. Az ISKo (§ 406) szerint a következő négyszótagú jövevényszavak

(pontosabban képzett összetett szavaknak¹) tartja az olyan képzett szavakat is, melyek összetett szóból vagy szószervezetből képzettek. (§ 398)

^N Hasonló példákat hoz az angolból BAUER 1978 (139–140), az olaszról SCALISE (1994, 186), az újjörögből RALLI (1994, 159), az utóbbi példákban azonban az utótagok soha nem jelenhetnek meg önállóan.

² KERGE (1990, 4–5) azt javasolja, hogy különböző terminusokkal éljünk: a *liitsõna*, amely az észten hagyományosan az összetett szóra alkalmazott szakszó, jelentse azt a szót, amelyben több szótó van; ezzel szemben a *liitum* jelentse azokat a szerkezeteket, amelyek közvetlenül összetétellel jöttek létre. Mivel láttuk, hogy az esetek nem mindig egyértelműek, hasonló megoldást nem alkalmazok.

„összetettség-alakúak”²: *artisokka* 'articsóka' (*sokka* 'saszeg'), *kommervenki* 'furcsa szerkezet', *palsternakka* 'paszternák'. Az ilyen szavak nem szemantikájuk miatt tartatnak összetett szónak (hiszen gyakran a feltételezett elemek sem önálló szóként, sem más szavak elemeiként nem léteznek, vagy ha léteznek, jelentésük sehogyan sem illeszkedik a feltételezett szerkezetbe), hanem pusztán formájuk alapján: a finnben a tőszavak általában két- vagy háromszótagosak, a hosszabbak vagy képzettek, vagy összetettek. Ha a hosszabb szóban nem ismerhető fel képző, kézenfekvő a feltételezés, hogy két (akár ismeretlen) szó összetétele. Az összetettség gyanúját nemcsak az keltheti fel, ha a szó hosszú, hanem az is, ha szokatlan hangkapcsolat van benne. A magyar *egyház* szó összetételi eredete már a teljesen elhomályosult (az *egy* 'szent' teljesen kiveszett a használatból, a *ház* pedig szemantikailag irreleváns, hiszen az *egyház* ma nem 'épület'-et (a templomot) jelent, hanem intézményt), a beszélők számára mégis kézenfekvő, hogy „két szóból áll”. Ez nyilván annak köszönhető, hogy tő belsejében [tʰh] nem fordul elő. (TÖRKENCZY 1994, 361, 363 szerint csak a *petyhüdt* szóban van rá példa – ez azonban egyfelől onomatopoeitikus jellegű^N, ráadásul „képzettség-érzet” feltételezhetünk benne: az *-üd* igeképzőt és a *-t* melléknéviigenév-képzőt véljük felfedezni benne (ez a magyarázata írott alakjának, hiszen a *d* a hangalakból nem következik, disztribúciós elemzéssel pedig nem mutatható ki). Igaz, a *-tyh-* ebben az esetben is a tőben van, de ez következhet egy **pehety* mögöttes szerkezetű alakból is, vö. *pehely* : *pehelyet*.)

Az összetettség-érzet feltételei aligha írhatóak le egzakt módon, ráadásul a nyelvtani rendszer leírása szempontjából ez a kérdés teljesen irreleváns. Mégsem állíthatjuk, hogy a kérdés nyelvészeti szempontból érdektelen, hiszen bizonyos nyelvi változások, így a népetimológia (*peronoszpóra* → *fenerszpora*, *kalmopirin* → *kalmópirin* → *kalmópüré*, *Tupperware* → *tuppervári*, *parafenolszulfátsav* → *parafenoménszulfátsav*²) éppen ezzel magyarázhatók: úgy tűnik, fontos, hogy a hosszabb szavaknak valamilyen morfológiai szerkezetük legyen, még akkor is, ha ez nem szükséges a szerkezet megértéséhez, sőt, egészen más jelentést sugallna: a nyelvhasználó is jól tudja, hogy a Kalmopyrin nem püré, hanem tabletta stb.

Az összetettség-érzettel a dolgozat további részében nem foglalkozom, de fontosnak tartottam megemlíteni, hogy a beszélőknek gyakran van arról véleményük, hogy mely szerkezetek összetett szavak (mely szavak állnak két szóból), és melyek nem, és ezek a véleménynek gyakran nem vágnak egybe a nyelvészeti tesztek eredményével.

^N Hangutánzóknak nem nevezhető, hiszen a jelentése semmilyen hangra nem utal, ugyanakkor erős hangulati töltete van, mely valószínűleg nem független hangalakjától.

² Egy veszélyes vegyi anyagot szállító teherautó balesetéről nyilatkozó szemtanú a televízióban.

2.1. Az egyes kritériumok

2.1.0. A helyesírás

Természetesen azonnal le kell szögeznünk, hogy a nyelv független az írástól, így egy nyelvi jelenség definíciójában nem hivatkozhatunk arra, hogy az adott szerkezetet egybe- vagy különírjuk-e. Mivel a helyesírás önkényes, mi magunk dönthetjük el egy-egy szerkezetről, hogy miként írjuk le. Nyilvánvaló, hogy a helyesírási szabályzat megváltoztatása nem jelent nyelvi változást, a szövegekben felbukkanó, a szabályzattól eltérő írásmódok pedig nem eltérő idiolektusra utalnak. Ha mégis így lenne, az írásbeliség nélküli nyelvek (ill. az írásbeliség nélküli nyelvtörténeti korszakok) esetében szóba se jöhetne a összetett szó fogalma,⁸ vagy csupán egy-egy kutató lejegyzési elveinek elemzésekor használhatnánk azt.

Mindezeket a látszólag magától értetődő érveket azért szükséges hangsúlyozni, mert a mai napig jelennek meg olyan művek, akár egyetemi tankönyvek is, melyek szerint az összetett szó fogalma a helyesíráshoz kötődik:² „Vannak azonban olyan esetek, amikor csupán a helyesírás szabja meg, hogy a szerkezetet egyetlen szónak vagy szintagmának tekintsük-e; [...]” (LENGYEL 2000, 322). Úgy tűnik, hogy – legalábbis a finn, az észti és a magyar esetében – az összetett szó iránti érdeklődés legfőbb alapja az, hogy mi az, ami egybe, és mi az, ami különírandó. Ezen nyelvek helyesírási szabályai kimondják, hogy az összetett szavakat egybe kell írni, éppen ezért a fő kérdés mindig vagy az, hogy egy adott szerkezetről eldöntsék, hogy egybe vagy különírandó-e, vagy az, hogy az egybe (külön) írt szerkezetekről megállapítsák, hogy miért kell (nem szabad) egybeírni.³

⁸ A következő megfogalmazás hasonló felfogásra utal: „A beszélt nyelvben a szóösszetételek és az ugyanazon alkotóelemeket tartalmazó szavak határa gyakran roppant homályos, de amíg **beszéd közben nem kell döntenünk, hogy az egymás után álló szavak összetett szót alkotnak-e**, a határesetek létezése nem olyan szembeötlő, mint az írott nyelvben, ahol határozottan választanunk kell az egybe- vagy különírás között.”³ (PENTTILÄ 1963, 259, kiemelés tőlem – FL.) Ha ez így lenne, nem állapíthatnánk meg különbségeket az összetett szavak és a szó szerkezetek hangsúlyozása vagy jelentése között.

² Még egyes modern, magas színvonalú nyugati kiadványokban is olvashatunk hasonlókat. OLSEN (2000, 898) a determinatív összetett szavak jellemzőiként a sajátos hangsúly és a tagokat egymástól elválasztó inflexió között említi, hogy gyakran egy szóba írandók.

³ „Az észti nyelvben a probléma [összetétel-e vagy sem – FL] fontossága elsősorban a nyelvhelyességgel kapcsolatban nyilvánul meg, mert a helyesírásban alapelv az összetett szó és a szókapcsolat megkülönböztetése. Az összetett szavakat egybe-, a szó szerkezeteket különírjuk.”⁴ (VARE 1990, 326.) Kelmakov, miután arra a megállapításra jut, hogy az udmurt ’200, 300, ..., 2000, 3000, ...’ jelentésű számneveket összetett szavaknak kell tekinteni, azonnal megállapítja, hogy „igazuk van azon nyelvtanok szerzőinek, amelyekben az ilyen számnevek egybeírását ajánlják”⁵ (КЕЛЬМАКОВ 1984, 22). Érdekes még ebből a

Sajnos az egybeírás–különírás problémájához köti a szóösszetétel problémáját az ISKo is. Ebben a kötetben, úgy tűnik, az írás elsődleges a beszédhez képest: „Előtag lehet [...] helyesírási elem, melynek a beszédben egyezményes hangalakja van [...]”⁶, pl. *8-kerroksinen* ’8-emeletes’; „Nyilvánvalóan nem képviselnek lexémát az olyan helyesírási előtagok, mint az *s-betű*, *2,5-szeres*⁸ vagy a *@-jel*”⁷ (§ 406). (Az utóbbi esetben nem az a kérdés, hogy mi tekinthető lexémának (bár véleményem szerint az @ hangzó neve mindenképpen), hanem az, hogy az előtagot helyesírási jelnek, nem pedig helyesírási jel nevének tartja (amelyet ilyen esetekben természetesen maga a helyesírási jel jelöl).² Mivel az összetett szóra megfelelő definíciót meg sem kísérel adni, félő, hogy az ISKo összetett szó-fogalma az egybeíráshoz kötődik, így valójában nem megbízható. Mivel azonban a finnben egybeírt szerkezetek általában megfelelnek az összetett szó más (nyelvi) kritériumainak, ha kellő óvatossággal is, de támaszkodhatunk az ISKo megállapításaira.

A magyar helyesírási szabályzat kimondja, hogy „[...] Egybeírjuk az [...] összetett szavakat.” (AkH., 95. pont) Nyilvánvaló, hogy az összetett szó meghatározásában azért sem támaszkodhatunk az írásmódra, mivel a szabályzat (legalábbis a magyar) már hivatkozik az összetett szó fogalmára. Ugyanakkor a helyesírási szabályzat nem határozza meg, mi minősül összetett szónak, sőt, azt állítja, hogy „A meggyökeresedett szokást megtartva, nemegyszer [...] szókapcsolatokat is egybeírunk: ezért például a *jókedv*, *egyhavi*, *márványtábla*, *vízbefúlás* stb. szót is összetételnek tekintjük.” (uo.) Azaz összetételnek tekinthetünk valamit csupán azért, mert hagyományosan egybeírjuk. Ezen a ponton nyilvánvaló, hogy az „összetétel” nem lehet nyelvészeti terminus. Hasonlóképpen nem fogható fel nyelvészeti terminusként az *yhdyssana* ’összetett szó’ az olyan megfogalmazásokban, mint „a számneveket összetett szavaknak kellene írni”⁸ (PENTTILÄ 1963, 69). Szintén helyesírási fogalomként kell értelmezni a összetett szó fogalmát akkor, amikor Penttilä azt tanácsolja, hogy bár néhány általános elv megfogalmazható az összetett szavak és a szókapcsolatok elkülönítésére, általában érdemesebb inkább a szótárhoz fordulni (i.m. 59).

Nemcsak a magyarban találunk olyan eseteket, amikor összetett szónak

---

szempontból Anduganov disszertációja (АНДУГАНОВ 1976), melyben a szerző mari helyesírási vitákból idéz olyan véleményeket, melyek szerint „az összetett szavakat különírni áltudományos lenne”, „az összetett szavak leírásának egy elve van: egybeírni!”, miközben sem az idézett szerzők, sem ő maga egyetlen nyelvi kritériumot sem nevez meg, amely eldönthetné, mi összetett szó, és mi nem az.

⁸ Ejtése *kaksi-pilkku-viisi-kertainen* (szó szerint ’kettő-vessző-öt-szörös’).

² Az ilyen megfogalmazásokat az sem magyarázza, hogy a nyelvtan írott korpuszok alapján készült. A korpusz csak a példaanyagot szolgáltatja, az elemzés során abban a nyelvi anyagot kell látni, nem karakterek sorát.

tartott szerkezeteket különírnak, vagy egybeírják valamit, amit szó szerkezetnek tartanak. VESIKANSA 1989, 213. szerint a finnben a *suomen kieli* 'finn nyelv', *viime aikoina* 'az utóbbi időben', *tuiki tavallinen* 'teljesen mindennapos' összetett szavak, mégis különírják őket. Megjegyzendő, hogy Vesikansa szerint az a szerkezet írandó egybe, melynek csak egy hangsúlya van, és ezeket is azért kellene egybeírni, mert csak az első szó első szótagjára esik főhangsúly. Hasonlóképpen a hangsúlyhoz köti az egybeírást⁸ KAPLINSKI (1968, 364), de felhívja a figyelmet, hogy a *puu otsa ronija* 'fa csúcsára mászó', *jökke hüppaja* 'folyóba ugró', *kirikusse sōitjad* 'templomba menők' szerkezetek (jelentésüktől függően) különbözőképpen hangsúlyozódnak, de mindig külön kell őket írni. (Sem Vesikansa, sem Kaplinski – legalábbis ezen a ponton – nem állítja, hogy a szóösszetétel ismerve az egy főhangsúly, mindketten csupán az egybeírás okának tartják.) Ellenkező irányú fejtegetésre az udmurtból van példánk: „Meg kell jegyeznünk, hogy néhány szókapcsolatot egybeírunk, habár nem összetett szavak, például: *izgon* 'gyapjú (juh+szőr)' *izku* 'birkabőr', *tirnid* 'fejszenyel' stb.”⁹ (АЛТЫРЕВ 1959, 13, hasonlóan ПЕРЕВОЗЩИКОВ 1962, 121.)

Azért is fontos a helyesírási szempontokra figyelmet fordítani, mert előfordulhat, hogy a kutatás anyagának kiválasztásában is szerepet játszhatnak a helyesírási hagyományok, szabályzatok. Meglehet, hogy egy-egy szót azért (nem) veszünk figyelembe az összetett szavak vizsgálatakor, mert egybe (külön) szokás írni. БОДИН (1994, 41.) például a *de regering-Lubbers* 'a Lubbers-kormány' kapcsolatáról azt állítja, hogy ugyanúgy nem összetett szó, mint a *station Amsterdam* 'az amszterdami állomás'.

Előbírálataiban Raija Bartens felteszi a kérdést, hogy ha egy szó összetett szónak is bizonyulna kritériumaink alapján, hogyan magyarazzuk meg, ha az adott szerkezetet a nyelv beszélői következetesen különírják. Véleményem szerint az összetett szavak különírásának okát nem feltétlenül a szóban forgó nyelvben kell keresni. A modern komi és udmurt írásbeliség kezdete óta az írásrendszer alakítói orosz műveltséggel – és szinte kizárólag azzal – rendelkeztek. Az N + N szerkezetek első főnévét oroszra általában melléknévvel fordítják, melyet az oroszban különírnak: így külön írták őket a komiban és az udmurtban is. Az orosz írásrendszerben az egybeírás újabb problémákat is felvetne: a lágy mássalhangzóra végződő előtagok hogyan írandóak egybe a magánhangzóval kezdődő utótagokkal? Az udmurt *caü* 'árnyék' + *yl* 'alj' jelenlegi írásmódja *caюл* 'árnyék', ennek hátránya azonban, hogy nehezen ismerhetőek fel alkotóelemei (ezt a szerkezetet az elhomályosulás miatt írják

⁸ Felhívja rá a figyelmet, hogy a nominativusi, ill. csonka előtagú összetett szavakat, melyeket mindig egy hangsúllyal ejtenek, és ezért nem keverhetőek össze hasonló szó szerkezetekkel, soha senki nem javasolta különírni, holott ezek különírása nem befolyásolná a megértést. Ellenkezőleg érvel viszont KULL 1964a, 23–25.

mégis egybe, éppen azért, mert a tagok felismerésére nincs szükség a megértéshez) – lehetséges lenne azonban a *caŷyɫ* írásmód is, ez azonban idegen lenne az orosz írásrendszertől (habár az oroszban és az udmurtban sem következetes a rendszer, vö. *paŷon* – eredeti orosz / udmurt szót nem lehetne így írni). A további bonyodalmak elkerülése végett is egyszerűbb, ha az ilyen szerkezeteket különírják.

Emellett meg kell jegyeznem, hogy komi adatközlőm szívesen hangsúlyozta, hogy az ilyen szerkezeteket szívesebben írná egybe. Az A + N összetételeket az udmurt helyesírás a legutóbbi időkig különíratta, a 2002-es szabályzat azonban már egybeírta őket. 2002-ig tehát ugyanezt a kérdést feltehetjük volna az A + N összetételekkel kapcsolatban, de csak egy bizottsági döntés kellett ahhoz, hogy a kérdés érvényét veszze. Kelmakov emellett érvel (Кельмаков 1984), hogy a szorzásos számnévi kapcsolatok (*kik šu* '200', *kwiń šurs* '3000') összetett szavak, és egybeírásukat javasolja, ennek ellenére a mai napig különírandóak. Mond-e ez bármit Kelmakov érvelésének érvényéről? Fegyunova megjegyzi, hogy a *bi kiń* 'szikra (tűz + szikra)' a komiban különírandó, pedig összetett szónak lehet tekinteni; ugyanitt felhívja a figyelmet arra, hogy a komi-zürjén különírja ugyanazt a szerkezetet, amelyet a komi-permják egybe (Федюнева 2000, 13) – ez talán a két nyelv közötti különbségre utalna? Kuratov úgy írt komiul, hogy a toldalékokat is külön szóként írta le, és ezt elvben minden további nélkül megtehetnénk ma is – azt jelentené ez, hogy a komi izoláló nyelv?

De meg is fordíthatjuk a kérdést. A finn, észt és magyar helyesírási-nyelvhelyességi szakirodalom rendkívül sok energiát fordít az egybe- és különírási szabályok meghatározására. Szükség lenne-e erre akkor, ha a szókapcsolat és a szóösszetétel határa intuitívan is egyértelmű lenne? Természetesen nem. Ráadásul nemcsak arról van szó, hogy egyes, nyelvészeti is határesetnek minősülő szerkezetek írásmódja ingadozik. A hétköznapiokban gyakran láthatunk olyan magyar nyelvű feliratokat, melyeken nyelvészeti kritériumaink alapján egyértelműen összetett szónak minősítendő szerkezetek vannak külön írva: *látvány pékség*. A nyelvhasználók ilyen hibái arra utalnak, hogy helyesebb lenne a szerkezetet különírni, mert nem összetett szavak? Aligha.

Le kell tehát szögeznünk, hogy az N + N összetételek következetes különírása a permi nyelvekben nyelvészeti értelemben semmit nem mond ezekről a szerkezetekről. Abban az értelemben természetesen a helyesírás visszahat a nyelvreírásra, hogy a nyelvet leíró kutatók gyakran a helyesírási szokásokkal összhangban álló összetettszó-definíciót keresnek. Ezeket a definíciókat más nyelvekre alkalmazva azonban olyan szerkezetek sem fognak összetett szavaknak minősülni, melyeket az adott nyelv helyesírása szerint egybe kell írni (1.1.3.1., 5. o.).

Mäkisalo szerint a finn hagyományban az *yhdysana* terminus annyira erő-

sen kötődik a helyesíráshoz, hogy az elméleti kutatásokban az angol *compound* megfelelőjeként inkább egy másik terminust (*kompositumi*, *yhdistymä*, *sanayhdistymä*) kellene használni (MÄKISALO 2000, 64). Bár ezt túlzásnak tartanám, világos, hogy az összetett szó fogalma tudománytörténetileg szorosan kötődik a helyesíráshoz, és ez felveti azt a lehetőséget, hogy az összetett szó definiálása szigorúan nyelvészeti szempontok alapján azért nem könnyű, mert olyan nyelvi szerkezeteket szokás ebbe a kategóriába sorolni, amelyeknek a helyesírása hasonló – ugyanakkor az egyes esetekben egészen más az intuíciós háttére annak, hogy miért éppen ezeket a szerkezeteket szokás egybeírni.

2.1.1. A hangsúly

Az összetett szó definíciójának egyik leggyakoribb (sokszor egyedüli) kritériuma, hogy két vagy több szóalakra csak egy hangsúly essen. (Vö. pl. BALLASSA 1951, 161; BLOOMFIELD 1933, 228; ЕНАЛА 1997, 212; ГАИТМАН 1962, 161–163; HINT 1973, 33; HORGER, 1926, 80; IKOLA 1983, 11, 101; KAPLINSKI 1968, 306; KASK 1967, 3–4; КЕЛИН 1966, 31; KIEFER 1998, 262, 2000, 521; KULL 1964a, 15; LEINO 1989, 176, 179; PENTTILÄ 1963, 259; SAMMALLAHTI 1977, 93, 97; SZILASI 1896, 129; VELCSOVNÉ 1968, 153; VESIKANSA 1989, 213; ЗАИКОВ 1993, 23.) A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy gyakran nem mint kritérium jelenik meg az egyetlen hangsúly, hanem mint az összetétel jellemzője. Az olyan megfogalmazások azonban, mint „akármilyen hosszú is az összetétel, az első tag első szótagja kapja a hangsúlyt” (KIEFER 1998, 262), arra utalnak, hogy a szerző szerint nem tarthatjuk összetett szónak az olyan szerkezetet, amelyben több hangsúly van. Mäkisalo ugyan kihagyja a kritériumok közül a hangsúlyt,⁸ de maga is megjegyzi, hogy az összetételi hangsúly a finn összetett szó legfontosabb jellemzője. (MÄKISALO 2000, 70–71.) Az ISKo (§ 399) szerint „beszédben az összetett szónak tipikusan egy főhangsúlya van, az első szótagon. Ez a

⁸ A nyelvhasználók intuícióját úgy vizsgálta, hogy szóközök és írásjelek nélkül lejegyzett beszélt nyelvi szöveget adott a kezükbe, és arra kérte őket, hogy jelöljék be a szóhatárokat. Úgy gondolja, hogy mivel a finn helyesírás minden esetben egybeírja az összetételeket, az adatközlők nem húznak vonalat a szóösszetétel belsejébe. (Az elgondolás már itt is hibásnak tűnik, hiszen inkább az feltételezhető, hogy az adatközlők oda igyekeznek vonalat húzni, ahol a helyesírás szóközt követel, nem pedig intuitívan valamely nyelvi egység határára.) Mivel az eredményből arra következtet, hogy a nyelvhasználók számára a morfológiai és szintaktikai szerkezet elemzése is elég annak meghatározásához, hogy összetett szóról van-e szó. (MÄKISALO 2000, 77.) Ez az érvelés azonban nem meggyőző, hiszen az adatközlők annak alapján is dönthettek az el nem választás mellett, hogy a mondatot kimondva csak az egyhangsúlyos szerkezet az elfogadható, de legalábbis valamilyen szempontból jobb.

kritérium azonban nem feltétlenül különbözteti meg a megfelelő két szóból álló kifejezéstől.”¹⁰ Azt azonban nem határozza meg, hogy mi jelenti a különbséget, ill. hogy vannak-e olyan esetek, amikor a hangsúlyozás perdöntő lehet.

Az összetételi hangsúlyozás nem feltétlenül csak azt jelentheti, hogy a szerkezetben egy (fő)hangsúly van. BLOOMFIELD 1933, 228 említi a *wild-^hanimal-house* példáját: ebben az esetben a hangsúly mutatja, hogy a *house* összetételi tag. (Igaz, csak más kritériumok alapján zárható ki a [*wild* [*animal-house*]] szerkezet.) Hasonló példákat a magyarban is találunk. A *használtautó-kereskedés* szerkezetben a mellékhangsúly meglehetősen erős, a főhangsúlyhoz hasonló erősségű is lehet – ám ebben az esetben is jól mutatja az *autó* hangsúlytalansága, hogy a szerkezet összetett szó.

MARCHAND (1969, 20–30) szerint az angolban az esetek egy részében valóban a hangsúly jelöli a különbséget (hasonlóan Bloomfield *black^hbird* 'fekete madár' – *blackbird* 'feketerigó' példájához), ugyanakkor szerinte vannak olyan kétfőhangsúlyos szerkezetek, amelyek kétségtelenül összetételek. Ilyenek például a particípiumi fejjel rendelkező szerkezetek: *easy-^hgoing*, *high-^hborn*, *man-^hmade* (i.m. 22), ill. a N + A szerkezetek: *grass-^hgreen*. Az N + N szerkezeteket azonban csak akkor tekinti összetételnek, amikor egy főhangsúly van bennük. Így például a *stone^hwall* szerkezetet nem tekinti összetett szónak, és azzal érvel, hogy akárcsak az A + N szerkezeteknél, az N + N szerkezeteknél is az egyhangsúlyos szerkezet együtt jár a sajátos jelentéssel.

Ezzel szemben MATTHEWS (1974, 191) rámutat, hogy az angolban a *ladybird*, *red^hadmiral*, *purple^hemperor* rovarnevek frazális hangsúlyt viselnek, de úgy gondolja, kérdéses, hogy pusztán ezért szintaktikai konstrukcióknak kell-e tekinteni őket. (Szerinte a szemantikai kritériumok túl sok, a fonológiaiak túl kevés összetett szót engednek meg.)

Az angolban az *apple pie* kéthangsúlyos, az *apple cake* viszont egy. Lees azt állítja, hogy az összes *cake* vagy *street* fejű szerkezet egyhangsúlyos (azaz összetett szó), míg az összes *pie* és *avenue* fejű szerkezet kéthangsúlyos (azaz frázis). Lees tehát amellett érvel, hogy a fej dönti el, hogy összetett szó vagy szintaktikai szerkezet lesz-e a végeredmény. Bauer azonban ezt cáfolja, és tíz azonos utótagú, de eltérő hangsúlyozású szerkezetet sorol fel. (LEES 1960, 120, idézi és kommentálja BAUER 1978, 37, 90–91.)

Bár a későbbi angol szakirodalomban az az álláspont látszik felülkerekedni (l. LIEBER 1994, 83), hogy az összetett szónak nem feltétlenül jellemzője a sajátos hangsúlyozás, ez az álláspont nem kizárólagos. GRIMSHAW (1990, 55) azzal utasítja el azt a feltételezést, hogy a *man's shirt* összetett szó lenne, hogy a *shirt* is hangsúlyos. BOOIJ (1994, 45) az olyan szerkezeteket elemezve, melyekben az általánosan előtagnak tartott számnévi jelzős frázis (pl. *vierkleurenpotlood* 'négy szín(ű) ceruza') főnévi eleme többes számban van, meg-

állapítja, hogy az előtag mindig frázishangsúllyal jelenik meg, és szerinte ez azt jelenti, hogy az egész szerkezetet frázisként kell elemeznünk. Ugyanezt állapítja meg azokról a szerkezetekről, melynek „előtagja” olyan mellékneves szerkezet, mely inflektált (i.m. 46–47). Booij tehát végső soron hangsúlymintájuk alapján zár ki bizonyos szerkezeteket az összetett szavak közül. ONIGA (1994, 113) a latin juxtapozíciókat (pl. *res publica* 'állam') vizsgálva megállapítja, hogy nemcsak azért tekintik őket egy szónak (azaz összetett szavaknak), mert szemantikailag oszthatatlanok, hanem azért is, mert egy szóhangsúlyuk van (a szószerkezetként való kezelés mellett az szólna, hogy mindkét alkotóelem flektálódik). RALLI (1994, 170) viszont a hasonló görög szerkezeteket vizsgálva többek között azzal érvel amellett, hogy nem összetett szavak, hogy mindkét szóra hangsúly esik.

WARREN (1978, 31) arra a következtetésre jut, hogy az angolban az egyetlen (első szótagra eső) hangsúlyt két okból tartják az összetett szavakra jellemzőnek. Az egyik ok, hogy az összetett szavak többségükben ilyen hangsúlymintával rendelkeznek, a másik, hogy ennek érezhető az egységesítő ereje,¹¹ míg a két hangsúly egyaránt jellemző a szintaktikai szerkezetekre és az összetett szavakra. (Talán fontosabb lenne azt hangsúlyozni, hogy a nem összetett – egymorfémás vagy képzett – szavakra is az egy szóhangsúly jellemző, ezért „érezhető” az egyhangsúlyos összetett szó szorosabb egységnek.) Warren szerint tehát az egyhangsúlyosság jellemző az összetett szavakra, de kritériumként ez nem tehető meg, mivel valójában nem kivétel nélküli.

Tény, hogy a hangsúlykritérium az utóbbi időben rendkívül ritkává vált, és például a *Rivista di Linguistica* 1992/1-es, az összetett szavakkal foglalkozó számának tíz, egy-egy európai nyelvet vizsgáló cikke közül egyik sem említi kritériumként a hangsúlyt (bár mint láthattuk, több esetben is érvként használják a hangsúly meglétét vagy hiányát az összetételek közé sorolás mellett vagy ellen). Egyes esetekben kifejezetten azt emelik ki, hogy az összetett szavak különböző hangsúlymintákkal fordulhatnak elő (RAINER & VARELA 1992, 124 a spanyolról).

Tekintettel arra, hogy a magyarban, a finnben és az észtben az összetett szavak hangsúlyozása nagyon jellemző, ill. arra, hogy a korábbi szakirodalom az összetett szavak egyik legfontosabb tulajdonságának tekintette a hangsúlymintát, ennél a kérdésnél kissé tovább elidőzünk.

A magyarban az első szótag a főhangsúlyos, és mellékhangsúly az összetélteli tagok első szótagján jelenhet meg – amennyiben az összetétel többszörös, a közvetlen összetevő első tagján. Így a mellékhangsúlynak megkülönböztető szerepe is lehet: *pót(,)kerékcsapágy* 'tartalék kerékcsapágy', *pótkerék(,)csapágy* 'pótkerékhez való csapágy'. Mint a példa mutatja, a mellékhangsúly nem kötelező (KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 408). Hasonló szabályokat találunk a finnben (IKOLA 1983, 14; MÄKISALO 2000, 70) és a kelet-enontekiői lappban

is (SAMMALLAHTI 1977, 94–98). (Penttilä szerint a többszörös összetételekben az első szótag hangsúlyos, és minden összetételi tag első szótagja mellékhangsúlyos, de a legfelsőbb szintű összetétel határán erősebb a hangsúly, mint az alacsonyabb szintűeken (PENTTILÄ 1963, 260). Ez az állítás azonban nehezen lenne igazolható.)

Az észet abban tér el a magyartól és a finntől, hogy a mellékhangsúly minden hosszabb szóban megjelenik, méghozzá általában a páratlan szótagokon. Az egymást szabályosan követő hangsúlyos–hangsúlytalan szótagok váltakozását az zavarhatja meg, hogy az összetételi tagok első tagja, ill. bizonyos képzők (*-kond*, *-lik*, *-stik*) kötelezően (mellék)hangsúlyosak. A harmadik hosszúsági fok csak hangsúlyos (fő- vagy mellékhangsúlyos) szótagokban jelenhet meg. A főhangsúlyos szótag nem mindig az első, az újabb jövevényszavakban megmaradhat ott, ahol az átadó nyelvben volt,⁸ de az első szótag ilyenkor is mellékhangsúlyos.⁹ Azonban az észtre is igaz, hogy az összetett szóban csak egy főhangsúlyos szótag van. (Az észet hangsúlyozásról l. EREL ET AL. 1997, 97, 318; HINT 1998, 104; LEHISTE 1962, 333.)

(A fő- és a mellékhangsúly közötti különbség nem mindig egyértelmű. Fonetikai eszközökkel a hangsúly mérése meglehetősen nehéz, és különösen nehéz lenne különbséget tenni fő- és mellékhangsúly, vagy akár a hangsúlyos és hangsúlytalan szótag között. Pusztán mérésekkel valószínűleg nem is lehetne dönteni, mindenképpen ki kellene kérni a beszélők véleményét (MÄKISALO 2000, 71), az azonban kétséges, hogy ahol a beszélők különbséget éreznek, az a különbség mindig ugyanaz a különbség-e, és nem lehetséges-e, hogy fonetikailag különbözőképpen realizálódó jelenségekről van szó – l. lejjebb a mellérendelő összetételek problémáját: 24.)

A StrMNY2 szerint a fő- és a mellékhangsúlyt az különbözteti meg, hogy a főhangsúly karakterdallamot indít, a mellékhangsúly nem (KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 396, 407).

A hangsúlyozás mint kritérium elsősorban akkor tűnik fontosnak, amikor hasonló összetett szavakat és szó szerkezeteket állíthatunk egymással szembe. Így például a *ˈbarnamedve* más, mint a *ˈbarna ˈmedve*, az *ˈöngyilkosjelölt* más, mint az *ˈöngyilkos ˈjelölt*, az *ˈútonálló* más, mint az *ˈúton ˈálló*, a *ˈmosógép* más, mint a *ˈmosó ˈgép*. Természetesen a felsorolt szerkezetek nemcsak hangsúlyozásukban, hanem jelentésükben, szintaktikai viselkedésükben is különböznek (ellenkező esetben csupán szabad variánsokról beszélhetnénk), azonban

⁸ Kivételekkel a finnben is találkozunk (VESIKANSA 1989, 213), s bár tudtommal a szakirodalom nem szól róla, a hangsúly alkalmi hátrébb tolódása – legalábbis az utóbbi időben – a magyarban is megfigyelhető: *kolumbiai*, *matematika*.

⁹ HINT (1973, 32) említ olyan példát is, amelyben két főhangsúly van: *ˈsuprasegmentaalne* – ebben az esetben azonban inkább arról lehet szó, hogy az első szótagra eső mellékhangsúly nagyon erősnek tűnik, mivel messze esik a főhangsúlytól.

a hangsúlyozás olyan formai tulajdonság, melynek segítségével ismeretlen szerkezetéről is megállapíthatjuk, hogy összetett szó-e vagy sem. Az először hallott *futó léc*-ről megállapíthatjuk, hogy szó szerkezet, jelentése feltehetően megjósolható:^N 'olyan léc, amelyik (éppen) fut' – az, hogy ezt hogyan vetjük össze a világra vonatkozó ismeretünkkel, más kérdés. Ha viszont csak egy hangsúly van a szerkezetben (*futóléc*), akkor tudjuk, hogy az előtag nem módosítható, és a jelentése más, mint a fenti (pl. 'léc futók számára', 'futásra való léc'). Ezzel szemben a jelentés, szintaktikai viselkedés csak ismert szerkezetek esetében tesztelhető.

Természetesen több ellenérvet is lehet hozni a hangsúly fontossága ellen. Először is nem tarthatjuk kulcsfontosságúnak olyan esetekben, amikor nem áll egymással szemben szó szerkezet és összetett szó. Általában ilyenek tekinthetőek az N + N, N + A szerkezetű összetett szavak.² Ilyen esetekben, bár az egy hangsúllyal való ejtés gyakoribb, a tagok önálló hangsúlyozása sem okoz félreértést. DEME (1958, 483) a nyelvatlasz gyűjtőmunkái során arra figyelte fel, hogy a beszélők nyelvjárásuktól függetlenül gyakran hangsúlyozzák az összetett szó utótagját is: *'marok'szedő, 'asztal'terítő, liba'saláta*. Az észtről hasonló megfigyeléseket tesz közzé KULL 1964a, 23. Ezek a jelenségek manapság a tévében, rádióban is megfigyelhetők (nemcsak nyelvbötlásként). Vannak olyan esetek, amikor a hangsúly összetett szavak utótagján is megjelenik, a StrMNy2 ezt „mesélő” típusú hangsúlyozásnak nevezi. A mesélésen kívül deklamatív felsorolásakor, szájbarágó magyarázás esetén jellemző: *'burgonya'főzelék 'sertés'pörkölttel* (KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 462–463).

Hasonló jelenségeket találunk a finnben is. A népszerű *Knalli ja sateenvarjo* (Keménykalap és esernyő) című rádiójátéksorozat címében a *sateenvarjo* 'esernyő' szó mindig két hangsúllyal, *'sateen varjo*-nak hangzik, ami így azt jelentené, hogy '(az) eső árnyéka'. A sorozat évtizedek óta fut, de senki nem érezte szükségét, hogy a főcímet kicseréljék. A finn rádióból jegyeztem fel a következő példát is: *'Áitini on hyvä 'tarinan kertoja* 'Anyám jó elbeszélő (történetmondó)', ahol inkább *'tarinankertoja* lenne várható. A hangsúlyozás itt nem vezet félreértéshez, hiszen ha a *'hyvä* 'jó' a *'tarinához* tartozna, akkor annak is genitívusban kellene állnia. Valószínű tehát, hogy a hangsúlyozás tekintetében az összetétel bizonyos esetekben (különösen, ha nem lehet szó kétértelműségről) rugalmas, és nem annyira szabályos, ahogyan azt a nyelv-tanok sugallják.

Sajátos az az eset, amikor a hangsúlyozás nem egyértelmű, és nemcsak a

^N Természetesen sosem lehetünk ebben biztosak, hiszen bármilyen szerkezet lexikalizálódhat.

² A magyarban szokás megkülönböztetni főnévi jelzőt és főnévi előtagot, de az előbbi szemantikailag igen korlátozott. A magyar főnévi jelzőre később még visszatérünk: 5.1.1., 136. o.

szerkezettől, hanem az abban megjelenő elemek egyéni jellemzőitől is függ. Abban a szerkezetben, melyet a magyar nyelvtanok hol anyagnévi jelzős szó-szerkezetnek, hol anyagnévi előtagú összetett szónak^N neveznek, általában egy hangsúly van, de minél hosszabbak a tagok, annál valószínűbb az utótagon (jelzett szón) megjelenő hangsúly (vö. KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 427–428: szerintük az összetevők „szokatlan” mivolta is közrejátszik a második hangsúlyban). Kiemelendő, hogy ebben az esetben az egy- és kéthangsúlyos szerkezet nem áll szemben egymással, jelentésük, szintaktikai tulajdonságaik is ugyanazok. Ha valamelyik tag összetett, akkor az egyhangsúlyos változat gyakorlatilag kizárt (?¹*csontmelltű*, ?²*öntöttvasgömb*³ – ilyen esetekben az olvasatuk nem is lenne feltétlenül egyértelmű). Hogy az anyagnévi jelzős (vagy előtagú) szerkezet mégis különbözik a más főnévi előtagú összetételektől, azt az mutatja, hogy más főnevek esetében jóval kevésbé valószínű az egynél több hangsúllyal való ejtés.⁴

A magyarhoz hasonló példáról számol be az észben KULL 1964a, 23: a *kivi* 'aed' 'kőkerítés', *raud* 'ahi' 'vaskályha', *hõbe* 'lusikas' 'ezüstkanál', *malm* 'katel' 'vasüst', ill. a *leht* 'puu' 'lombos fa (levél + fa)' (az utóbbi példa idetartozása erősen vitatható) anyagneves szerkezetek esetében.

Egyes jelzős szerkezetekben ugyan két főhangsúly figyelhető meg (*kisegítő iskola*), de bizonyos szempontokból egy szóként viselkedik, pl. *-i* képző járulhat hozzá: *kisegítő (i)iskolai (tanterv)*.⁵ Kálmán és Nádasy úgy foglal állást, hogy „az *-i*-vel ellátott mellékneves kapcsolatok voltaképpen összetett szavak (*kisegítő iskola*)”, tekintet nélkül arra, hogy hangsúlyozásuk a jelzős szerkezetek közé sorolná őket. (KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 435.)^{NN} Ebben az esetben azonban az elemzés vitatható, és ha a hangsúlyt szeretnénk definíciónk középpontjába emelni, akkor mondhatjuk azt is, hogy ilyen esetekben olyan jelzős szerkezettel van dolgunk, melynek mind morfoszintaktikai viselkedése, mind jelentése (feltehetően egymástól nem függetlenül) sajátos.

Nagyobb kihívást jelentenek azok az esetek, amelyekben egy hangsúly van, mégsem szeretnénk őket összetett szavaknak nevezni. Ilyen, amikor valame-

^N Mi több: anyagnévi jelzős összetételnek.

³ *öntött vasgömb* ≠ *öntöttvas gömb*

² A hangsúly ingadozása azonban más esetekben is előfordul, vö. *bazinagy* – *bazi hosszú*.

⁴ Az *-i* képző egyébként nem járulhat jelzős szerkezethez, a *hosszú utcai verekedés* csak 'hosszan tartó, az utcán folyó küzdelem' jelentésben fordulhat elő, 'hosszú utcán folyó küzdelem' jelentésben nem. Ezzel szemben a *kisegítő iskolai tanterv* esetében nem a tanterv a *kisegítő*, hanem az iskola.

^{NN} Felhívják a figyelmet arra is, hogy jelentésánilag egységes szerkezetek, melyeket mindenképpen egy lexémának kell felfogni, állhatnak két hangsúllyal is: *talált pénz*, *összetett szó*, *Nemzeti Bank*, *Karácsony másnapja*, *kacsacsőrű emlős*, *Ómagyar Mária-síralom*, *gyermekgondozási segély* – nem foglalnak azonban állást arról, hogy ezeket összetett szavaknak tartják-e, vagy sem. KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 424–425.

lyik szó után csüggő kötőszó járul. Bizonyos határozószók (pl. a névmásiak, a részlegességet kifejezők) hajlanak a hangsúlytalanságra, a névelők és a hasonló szerepű határozószók, határozatlan névmások, segédigék stb. Bizonyos mondattani szerkezetekben irtóhangsúly jelenik meg, mely után egyáltalán nem állhat hangsúlyos szótag, függetlenül attól, hogy milyen szerkezetek szerepelnek a mondatban. (Ezekről a kérdésekről l. részletesen: KÁLMÁN – NÁDASDY 1994. Feltehetően a nyelvek elég széles körére – ha nem minden nyelvre – jellemző, hogy vannak bennük hangsúlytalan szavak. Pl. az izlandiban hangsúlytalanok az elöljárószók: *Jón fer 'ekki til 'Íslands* 'Jón nem Izlandra utazik'. L. TEN HACKEN 1998, 33.) Kisebb gondot okoznak azok a szósorok, amelyekről könnyen belátható, hogy nem alkotnak szerkezetet (pl. egy igét követő névelő), vagy ahol egyértelmű, hogy szintaktikai szabályok okozzák a hangsúlyvesztést^N (ilyenkor a mondatból kiemelve tesztelhető a szerkezet semleges hangsúlyozása). Vannak azonban olyan szerkezetek, amelyeket csak a hangsúly segítségével nem zárhatunk ki az összetett szavak közül. Ilyenek a névelőtlen tárgyias szerkezetek (*levelet ír, újságot olvas* – KIEFFER 2000, 521). Ha az összetett szó definícióját a hangsúlyozásra is építjük, azt még legalább egy elemmel ki kell egészítenünk: az összetételi tagok nem mozdíthatóak el egymástól szintaktikai szabályok által (vö. *nem ír levelet, nem olvas újságot*).

Nem hozható fel azonban a hangsúly-kritérium ellen az, hogy szembeállításnál az utótag is kaphat hangsúlyt (MATTHEWS 1974, 191–192). Ez ugyanis metanyelvi eszköznek tekinthető, és az ilyen hangsúly nemcsak összetételi tagokra, hanem kötött morfémákra is eshet, még olyan nyelvekben is, ahol a hangsúly szigorúan az első szótaghoz kötött (ilyen a magyar): *A Bakony nem hegy, hanem hegy'ség. Nem a város'ba, hanem a város'ig.* (Vö. még KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 413.)

Az egyetlen kivétel, ahol a hangsúly mint kritérium problémás, a mellérendelő összetett szavak csoportja. Egyes vélemények szerint a mellérendelő összetett szavak minden tagja hangsúlyos (VESIKANSA 1989, 213.), mások szerint egyes esetekben csak az első, máskor mindegyik tagra esik hangsúly (B. LŐRINCZY 1961, 424–425, VELCSOVNÉ 1968, 153). Utóbbi ráadásul azt állítja, hogy Látni fogjuk azonban, hogy csupán néhány esetben hangsúlyos mindkét tag. Én azonban úgy vélem, hogy az *A hídon piros-fehér zászlók lobogtak* mondatban a *fe-* szótagra nagyobb hangsúly esik, mint az *A hídon patyolatfehér zászlók lobogtak* mondatban. Több általam megkérdezett nyelvhasználó nyilatkozott hasonlóképpen, ugyanakkor Varga László, a magyar szupraszegmentális fonológia szakavatott kutatója szerint semmilyen különb-

^N A kérdésnek a magyarban nagyon bő szakirodalma van, a legfontosabb jelenségeket többek között az *ÚMNy* mondattani fejezete, ill. KÁLMÁN 2001 tárgyalja. Hasonló jelenségek a finnben is vannak, pl. a *Puhutko sinä englantia?* 'Beszélsz (te) angolul?' mondatban a *sinä* 'te' hangsúlytalan (BAUER 2000, 252).

ség nincs. Kálmán László szerint dialektális megoszlás lehet a beszélők között. Ha a mellérendelő összetett szavak utótagjai hangsúlyosak is, (számomra) jól megkülönböztethetőek a kötőszó nélküli, felsoroló mellérendeléstől: *A hídon piros, fehér, zöld zászlók lobogtak*, ill. *A hídon piros-fehér-zöld zászlók lobogtak*; vagy *A hídon piros, fehér és zöld zászlók lobogtak*, ill. *A hídon piros-fehér és zöld zászlók lobogtak*. A kötőszó nélküli mellérendelés esetében ugyanis a mellérendelt elemek egyértelműen hangsúlyosak, utánuk szünet állhat, míg a mellérendelő összetett szavak esetében nem lehetséges a szünet.

További kérdés, hogy mennyire lehet a hangsúlyt univerzális kritériumnak tekinteni. A franciában azért nem használható ez a kritérium, mert nem a szavak, hanem a frázisok kapnak hangsúlyt (TEN HACKEN 1998, 33). A magyarban, a finnben és az észtben nyilván azért tulajdoníthatunk nagy jelentőséget a hangsúlynak, mert általánosan érvényesül az egy szó = egy szóhangsúly elve. Mivel hagyományosan az összetett szavakat szavaknak tekintjük, kézenfekvőnek tűnik a szószerkezetet és az összetett szót hangsúlyozásuk alapján megkülönböztetni,⁸ de mint láttuk és látni fogjuk, az egyes esetek nem mindig egyértelműek.

2.1.2. A sajátos jelentés

Gyakori az a kitétel, hogy az összetett szavak jelentése sajátos, azaz nem következtethető ki tagjai jelentéséből. Az uráli nyelvek leírásában igen elterjedt ez az álláspont, vö. АЛАТЫРЕВ 1947, 70; БАЛАНДИН – ВАХРУШЕВА 1957, 75; КЕЛИН 1966, 12–13; КОЛЯДЕНКОВ 1962, 55; LAZAR 1975, 22; ПЕНТИЛÄ 1963, 60, 62. РОМБАНДЕЕВА 1973, 79; СОРОКИНА 1990, 377–378; SZILASI 1896, 129; VELCSOVNÉ 1968, 152–153.

Ez azzal a feltételezéssel függ össze, hogy az összetett szó szemantikai egység. A sajátos jelentés ugyanis gyakran nem tér el radikálisan az összetételi tagok jelentésétől (bár ilyenre is akad jócskán példa), csupán nem osztható fel egyértelműen a tagok között. Ilyenkor a fogalom egységességéről szokás beszélni (pl. „unitary concept”, RAINER & VARELA 1992, 117).

A „pszichologizáló” nyelvészeti elképzelések szerint a beszédben egymást követő szavak különböző képzeteket idéznek fel, és a szavak között képzetváltás megy végbe. Az összetett szó esetében két vagy több szó vált ki egyetlen képzetet, az alkotóelemek között nem történik képzetváltás (vö. GOMBOCZ 1903, 31–36, 1934, 6; PAIS 1951).

Más megfogalmazások szerint az összetett szó „jelentése kisebb-nagyobb mértékben eltér alkotó részeinek jelentésétől” (HORGER 1926, 82). Ennek

⁸ MATTHEWS 1974 és SPENCER 1981, idézi MÄKISALO 2000, 11; továbbá NIEMI 1984, idézi MÄKISALO 2000, 11.

ugyan ellentmondani látszik, hogy az összetett szó „jelentését a nyelvközöségnek ugyanilyen [értsd: átlagos műveltségű] tagjai azonnal vagy legfőlebb némi csekély eszmélkedés után két vagy több fogalomból alakultnak érzi” (HORGER 1926, 79).⁸

A hangsúlykritériumnál tapasztaltakhoz hasonlóan itt is két problémával ütközünk szembe: egyfelől az összetett szavak közé sorolt szerkezetek közül nem mindegyiknek sajátos a jelentése, másfelől nem minden sajátos jelentésű szerkezetet szokás az összetett szavak közé sorolni.

Általános az anyagnévi előtagú szerkezetek besorolása a összetett szavak közé, és szemantikailag áttetsző az összetett számnevek jelentése is. Megtehetnénk ugyan, hogy ezeket kizárjuk az összetett szavak közül, de ezzel még nem oldottuk volna meg a kérdést. A finnben ugyanis találunk olyan eseteket, amelyekben az A + N szerkezet akkor sem vesz fel sajátos jelentést, amikor kétségtelenül összetett szó. Vannak olyan finn A + N szerkezetek, amelyek szószerkezetként és összetett szóként szembeállíthatóak egymással, pl. *nuori mies* 'fiatal férfi' – *nuorimies* 'legényember, nőtlen férfi'. Ezzel szemben az olyan esetekben, amikor a melléknév csonka alakban (*s*-tőalakban, a tővéghangzó kiesésével) jelenik meg, a szakirodalom szerint ilyen különbséget nem találunk: *entinen aika* ~ *entisaika* 'egykori idő, hajdani idő', *pieni huoneisto* ~ *pienhuoneisto* 'kis lakás', *suuri pääoma* ~ *suurpääoma* 'nagy tőke' (VESIKANSA 1989, 220). Bár erre a típusra valóban jellemző, hogy az összetett szó jelentése kevésbé távolodott el a szókapcsolatétól, mégsem mondható mindig, hogy azonos maradt. Így a *suuri pienhuoneisto* 'nagy kislakás' értelmezhető úgy is, hogy ahhoz képest, hogy a lakás a kislakás kategóriájába tartozik, nagy. Az ilyen kapcsolatok azonban nem mindig interpretálhatóak, pl. a magyarban hasonlóképpen értelmezhető a *nagy / hatalmas / gigantikus kisváros* (mely méretére nézve nagy, mégis kisvárosi jellemzőkkel bír), de kevésbé értelmezhető a *kis / apró / pöttöm nagyváros* (hacsak nem makettről vagy a lilliputiak metropoliszáról van szó). Vesikansa példái tehát nem állják meg a helyüket. Azonban vannak olyan esetek is, ahol semmilyen különbség nem tehető (pl. *ruotsalainen kaupunki* ~ *ruotsalaiskaupunki* 'svéd város' – mindkét szerkezet jelentheti azt is, hogy a város Svédországban van, de azt is, hogy svédek lakják –, *venäläinen tyttö* ~ *venäläistyttö* 'orosz lány' – mindkét szerkezet jelentheti azt is, hogy orosz állampolgár, de azt is, hogy orosz nemzetiségű). Az ISKo (§ 390) szerint máskor is lehet azonos a jelentése a szószerkezetnek és a hasonló összetett szónak: *hieno sokeri* ~ *hienosokeri* 'porcukor (finom + cukor)',⁹ *pikkujuttu* ~ *pikku juttu* 'kis történet', *uusi-*

⁸ Ez a kijelentés érthető úgy is, hogy a szerkezet mégis átlátszó, de úgy is, hogy etimológizálással felfedhető az elnevezés motivációja.

⁹ Kérdéses, hogy valóban azonosságról van-e szó. Kétségtelen, hogy a porcukor finom

vuosi ~ *uusi vuosi* 'új év',⁸ *ideaaltilanne* ~ *ideaali tilanne* 'ideális helyzet'.

Más szerkezeteknél formai alapon (pl. hangsúlyozás, csonka előtag) nem állíthatunk szembe egymással szó szerkezetet és összetett szót. Ilyen a N + A szerkezet: *hófehér*, *szénfekete*, *ég(szín)kék*, *fűzöld*, *meggypiros*, *jéghideg*. Bár ezeket inkább összetett szavaknak szokás tartani, megfigyelhető, hogy jelentésük eléggé áttetsző: 'olyan A, mint egy/a(z) N'. Néhány esetről talán bizonyítható, hogy sajátos jelentése van (pl. hogy a *hófehér* és a *szénfekete* esetében nem a színnek árnyalatáról, hanem intenzitásról (túlzó kifejezésről) van szó), de ugyanakkor láthatjuk, hogy 'olyan A, mint egy / a(z) N' jelentésben új szerkezeteket is létrehozhatunk: *trabantkék* 'olyan kék, mint egy/a Trabant'. Igen ám, de ez csupán a színneveknél működik, a *tűzforró* mellett furcsán hat a *kályhaforró*, *szaunaforró*, *vulkánforró* stb. Mondhatjuk-e ezért, hogy a színnévre végződő N + A szerkezetek szó szerkezetek (hiszen jelentésük kiszámítható), a többi viszont összetett szó (hiszen csak fokozó jelentésüket lehet megjósolni, azt, hogy léteznek-e, ill. melyek léteznek, nem – csupán lexikalizálódott eseteket ismerünk)?

Ezzel el is jutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy ha minden összetett szónak sajátos jelentése van, akkor ebből az következik, hogy minden összetett szó lexikalizálódott.⁹ Ha pedig lexikalizálódott alakokról van szó, akkor nyilván nem írhatóak fel rájuk produktív (termékeny) nyelvtani szabályok, hiszen a produktivitásnak elengedhetetlen feltétele, hogy a létrejött alak jelentése megjósolható legyen (vö. KIEFER 1998, 222). Mivel azonban ez a kérdés meglehetősen összetett, a későbbiekben fogok rá visszatérni 3.2.1., 118. o.

Meg kell említenünk, hogy vannak kutatók, akik következetesen kizárják az áttetsző jelentésű szerkezeteket az összetett szavak közül. Így például SZABÓ (1984, 77) szerint a *bükkfa*, *körisfa* [sic!], *eperfa* („szemantikailag”) a mai magyar nyelvben sem vált összetétellé. Hasonló érvelést találhatunk a StrMNy2-

(nem durva) cukor, és a finomra darált cukrot porcukornak (*hienosokerinak*) nevezzük, de ettől függetlenül lehetséges, hogy a *hieno sokeri* mint nyelvtani forma a cukor tulajdonságára utal, míg a *hienosokeri* egy cukorfajtára. A látszólagos egybeesés oka lehet az a véletlen is, hogy az adott tulajdonsággal rendelkező cukrot mindig az adott fajtanéven nevezzük.

⁸ Szemben a magyarral, ahol az *új év* az egész évet jelenti, míg az *újév* az év első napja – legalábbis az irodalmi norma szerint.

⁹ Scalise azt állítja, hogy „Amikor létrejön, az összetett szó a lexikonban helyezkedik el. Ha sokáig ott marad, eredeti átlátszósága elhomályosulhat.”¹² Az utóbbi megállapítással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy egyes esetekben a létrejövő összetétel eleve nem átlátszó, mi több, motívációja is homályos (a *szürkemedve* 'grizly' a *barnamedve* egyik alfaja, és bundája csak idősebb korában kap szürkés árnyalatot – de sosem szürke; a *látványpékség* motívációja messze nem egyértelmű), másfelől a fent említett finn *ruotsalaiskaupunki*, *venülaistyttö*-típusú összetett szavak semmivel nem hajlamosabbak a sajátos jelentés felvételére, mint az A + N (jelzős) szó szerkezetek.

ben, ahol a *Nagy család* azért nem minősül összetett szónak, mert „nem intézményesült dolgot jelent” (KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 424). Természetesen megkérdőjelezhető, hogy az „intézményesült” itt ugyanaz-e, mint a „sajátos jelentésű” vagy a „lexikalizálódott”. De jelentsen bármit is, valószínű, hogy sem az összetett számneveket, sem az anyagneves szerkezeteket nem lehet intézményesültnek tekinteni. Az angolban azonban legalább a kutatók egy része összetett szónak tekinti az olyan szerkezeteket, mint a *Castro Valley man* 'Castro Valley-i ember' vagy az *Alameda County sheriff* 'Alameda járási serif' (DOWNING 1977, 830). Ezek a szerkezetek szintaktikailag is zártak, hiszen a *beautiful New York women* szerkezetben nem New York gyönyörű, hanem az ott élő nők. Hasonlóképpen a *kedves / szomszédos Nagy család* esetében is a család kedves vagy szomszédos, nem pedig (a?) Nagy. Mi több, ha a zsebembe előkészíték egy kis pénzt, hogy majd abból vegyem meg a buszon a jegyemet, akkor azt minden további nélkül nevezhetem *bus money*-nak (vagy *buszpénznek*), anélkül, hogy ez a kapcsolat intézményesült volna (lehet, hogy csak egyszer teszem meg) (ZIMMER 1971, C14; idézi DOWNING 1977, 834).

(Meg kell azonban említenünk, hogy a *Nagy család* valamiben mégis eltér a legtöbb – akár tulajdonnévi előtagú – összetett szótól is: nem állhat előtte határozatlan névelő. Vö.: *Egy Kossuth-szakáll még nem csinál forradalmat; Tegnap egy Kocsis Zoltán-koncerten voltam; Vettem egy Karádi-lemezt; de: *a szálloda portáján egy Nagy család jelentkezett be.* Az utóbbi mondat még olyan szinten sem elfogadható, mint az **a rendőrség egy Nagy Gézát keres* (értsd: egy Nagy Géza nevű személyt) – bár ez utóbbinak is szokatlan a szerkesztése. A *Nagy család* disztribúciója tehát arra utal, hogy szónál nagyobb egységről van szó. Ennek azonban nincs köze az intézményesültség vagy a lexikalizálódás kérdéséhez.)

HEYVAERT (1990) alapján TEN HACKEN azt állítja, hogy az összetétel jelentése akkor sem átlátszó, ha első pillanatra annak tűnik. A *strandlabda, teniszlabda* összetett szavak jelentése ugyan megközelíthető a 'strandon használt labda' vagy a 'teniszhez használt labda' körülírással, de soha nem azonos vele: a két körülírás nem zárna ki, hogy egy labda egyszerre teniszlabda és strandlabda is lehessen. Itt a körülírás inkább a labdatípus elnevezésének motivációját megvilágító magyarázat, mintsem az elnevezés szemantikailag egyenértékű megfelelője. Tény azonban, hogy nem minden összetett szó ilyen. A *konyhaajtó* nemcsak egy kifejezetten konyhához készített, konyhába ajánlott ajtó típus lehet (bár ilyen használata sem kizárt), hanem bármelyik konyha ajtaja is.^N Károly Sándor a lexikai és nem lexikai egységek meg-

^N Kálmán László ezen a ponton megjegyzi, hogy elképzelhető, hogy a *-ajtó* utótag lexikalizálódott (intézményesült, konstrukciót alkot), ezért járulhat szabadon a különböző

különböztetésére használja a tagadástesztet. Példája szerint *A fehér asztal csak abban különbözik a nem fehér asztaltól, hogy fehér*, ezzel szemben a *Fehér(+)*asztal nemcsak abban különbözik a nem fehér asztaltól, hogy fehér, hanem másban is. Csakhogy ő nemcsak összetett szavakat állít így szembe egymással, példája szerint *erdei szalonka* lehet az erdön kívül is, de *erdei ösvény* nem (KÁROLY 1966a, 94). Ugyanakkor az összetett szavak egy része sem bizonyul lexikológiai egységnek a hasonló teszteken, hiszen a következő mondatok szemantikailag ellentmondásosak: *A konyhaajtó nem a konyhába / konyhából nyúlik. A fapálca nem fából van, hanem fémből.*⁸ *Ennek a háromszögnek négy szöge van, nem három.* Ez a teszt tehát nem alkalmas az összetett szavak és a szintaktikai szerkezetek elválasztására.

KIEFER (2000, 536) óvatosan fogalmaz a sajátos jelentéssel kapcsolatban: „ha valamely X + Y összetételi minta egyúttal szó szerkezet is, akkor X + Y csak abban az esetben válhat összetétellé, ha sajátos lexikai jelentést vesz fel, ha lexikalizálódik”. Kiefer a legfontosabb összetételi kritériumnak a szintaktikaiakat tartja (i.m. 521), ezekre még visszatérünk. Ha azonban csak a hangsúly- és a szemantikai kritérium egybeesését vizsgáljuk, akkor találunk ellenpéldákat. A *magyar asszony* és a *cigány(,)asszony* szemantikai felépítése ugyanaz, hangsúlyozásuk mégis eltér. Felvethető ugyan, hogy a *cigányasszony* nemcsak a nemzetiségre vonatkozik, hanem egyéb járulékos tulajdonságokra (pl. öltözködés, bőrszín) is, és ezt támasztaná alá, hogy a cigányság az egyetlen etnikum Magyarországon, amely első látásra azonosítható, jellegzetes, a többitől feltűnően eltérő. Szigorúan vett nyelvi tesztekkel azonban nehéz lenne igazolni, hogy itt bármilyen jelentésbeli eltérés tapasztalható. Hasonló eset, hogy az *özvegy férfi*, *özvegy nő*, *özvegy tanár* stb. mellett miért áll *özvegy(,)asszony* – különösen, hogy az *asszony* ma már nem csupán ’férjzett nő’, hanem (és inkább) ’idősebb nő’ értelemben használatos. (Az *özvegy(,)ember* esetében lehet az a magyarázat, hogy *özvegyember* csak férfi lehet, míg *ember* nő is – legalábbis a mai köznyelvben.)

A másik probléma a sajátos jelentéssel mint definíciós kritériummal, hogy vannak más szerkezetek is, amelyek sajátos jelentésűek, de nem tekintjük őket összetett szavaknak. Ide tartozik az összes frazéma (*töri a fejét* ’erősen gondolkodik’, *megmossa a fejét* ’leszídja’, *húzza a lóbórt* ’alszik’, *fű alatt*

---

helyiségnevekhez. Ezzel szemben a *radiátor* utótagként nem lexikalizálódott, ezért nem lehetséges a **konyharadiátor*. (A „lexikalizálódott” jelző használata ebben az esetben talán szokatlannak tűnhet, hiszen az *-ajtó* és az *ajtó* között nincs jelentéskülönbség. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az *ajtó* kategóriájában tartozó szavak nem mind jelenhetnek meg szabadon az *-ajtó* pozíciójában, beláthatjuk, hogy a kifejezés helyénvaló. – FL)

⁸ Viszont – legalábbis a beszélők egy része számára – szemantikailag is elfogadható az *Ez a fakanál műanyagból van* mondat, ami arra utal, hogy a *fakanál* lexikalizálódott.

'titokban, illegálisan' stb.).⁸ Ilyen sajátos jelentés azonban megtalálható az igekötős igéknél is, de nem mindegyiknél: ha csak a szemantikai kritériumot vesszük figyelembe, akkor az *átver* szó szerinti jelentésében (*átverte a szöveget a deszkán*) nem összetett szó, de sajátos jelentésében ('becsap', *az eladó átverte a vásárlót*) igen, még hozzá akkor is, amikor az igekötő elmozdul az ige elől (*az eladó nem verte át a vásárlót; az eladó verte már át a vásárlókat*). Lexikalizálódhatnak azonban egész mondatnyi szerkezetek is (*Veri az ördög a feleségét* 'egyszerre esik az eső és süt a nap', *Jön még kutyára dér* 'rossz vége lesz'), de akár szónyi egységek is (*kajakra* 'nagyon, biztosan', *futtában* 'gyorsan, felületesen', *franciázik* 'az orális szexet gyakorolja' stb.). BOOIJ (1992, 44) arra hoz példákat, hogy a hollandban előfordul, hogy a főnevek jelentése többes számban gyakran más, mint egyes számban. Mindez arra utal, hogy felépítésétől függetlenül mindenféle nyelvi egység elnyerhet sajátos jelentést. Valójában tehát a sajátos jelentésnek mint kritériumnak nem tulajdoníthatunk nagy jelentőséget.

Az összetétel jelentésével kapcsolatban más megközelítésmóddal is találkozhatunk a szakirodalomban. BAUER (2000, 835) azt állítja, hogy a szavak (beleértve az összetett szavakat) – szemben a szószerkezetekkel – valamilyen – un. „megnevezhető”¹³ – kategóriát² jelölnek ki. A szavak által jelölt kategóriák időtől függetlenek, általánosabbak (vö. alább az általános olvasatról írottakkal: 2.1.5., 48. o.). Bauer szerint egy új szó alkotása egy új kategóriát hoz létre, valaminek a leírása (szószerkezettel) viszont nem. Kétségtelen, hogy vannak nyelvek (ide sorolhatjuk a magyart, a finnt, az észtet, a németet stb.), amelyek igen szívesen használnak összetett szavakat ilyen kategóriák megnevezésére.

Vannak azonban nyelvek, amelyek hasonló célokra szintaktikai szerkezeteket lexikalizálnak: a magyar *lakáskulcs* megfelelője a csehben a *klíč od bytu* '(kulcs (a) lakástól)' (előljárós szerkezet), a *boreceté vinný ocet* (a 'bor' főnév melléknévképzős alakja + az 'ecet' főnév), az *íróasztalé psací stůl* (az 'ír' ige melléknévképzővel ellátva + az 'asztal' főnév). A fenti szerkezetek ugyanúgy viselkednek, mint bármely szintaktikai szerkezet (pl. az utóbbi két példánál számban és esetben kötelező az egyeztetés a melléknév és a főnév

⁸ BAUER (1978, 44) német példákat idéz: a *das Rote Meer* 'a Vörös-tenger' tulajdonnév, *russische Eier* 'töltött tojások (orosz tojások)' pedig sajátos jelentésű jelzős szerkezet. Mindkettő eltér a német összetett szavaktól abban, hogy az első felük illeszkedik (ragozódik), és elemeik külön hangsúlyt kapnak.

² Bauer kategóriefogalma nem egészen világos, hiszen mint maga is leírja, a nyelvekben egészen különböző entitásoknak lehet nevük. A tulajdonnevek állhatnak több szóból is – *Magyar Tudományos Akadémia* –, és nem látom okát, hogy a *háztartási keksz* vagy az *autóvezetői tanfolyamot* kevésbé tartjuk kategóriának, mint a *réteslisztet* vagy a *matematikaórát*.

között), de lexikalizáltak – a 'lakáskulcs' jelentés nem fejezhető ki egyszerű birtokos szerkezettel: **klíč bytu*; az 'íróasztal' nem lehet **stůl na/ke psání* '(asztal írásra)', holott ilyen szerkezet egyébként lehetséges: *lampa ke čtení* 'olvasólámpa (lámpa olvasásra)'. Lexikalizálódásuknak és a képzett szavak morfológiájának köszönhető, hogy az ilyen szerkezetek szintaktikailag zártak, alárendelt elemeik nem vagy csak kivételesen bővíthetők.⁸

El kell azonban ismerni, hogy az összetett szavak között nagyon sok olyan van, amelynek sajátos a jelentése, legalábbis ha más szerkezetekkel vetjük össze: ha különböző szerkezeteket vizsgálunk meg, feltűnő lesz, hogy az összetett szavak között magas a sajátos jelentésűek aránya. Az összetett szavak jelentésével azonban külön fejezetben foglalkozunk.

2.1.3. A morfológiai kritérium

A morfológiai kritérium azt mondja ki, hogy az összetett szót nem szakíthatja meg közbeékelt morféma.⁹ Ez a kritérium két külön esetben vizsgálható: az egyik esetben az előtagot (pontosabban a nem-fej tagot) próbáljuk meg valamilyen morfémaival ellátni, a másik esetben azt vizsgáljuk, hogy érvényesül-e az egyeztetési szabály a szerkezetben.

2.1.3.1. Eset- és számjelölés az alárendelt tagban

Az első esetre a StrMNy3 a következő példákat hozza: a *nagyherceg* előtagja nem fokozható, és ezt az mutatja, hogy a *nagyobb herceg* jelentése a *nagy herceg*, és a nem a *nagyherceg* jelentésével függ össze. A *nagyherceg* jelentése sem fokozható úgy, mint a *nagy hercegé*. A *jópofa* sem fokozható úgy, hogy *(leg)jobb-pofa*, csak úgy, hogy *jópofább* (KENESEI 2000, 81).

A finnben azonban van példa arra, hogy az összetett szó belsejében morfológiai elemek jelenjenek meg. Először is általános jelenség, hogy az összetétel előtagja genitivusban van. Azonban ebben az esetben érvelhetünk úgy, hogy itt csak látszólag van szó genitivusról (ill. történeti okokra vezethető vissza a genitivus és az összetétel belsejében megjelenő elem alaki egybeesése). MÄKISALO (2000, 122) arra a megállapításra jut, hogy az összetett szavakban fel-

⁸ Természetesen felmerülhetne a lehetőség, hogy ezeket a szerkezeteket is összetett szavaknak tekintsük. Hogy ezt miért nem tesszük, arról később (2.1.7., 55. o.) szólunk.

⁹ Mást ért morfológiai kritériumon MARCHAND (1969, 21–22): „Ahhoz, hogy egy kombinációt összetett szónak tekintsünk, teljesítenie kell egy feltételt: az összetett szónak el kell szigetelődnie a párhuzamos szintaktikai csoporttól. Bármennyire is szemantikai vagy pszichikai egység a *Római Katolikus Anyaszentegyház* vagy a *Nagy Francia Forradalom*, morfológiailag nem izoláltak: szintaktikai csoportként hangsúlyozzuk őket.¹⁴ Ez az elv inkább annak felel meg, amit én formai elkülönülésnek nevezek (2.1.7., 55. o.)

bukkanó genitivus lexikailag, és nem szintaktikailag motivált.⁸ Találhatunk viszont olyan példákat is, amikor az összetett szón belüli inflexiós morfémák ugyanazt a szerepet töltik be, mint a szintaxisban.

A finn *lapsenlapsi* 'unoka (gyerek-SgGen + gyerek)' és a *lastenlapsi* 'unoka (gyerek-PlGen + gyerek)' összetett szavak egyaránt megfelelhetnek a magyar *unoka* szónak. A kettő között az a különbség, hogy míg a *lapsenlapsi* egy gyermektől származó unokákat jelöl, addig a *lastenlapsi* több gyermektől származó unokákat, pl. *Lapsenlapseni ovat pihassa* 'Az unokáim (akik ugyanazon gyermekem gyermekei) az udvaron vannak', *Lastenlapseni ovat pihassa* 'Az unokáim (akik két vagy több gyermekem gyermekei) az udvaron vannak'. A fentiek értelmében a *lastenlapsi* egyes számban nem is használatos, hiszen ebben az esetben vérfertőzésről (a gyermekek közös gyermekéről, testvérek gyermekéről) lenne szó. Természetesen megkérdőjelezhető, hogy összetett szavakról van-e szó, de minden jel arra mutat, hogy igen: nemcsak egy főhangsúly van ezekben a szerkezetekben, de szintaktikailag is zártak (a szintaktikai zártságról l. lejjebb), pl. a megelőző jelző a teljes szerkezetet módosítja: *Turkulaisen lapsenlapsen auto on pihassa* 'A turkui unoka autója az udvarban van', de: *Turkulaisen lapsen lapsen auto on pihassa* 'A turkui gyermek gyermekének autója az udvarban van', ill. *Turkulaisten lastenlasten autot ovat pihassa* 'A turkui unokák autói az udvarban vannak', de: *Turkulaisten lasten lasten autot ovat pihassa* 'A turkui gyermekek gyermekeinek autói az udvarban vannak'. A két szerkezetet másképp kell ellátni birtokos személyjellel: *lapsenlapseni* 'unokám, unokáim (egy gyermektől)', *lastenlapseni* 'unokáim (több gyermektől)',² *lapseni lapsi* 'a gyermekem gyermeke', *lapseni lapset* 'a gyermekem gyermekei', *lasteni lapset* 'a gyermekeim gyermekei' (ill. potenciálisan *lasteni lapsi* 'a gyermekeim gyermeke') – mindez arra utal, hogy az egyfőhangsúlyos szerkezet morfológiailag is zártabb, ebben a tekintetben ugyanis zártan viselkedik.

A fenti eset azonban a finnen belül sem jellemző. Hasonlóképpen használatos pl. a *lapsenhoitaja(tar)*, *lastenhoitaja(tar)* 'dajka', attól függően, hogy

⁸ Hasonló problémával szembesül BECKER (1992, 12–13) a német összetett szavak előtagján megjelenő elemekkel kapcsolatban. A *Gärtnersfrau* 'kertészfeleség, kertésznő', ill. a *Gärtnerfrau* 'kertésznő' esetében úgy tűnik, hogy az előbbiben genitivusban, az utóbbiban nominativusban áll az előtag, és mintha a jelentés is ezt tükrözné. Ugyanakkor Becker több olyan érvet felsorol, ami miatt az előtagon megjelenő elemeket nem lehet inflexiós morfémáknak tekinteni: vannak olyan esetek, amikor a kötőelem nem inflexiós morféma (a törlések); a kötőelemek szemantikailag gyakran nem felelnek meg a hozzájuk hasonló inflexiós morfémáknak; bizonyos esetekben a *tő* és a kötőelem olyan kapcsolatot alkot, amelyhez hasonló inflektált alak nincs; míg a genitivusban bizonyos esetekben az *-s* és az *-es* szabad variációk, addig az összetett szavakban soha stb. Mindebből az következik, hogy a fentihez hasonló egybeesések csupán a véletlen művei.

² Természetesen potenciálisan lehetséges az 'unokám (két gyermektől)' olvasat is.

egy vagy több gyerekre vigyáz-e. Ezzel szemben a *lapsentyttö* 'dajka' használandó akkor is, ha több gyermekre vigyáz, a *lapsenmurha* 'gyermekgyilkosság', *lapsenmurhaaja* 'gyermekgyilkos' akkor is használatos, ha a gyilkos több gyermeket ölt meg. A 'gyerekágy' viszont *lastensänky*, holott tipikusan csak egy gyerek használja (legalábbis egyszerre), és a 'gyerekszoba' *lastenhuone* akkor is, ha csak egy gyerek van a családban.

Meg kell jegyezni, hogy a fenti finn példákban elsősorban nem az az érdekes, hogy az összetett szó belsejében jelenik meg az inflexió, hiszen erre közismert példák vannak az olaszból is: *capostazione* 'állomásfőnök' : *capistazione* 'ua. többes számban' (l. pl. SCALISE 1984, 124–127, uő. 1992b, 188; a spanyolról RAINER & VARELA 1992, 136). Az olaszban azonban a fej kapja a többes szám jelét, és az összetett szó egésze fejezi ki a többes számot: a megszakítás oka csupán az, hogy a fej az összetétel bal oldalán van, míg a többes szám jele ennek jobb oldalához járul (vö. OLSEN 2000, 913ⁿ). A *la(ps/st)enlapsi* esetében viszont az alárendelt tagon találhatunk szintaktikailag és szemantikailag aktív inflexiót – hasonló példával találkozhatunk a hollandban, az angolban és a németben is: *stadsraad* 'városi tanács', *stedenraad* 'városok tanácsa' (BOOIJ 1977, idézi TEN HACKEN 1994, 31, TEN HACKEN 2000, 351; további példák BOOIJ 1992, 44); *program coordinator* 'programkoordinátor', *programs coordinator* '(a) programok koordinátora' (SELKIRK 1982, 52–53, idézi TEN HACKEN uo.); *Parteigruppe* 'csoport a párton belül', *Parteien-gruppe* 'pártok csoportja' (BECKER 1992, 12). BOOIJ (1992, 44) olyan példákat hoz a hollandból, amelyekben előtagként többes számú főnév szerepel, melynek többes számban speciális jelentése van, és ez a speciális jelentés jelenik meg az összetett szóban is: *kruid* 'fűféle, gyógynövény', *kruiden* 'fűszerek', *kruidenrek* 'fűszertartó'. Véleményem szerint azonban ezekben az esetekben – éppen a lexikalizáció miatt – nem kell feltétlenül inflexióval számolnunk, habár kétségtelen, hogy a jelenséget nem lehet pusztán azzal magyarázni, hogy pluralia tantumokról van szó, hiszen például az angolban általában a pluralia tantumok is egyes számban tűnnek fel összetételi előtagokban: *trousers* 'nadrág', de *trouser-leg* 'nadrágszár', *scissors* 'olló', de *scissor-handle* 'ollónyel', az olló „fogó”-ja' (MÄKISALO 2000, 43). Hasonló példákat találunk a finnben is: *hääät* 'esküvő', de *hääkansa* 'nász nép', *markkinat* 'piac, vásár', de *markkinaväki* 'piaci, vásári nép' (SETÄLÄ, 1930, 135). A finnben a nominativusi előtag sosem fordul elő többes számban, a genitivusi viszont, amint azt láthattuk, igen.

ⁿ Ő azt is megjegyzi, hogy az exocentrikus összetett szavak nem veszik fel a többes szám jelét – sp. *el sacacorchos* 'dugóhúzó (húz-dugók)' : *los sacacorchos* 'dugóhúzók' –, és ezzel szintén rendhagyóak. További sajátos példaként említi, hogy a balfejűség akár dupla toldalékolást is eredményezhet, pl. a *to break up*-ből képzett *breaker upper* esetében (természetesen itt nem összetett szóról van szó).

(Megjegyzendő, hogy történetileg is kétarcú a jelenség: az ibériai spanyolban az előtag egyre gyakrabban jelenik meg többes számban ott is, ahol teljesen motiválatlan, és ennek következtében a többesjel egyre inkább önálló jelentéssel nem bíró kötőelemmé válik (RAINER & VARELA 1992, 130). A folyamat tehát valóban abban az irányban halad, hogy ne legyen inflexió az összetett szó belsejében, de a kiindulópont azt igazolja, hogy igenis előfordulhat.)

Más vizsgálatok szerint megmarad a többesjel akkor, ha jelentésmegkülönböztető szerepe van (*goods train* 'tehervonat' – *good train* 'jó vonat', *schools cup* 'iskolák (közötti verseny) kupája' – *school cup* 'iskolai (iskolán belüli) kupa'), vagy ha az előtag maga is összetett szó és szemantikailag többes (vö. [[[*British Council*] *jobs*]_{P1} *file*] 'a BC-munkák dossziéja' – [[*British Council*] [*job file*]] 'BC-munkadosszié' (BAUER 1978, 40). Ha Bauer megfigyelése helytálló, akkor viszont legalább az esetek egy részében szabályos számjelölésről kell beszélnünk.

Egy harmadik típusú példát is találunk az összetett szó belsejében megfigyelhető inflexióra. Ebben az esetben az összetett szó egészének eset- és számkategóriája jelenik meg, de kizárólag az alárendelt tagon. A német *die Langeweile* 'az unalom' genitivusa *der Langenweile* (BECKER 1992, 7). Becker ezt az összetett szót az ún. szervetlen összetételek¹⁵ közé sorolja. Ezek sajátossága, hogy nem szabályok alapján, hanem mondatbeli összetapadással jönnek létre (vö. a magyar nyelvészetben használt „szervetlen összetétel” fogalmával, VELCSOVNÉ 1968, 163.) Az ilyen szerkezeteket mind Becker, mind a finnugor nyelvészet az összetett szavak között tárgyalja. Ez ellen nem sok kifogásunk lehet, hiszen a legtöbb olyan tulajdonsággal, amelyeket az összetett szavaknak szokás tulajdonítani, rendelkeznek: egy hangsúlyuk van, egységesek szemantikailag és szintaktikailag, ráadásul ebben az esetben – éppen a belső inflexiónak köszönhetően – még azt sem mondhatjuk, hogy a két szó felismerhetetlenül összeolvadt és a szinkrónia számára a szerkezet oszthatatlan. Ha egy szerkezet nagyon hasonlóan viselkedik más szerkezetekhez, akkor a szinkrón elemzésben nem sorolhatjuk más kategóriába csupán azért, mert történetileg más (más módon jött létre). Szinkrón elemzésben csak azt állapíthatjuk meg, hogy a mai németben az összetett szavak között van néhány, amelyik ragozása tekintetében sajátosan viselkedik, és az inflexió az előtagon figyelhető meg. A szerkezeti hasonlóság mellett az összetett szavak közé sorolást az is támogatja, hogy az ilyen szavak előbb-utóbb megpróbálnak beilleszkedni a „szabályos” összetételek közé: a *Heiligegeistkirche* 'Szentlélek-templom' genitivusa *der Heiligengeistkirche* (itt nyilván a *Kirche* tag is genitivusban áll, ha ez nem is látszik), nem pedig **der Heiligegeistkirche*. Mindezek helyett azonban jobb a *der Heiliggeistkirche* – amely esetében az első tag nem ragozott, hanem az összetett szó nominativusában is ugyano-

lyan formában jelenik meg: *Heiliggeistkirche* (BECKER 1992, 18). Itt nyilván olyan folyamatról van szó, amikor egy szabálytalan ragozású szerkezet beilleszkedik a szabályos ragozásúak közé. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha ezeket a szabálytalan szerkezeteket egy másik csoporthoz, a szabályos összetett szavakhoz képest érzik szabálytalannak a nyelvhasználók.

Hasonlóan sajátos eset a latin juxtapozícióké (pl. *res publica* 'állam'): mondatban jöttek létre, sajátos jelentésük és egy szóként való hangsúlyozásuk alapján az összetett szavak közé sorolják, de mindkét tagjuk ragozódik (ONIGA 1992, 113). Itt azonban már inkább az összetett szó tagjai közötti egyeztetésről van szó.

2.1.3.2. Egyeztetés az összetétel tagjai között

A morfológiai zártság másik esete, amikor elmarad az egyébként szükséges egyeztetés. Leginkább a jelző és a jelzett szó egyeztetéséről lehet szó. Természetesen ez a kritérium csak olyan nyelvek, ill. olyan szerkezetek esetében vehető figyelembe, ahol a szintaktikai szerkezetben egyeztetés van. Az olyan nyelvekben, melyekben a jelző egyeztetődik, ez a kritérium nem alkalmazható az összetett szavak és a szó szerkezetek elhatárolására.⁸

A finnben és az észtnben az esetek többségében⁹ a melléknévi jelző és a jelzett szó egyeztetődik, míg a legtöbb A + N szerkezetű összetett szóban nem. Kritériumként mégsem használhatjuk ezt a különbséget, hiszen mindkét nyelvben vannak olyan összetett szavak, amelyekben van egyeztetés, finn: *hyvätyö* 'jótett (jó + munka)' : *hyväntyön* 'ua. genitivusban'; *isovarvas* 'öreg-ujj, nagylábujj (nagy + lábujj)' : *isonvarpaan* 'ua. gen.'; *nuorimies* 'legényember, nőtlen férfi (fiatal + férfi)' : *nuorenmiehen* 'ua. gen.'; *vanhapoika* 'agglegény (öreg + fiú)' : *vanhatpojat* 'ua. többes számban'. Egyes esetekben ingadozás van, és egyeztetéssel, egyeztetés nélkül egyaránt használható az alak: *hapanleipä* 'savanyított kenyér (savanyú + kenyér)' : *hapanleivän* ~ *happamanleivän* 'ua. gen.'; *mustarastas* 'feketerigó' : *mustarastasta* ~ *mustaarastasta* 'ua. partitivusban' (a példák forrása: PENTTILÄ 1963, 206–207, 210, vö. még MÄKISALO 2000, 83). Hasonló esetekkel az észtnben is találkozunk: *vaenelaps* 'árva (szegény + gyerek)' : *vaeselapse* 'ua. gen.' : *vaestlast* 'ua. part.'; *teinpool* '(tréfásan) házastárs (másik + fél)' : *teisepoole* 'ua. gen.' : *teistpoolt* 'ua. part.'; *nooriga* 'fiatalkor', genitivusban *nooreea*, más esetekben az előtag nem egyeztetődik: *nooriga* 'ua. partitivusban'.

⁸ Igaz ez a magyarra is, hiszen csak a mutatónévmási előtag egyeszetődik–előtagként ez is ritka, és akkor is a nem ragozódó változat fordul elő: *evilági*.

⁹ Az észtnben négy esetben (terminativusban, essivusban, abessivusban és comitativusban) a jelző nem veszi fel az esetragot, hanem genitivusban áll. Mindkét nyelvben vannak olyan melléknevek, amelyek nem ragozhatóak, így sosem egyeztetődnek.

A számnévi jelző a finnben és az észttben is egyeztetődik az alaptaggal. Ahhoz azonban, hogy a számnévi jelzőt és a számnévi előtagot megkülönböztessük egymástól, nincs szükség az egyeztetés vizsgálatára: amikor ugyanis a számnévi frázis nominativusban áll, a számnév partitivust oszt ki a jelzett szavakra. Az összetett szó esetében ilyen nem tapasztalunk, vö. finn *kaksi taso* 'két szint', de *kaksitaso* 'kétfedelű (repülőgép)'; észt *kaksteistsõrmiksool* 'nyombél, patkóbél (12 + kesztyű + bél)', de *kaksteist sõrmikut* '12 kesztyű'; észt *nelinurk* 'négyyszög', de *neli nurka* 'négy sarok'; finn *kaksiteräinen* 'kétélű' (nem *kaksiteräistä* – ez az alak csak akkor használatos, amikor más okokból az általa jelzett szó is partitivusban van: *kaksi kaksiteräistä veistä* 'két kétélű kës').⁸

Érdekesség azonban, hogy a finnben az összetett számnévben minden egyes összetételi tag ragozódik – ez nemcsak az elvárt morfológiai zártságnak nem felel meg, de a számnévi előtagok névszói utótagok előtti viselkedésének sem. Az észttben még sajátosabb a helyzet: míg a számnévi jelző négy eset (terminativus, essivus, abessivus és comitativus) kivételével mindig egyeztetődik, az említett négy esetben genitivusban áll, a számnévi előtag pedig a szintaktikai környezettől függetlenül nominativusban vagy genitivusban áll, addig az összetett számnévnek csak az utótagja ragozódik, és az előtagok függő esetekben genitivusban állnak – kivéve partitivusban, amikor teljes az egyeztetés. Szintén sajátos a sorszámnevképző megjelenése: a finnben minden tagon megjelenik, és minden tag ragozódik; az észttben csak az utótagon jelenik meg, és csak az utótag ragozódik, az előtag(ok) viszont minden esetben (nominativusban is) genitivusban áll(nak). Az összetett számnevek tehát nagyon sajátosan viselkednek, később még visszatérünk rájuk.

2.1.3.3. Az enklitikumok beékelődése

Még egy olyan jelenség van a finnben, amelyet a morfológiai megszakíthatatlanság szabálya megszegésének tekinthetünk. A genitivusi előtagok esetében az előtaghoz is kapcsolódhatnak enklitikumok: *aasinkinnahka* 'számárbőr is (számár-is + bőr)' (abban az esetben, amikor más állatok bőrével állítjuk egy sorba) (MÄKISALO 2000, 123). Felmerülhet a kérdés, hogy valóban a morfológiai, és nem a szintaktikai megszakíthatatlanság megszegéséről van-e szó, hiszen az ilyen enklitikumok meglehetősen szabadon mozoghatnak a mondatban, és a legtöbb szófajhoz szabadon járulhatnak: a *Pasin hyvän idean jälkeekin*, *Pasin hyvän ideankin jälkeen*, *Pasin hyvänkin idean jälkeen*, *Pa-*

⁸ Hasonló példák az észttben nincsenek. Ebben a finn szóban tulajdonképpen számnévi jelzős szerkezetből, képzéssel jött létre az összetett szó. Az észttben az ilyen szerkezetben a számnév mindig genitivusban áll, a finnben nominativusos és genitivusos példák egyaránt előfordulnak.

sinkin hyvän idean jälkeen egyaránt 'Pasi jó ötlete után is'-ként fordítható magyarrá, és csak a nyomaték jelezheti, hogy a szembeállítás a Pasi jó gondolata előtti idővel, Pasi egyéb jó dolgaival, Pasi egyéb ötleteivel vagy mások jó ötleteivel szemben történik. Míg azonban az enklitikumok rendkívül szabadon mozoghatnak a mondatban, és rendkívül szabadon és mindig utolsó toldalékként kapcsolódhatnak különböző szavakhoz (mely szintaktikai természetükre utal), nemcsak hangsúlytalanok, de hangrendjükben igazodnak ahhoz a szóhoz, amelyhez járulnak (amely inkább morfológiai természetüket látszik igazolni). Természetesen ez csak olyan enklitikumoknál látszik, amelyek megfelelő (veláris–palatális párba rendezhető) magánhangzót tartalmaznak: *-hAn*, *-kA*, *-kAAh*, *-kO*, *-pA*; mivel azonban a hangrendileg nem igazodó partikulák mind olyanok, amelyekben vagy nincs magánhangzó (*-s*), vagy olyan magánhangzó van, mely soha nem vesz részt a magánhangzó-harmóniában (*-kin*), kétségtelennek kell tartanunk, hogy az enklitikumok mindig a magánhangzó-harmónia érvényesülési tartományában (a fonológiai szóban) állnak, legfeljebb ez nem mindig látványos.

Az összetett szóba ékelődő enklitikumok problémája természetesen nemcsak az összetett szavak, hanem az enklitikumok viselkedése szempontjából is vizsgálendő, hiszen a hasonló jellegű enklitikumok a magyarban vagy az ismertebb indoeurópai nyelvekben (az angolban, a németben, az oroszban, az újlatin nyelvekben stb.) nem mozoghatnak olyan szabadon, mint a finnben, tehát az összetett szavakba való beékelődésük ezekben a nyelvekben nem csupán az összetett szó tulajdonságai alapján zárható ki.

2.1.3.4. A morfológiai zártság univerzalitása

A fenti esetekben láthattuk, hogy ha meg is jelenik az összetett szón belül valamilyen morféma, az ilyen esetek valamilyen szempontból mindig periferikusak. BAUER (1978, 42) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a franciában a melléknév és főnév alkotta összetételekben minden esetben van egyeztetés,⁸ függetlenül a tagok sorrendjétől (vagy attól, egybe- vagy különírandóak-e – bár itt inkább fordított viszonyt lehetne feltételezni). Ez a példa tehát azt sugallja, hogy a morfológiai megszakíthatatlanságot nem lehet univerzálisan az összetett szó jellemzőjének tartani. Kérdés persze, hogy az ilyen francia szerkezetek más szempontok alapján mennyire tekinthetők összetett szavaknak, és nem lenne-e célszerűbb lexikalizálódott (sajátos jelentésű) szintaktikai szerkezeteknek tekinteni őket.

⁸ Az esetek többségében ez csak a leírt alakokból látszik, a beszélt nyelvben ugyanis a névszók egyes és többes száma általában egybeesik. Ha azonban egyértelműen többes szám van mindenhol, ahol a többes szám alakilag különbözik, akkor nincs okunk kételkedni abban, hogy minden esetben többes számról van szó (függetlenül attól, hogy miként írjuk).

2.1.4. A szintaktikai kritérium

A szintaktikai kritérium azt jelenti, hogy az összetett szó szintaktikailag egy szóként viselkedik. Ez a viselkedése több szempontból vizsgálható. (Megjegyzendő, hogy egyes elemzők éppenséggel különbséget tesznek az összetett szavak és az ún. „szintaktikai szavak” között, az utóbbiak közé sorolva azokat a szerkezeteket, melyek belsejében a szintaktikai szabályok érvényesülnek, de maguk szintaktikailag szóként viselkednek, azaz nem módosíthatja őket szintaktikai szabály – VILLALVA 194, 206.)

2.1.4.1. Bővítés

Az egyik vizsgálati szempont, ha megnézzük, hogy az összetételi tagok kaphatnak-e külön bővítményeket. Ennél a vizsgálatnál elsősorban az alárendelt tag vizsgálható, hiszen endocentrikus összetett szavak esetében nehéz lenne eldönteni, hogy a bővítményt a fej vagy a teljes összetétel kapta-e meg (pl. *sikerés regényíró*).

Sokkal könnyebben vizsgálható az alárendelt tag bővíthetősége. A StrMNy3 példája alapján: a **nagyon nagyherceg* nem elfogadható szerkezet, mivel a *nagy* ebben a szerkezetben nem bővíthető, a *nagyherceg* összetett szó. Hasonló érveket találunk amellet, hogy a *zsíros kenyér* 'zsírral megkent kenyérszelet' értelemben összetett szó, hiszen ebben a jelentésben nincs se *zsírosabb kenyér*, se *nagyon zsíros kenyér* (KENESEI 2000, 82–83).

Vannak azonban olyan esetek, amikor az alárendelt tag mégis kap bővítményt, pl. a *használtautó-kereskedés* szerkezetben. Ezekre az esetekre azt szokás mondani, hogy nem arról van szó, hogy az alárendelt tag (*autó*) kap bővítményt, hanem a teljes jelzős szerkezet az alárendelt tag. Hasonlítsuk össze ennek a szerkezetét egy olyan jelzős szerkezettel, ahol egy összetett szó teljes egészére vonatkozik a jelző, pl. *sarki autó(,)kereskedés*:

Láthatjuk tehát, hogy mind az $[A + [N + N]]$, mind az $[[A + N] + N]$ szerkezetre van példa – nem világos, milyen szerkezet létét tagadjuk, amikor azt állítjuk, hogy az alárendelt tagnak nem lehet bővítménye. (L. még TEN HACKEN 1994, 54–59: mivel nem lehet jól elkülöníteni azokat az eseteket, amikor egy bővített (pl. jelzős) szerkezet alárendelt tag, ill. összetett szón

kívüli szerkezet, a bővíthetőségi tesztet nem tartja alkalmasnak az összetett szó és a szintaktikai szerkezet elkülönítésére, i.m. 72–73.)

A *használtautó-kereskedés* esetében a sajátos hangsúlyviszony egyértelműen jelzi, hogy a *használt* az *autóhoz*, és nem az *autókereskedéshez* tartozik. Nem mindig ilyen egyértelmű a helyzet. VOLF (1872, 13–17) a *Magyar Nyelvőr* folyóiratcímét hibáztatja, mivel szerinte a kifejezés szerkezete [[*magyar* + *nyelv*] + *őr*], amit a fenti cím nem fejezhet ki. Igazat is adhatunk neki, hiszen a cím valójában inkább utalhat magyar nemzetiségű nyelvőrré, mint a magyar nyelv őrére. Volf azonban sérelmez olyan kifejezéseket is, mint a *latin nyelvtan*, amelynek legmegszokottabb olvasata valóban az, hogy a latin nyelv leírása, nem pedig latin nyelven, vagy latin (római, latiumi) személy által írt nyelvtan. (Természetesen ez utóbbi olvasatok is előfordulhatnak, pl. *Az orosz nyelvtanok egytől-egyig huszonhárom esetet különböztetnek meg a magyarban*, ahol az *orosz nyelvtan* olvasata 'orosz nyelvű (magyar) nyelvtan'.) A példák azonban talán itt is sántítanak, hiszen a *nyelvtan* sajátos jelentésű szerkezet (a *magyar nyelvtan* legfeljebb poétikusan nevezhető a magyar nyelv tanának, a *tan* nem használatos 'leírás' vagy 'tudomány' értelemben). Az olyan kifejezések, mint a *német nyelvkönyv*, *olasz nyelvóra*, *angol nyelvtanfolyam* (és nem **németnyelv-könyv*, **olasznyelv-óra*, **angolnyelv-tanfolyam*) arra utalnak, hogy legalábbis néhány szerkeztípusban előfordulhat, hogy a jelzői hangsúlyozású bővítmény az előtagot (alárendelt tagot) bővíti, és nem az összetett szó egészét. (Ez nem a *nyelv* előtagként való használatának sajátossága: a *finn népmesegyűjtemény* éppúgy lehet 'finn népmesékből összeállított gyűjtemény' (amikor is a *finn* a *népmese*, és nem a *(népmese)gyűjtemény* jelentését módosítja), mint 'finn nyelvű (szerkesztésű, kiadású) népmesegyűjtemény'. Az ELTE BTK-n működő *Hőissassa* néptáncgyűjtés *észt néptáncgyűjtésként* definiálja magát, holott tagjai magyarok, akik *észt* néptáncokat mutatnak be. Elképzelhető, hogy a nép- vagy nyelvnevek viselkednek sajátosan.)

Az ISKo a finnől néhány más jellegű példát is hoz (§ 436): *valtion virkaan nimittämispäätöksestä tulee ilmoittaa viipymättä Akatemialle* 'az állami hivatalba való kinevezést azonnal jelenteni kell az Akadémiának (állam-Gen hivatal-III kinevezés-döntés-Ela kell jelenteni Akadémia-All)'⁸ (mely esetben a *valtion virkaan* a *nimittämis* (*nimittäminen*) bővítménye); [*he*] *ryhtyvät valikoimaan rottia niiden alkoholiin reagoimistavan mukaisesti* 'elkezdték kiválogatni a patkányokat az alkoholra való reagálásuk módja szerint (alkohol-III reagálás-mód-Gen szerint)'; *tämä alun perin turkulaistyttö* 'ez az eredetileg turkui lány'. A *nimittämispäätös* 'kinevezési határozat', *reagoimistapa*

⁸ Gen: genitivus, III: illativus, Ela: elativus (itt: a 'jelent' vonzata), All: allativus (itt: dativusi funkcióban).

'reagálási mód', *turkulaistyttö* 'turkui lány' szerkezeteknek nemcsak a hangsúlyozása összetételei, hanem előtagjuk is olyan csonka alakban jelenik meg, amilyenben önállóan soha. Ugyanakkor a teljes szerkezet hangsúlyozásában nem találunk olyan különbségeket, mint a *használtautó-kereskedés* és a *barki 'autó(,)kereskedés* között. Ha az ilyen szerkezeteket kizárnánk az összetett szavak közül, nem oldaná meg a problémát, hiszen meg kellene magyaráznunk, miért jelenik meg egy jelző (?) csonka tőként, és miért törlődik egy jelzett szó főhangsúlya.

Megjegyzendő még, hogy az előtag lehet jóval bővebb szintaktikai szerkezet, akár egész mondat is (*Ne nézz rám ezzel a szenvedő mármegintmindentnekemkellmegcsinálnom-tekintettel!*). Mint SPENCER (2000, 316) megjegyzi, a nyelvekben előfordulhat, hogy frázisok, vagy akár egész mondatok újraelemezhetőek szóként.⁸ Márpedig ha ez így van, akkor univerzálisan nem állíthatjuk, hogy az alárendelt tag bővíthetetlen. Ha pedig az alárendelt tag bővített, legfeljebb akkor állíthatjuk, hogy a teljes bővített szerkezet az alárendelt tag, ha ezt a hangsúlyviszonyok is mutatják. Ebben az esetben tehát elkerülhetetlen a hangsúlyra való hivatkozás.

Ide kapcsolódik egy sajátos probléma is. Az angolban régóta gondot okoz a *transformational grammarian* 'transzformációs nyelvész' és hasonló szerkezetek elemzése. Ez nyilván egyfelől a *transformational grammar* jelzős szerkezettel, másfelől a *grammar* 'nyelvtan' és a *grammarian* 'nyelvész' szavakkal függ össze. LIEBER & BOOIJ (1990, idézi LIEBER 1992, 88) úgy véli megoldani a problémát, hogy azt feltételezik, hogy az ilyen szerkezeteknek két szerkezetük van: egy morfoszintaktikai (*transformational grammar + -ian*), és egy prozódiai (*transformational + grammarian*). Ha azonban elfogadjuk ezt az elemzést, akkor elfogadhatjuk azt is, hogy a *német nyelvtan*-nak is van egy morfoszintaktikai szerkezete (*német nyelv + tan*), ill. egy prozódiai szerkezete (*német + nyelvtan*). Ha ezt megengedjük, akkor vagy semmi értelme nem lesz annak a megszorításnak, hogy egy előtag nem kaphat bővítést, vagy ki kell jelentenünk, hogy a *nyelvtan* vagy a *népmese gyűjtemény* nem összetett szó. (Ennek azonban ellentmond, hogy az *ismert nyelvtan* vagy a *rövid népmese gyűjtemény* semmiképpen nem lehet 'egy ismert nyelv (nyelv)tana' vagy 'rövid népmesét tartalmazó (de akár terjedelmes) gyűjtemény'.)⁹

Előfordul, hogy egyes szerkezetek úgy lexikalizálódnak, hogy szemantikai

⁸ Nemcsak összetett szavak esetében, erre példa az afrikaans *in-die-straat-sit-er* 'utcánülő', ahol egy képző kapcsolódik a frázishoz (TEN HACKEN 2000, 352). Még bonyolultabb szerkezeteket idéz a navajából SPENCER (2000, 316–317).

⁹ BAUER (1978, 151) a dánból, a németből és az angolból hoz példákat arra, hogy az összetett szavak előtt álló jelzők ambivalensek, az előtaghoz kapcsolódnak a jelzők pl. a következő esetekben: *unge dameportræt* 'fiatal nő portréja (fiatal nőportré)', *voller Mondenschein* 'a telihold fénye (teli holdfény)'.

szerkezetük más, mint nyelvtani szerkezetük. A jogi szaknyelvet nem ismerőket meg szokta zavarni, ha pl. *tízmillió forintos nem vagyoni kártérítésről* olvasnak. Nem világos ugyanis, hogy lehet tízmillió forintos kártérítést nem vagyonként megfizetni. Valójában azonban nem a kártérítés, hanem a kár nem vagyoni. Szabályosan ezt a magyar a *nemvagyonikár-térítés* szerkezettel fejezné ki (így mondaná, ill. írná, ezt ajánlja az *OH* (1105) is⁸), a jogi nyelvben azonban más gyakorlat vált általánossá. (Feltehető, hogy ebben a fejlődésben közrejátszott az is, hogy a szabályos szerkezet szokatlanul bonyolult és ritka. Számolhatunk azzal is, hogy a szerkezetet egyszerűen helytelenül írták le⁹ – az ún. mozgószabály ma is helyesírásunk egyik legkevésbé követett szabálya, ráadásul itt három olyan szót kellett volna egybeírni, amelyeket máskor külön –, és később ezt szabályosan (a rosszul rögzült helyesírásnak megfelelően) felolvasva alakult ki a mai hangsúlyozás. A folyamatban bizonyára az is közrejátszott, hogy a szerkezet várható jelentése nonszensz, azaz nem vezethet félreértésekhez.) Az ilyen jelenségeket azonban periferikusnak kell tekintenünk.

További probléma, hogy a szintaktikai zártságnak ez a jele nemcsak az összetett szavaknál, hanem a tulajdonneveknél is jelentkezik. A *budapesti vakok intézete* csak azt jelentheti, hogy az intézetet a budapesti vakok számára hozták létre, az ő érdekükben működik, míg a *budapesti Vakok Intézete* az intézet, melyet a vakok számára hoztak létre és történetesen Budapesten van. Az utóbbi jelentést, ha nem tulajdonnévről lenne szó, úgy kellene kifejezni, hogy *a vakok budapesti intézete* (vö. *a vakok új intézete*. Amennyiben a szintaktikai zártság kritériumát fenntartjuk, az összes több szóból álló tulajdonnevet (beleértve a különböző művek címeit) összetett szónak kell tekintenünk, és ez idegen az összetett szó korábbi fogalmától, azaz számunkra elfogadhatatlan.

2.1.4.2. Névmási visszautalás

A szintaktikai zártságnak egy másik tesztelési módja, hogy vissza lehet-e utalni névmással az előtagra (SCALISE 1992b, 195). Ez azonban nem tesztelhető akkor, amikor az előtag melléknév. (Mivel ez a teszt ten Hacken rendszerében központi szerepet tölt be, ott foglalkozunk vele részletesebben: 2.2.2.2., 64. o.)

⁸ Sokatmondó azonban, hogy míg a Google 1100 *nem vagyoni kártérítést* talál, addig egyetlen *nemvagyonikár-térítést* sem, ami nyilván inkább a helyesírásnak a nyelvtől elrugaszkodott szabályozására, mint egyszerűen a nyelvhasználók rossz helyesírására utal.

⁹ Elképzelhető, hogy hamarabb írták le, mint hogy kimondták volna, gondoljunk csak a fordításirodalomra.

2.1.4.3. Beékelés

Egy harmadik kritérium lehetne a szintaktikai zártság vizsgálatánál, hogy az összetételgyanús szerkezet két alkotóeleme közé ékelődhet-e más elem (ha nem, akkor összetett szóról van szó). (Vö. pl. KENESEI 2000, 82, SCALISE 1992b, 195.) Ez a feltétel azért okoz gondot, mert jól tudjuk, hogy a jelzők sorrendje többé-kevésbé meghatározott, kötött. Ebből következik, hogy lennie kell egy olyan jelzőtípusnak, amely a jelzők sorában mindig az utolsó, közvetlenül a jelzett szó előtt (más nyelvekben mindig az első és közvetlenül a jelzett szó után) áll. Egy ilyen jelző és a jelzett szó közé újabb szó nem ékelődhet be, tehát ezt a jelzőt előtagnak kellene tekintenünk.

A másik probléma az, hogy vannak nagyon szoros jelzős kapcsolatok, amelyekhez az anyagnév (anyagnévi jelző vagy előtag?) úgy is járulhat, hogy a jelző elé, és nem közvetlenül a jelzett szóhoz kapcsolódik: *arany királyi korona* (~ *királyi aranykorona*). Ezt az esetet kétféleképpen lehet kezelni. Egyfelől mondhatjuk azt, hogy a példa igazolta, hogy az anyagnév nem előtag, hanem jelző, ezért minden anyagneves szerkezet (de legalábbis azok az esetek, ahol az anyagnév valóban azt jelzi, hogy a jelzett szó denotátuma milyen anyagból áll) jelzős szerkezet, és nem összetett szó. Ez egyrészt nem felel meg az általános felfogásnak, másfelől újabb kérdéseket is felvet (pl. hogy miért jelenik meg az anyagnévi jelző gyakran összetételi hangsúlymintában). A másik lehetőség, ha azt mondjuk, hogy a *királyi korona* maga is összetett szó, így az anyagnév csatlakozása csupán többszörösen összetett szót hoz létre. Ekkor azonban az szorul magyarázatra, hogy egy összetett szóban miért van rögtön három hangsúly, nem beszélve arról, hogy miért tér el az *arany királyi korona* és a *királyi aranykorona* hangsúlymintája. A fenti példa inkább azt sugallja, hogy mind a *királyi korona*-típusú, mind az anyagneves szerkezetek valamilyen átmeneti kategóriát képeznek az összetett szavak és a szószerkezetek között, ebből pedig az következik, hogy a két szerkezet típus éles elhatárolása nem lehetséges.

2.1.4.4. Elszakítás

A szintaktikai zártság további jellemzője, hogy az összetett szó tagjai nem választhatóak el egymástól. Vannak azonban esetek, amelyek ennek a feltételnek ellentmondanak.

Ellipszis. A StrMNY3 szerint ezek az esetek kizárólag a szóellipszis esetén fordulhatnak elő, méghozzá a következő feltételekkel (KIEFER 2000, 562–565):

- Kizárólag fonológiai szó törölhető.

- A törölt résznek közvetlenül a kötőszó mellett kell állnia.
- A maradéknak hangsúlyozhatónak kell lennie.
- A törölt résznek közvetlen összetevőnek kell lennie.

Az első feltétel lényegében azt mondja ki, hogy a törölt elem nem lehet képző vagy inflexiós toldalék,⁸ sem pedig olyan hangsor, amely véletlenül esik egybe a két szóban (pl. **egé/ék/ és emberek*). A harmadik pont nem mást mond ki, mint azt, hogy nem törölhető egy teljes szó: **pél/da/ és ellenpél/da*.⁹

A negyedik pontot erősen vitathatónak tartom, esetleg egyes idiolektusokban lehet érvényes. Az *autó- és trolibuszközlekedés* véleményem (és több általam megkérdezett magyar anyanyelvű) szerint éppúgy lehet *autóbusz/közlekedés* és *trolibusz/közlekedés*, mint *autó/közlekedés* és *trolibusz/közlekedés*. A következő mondat: *A javaslatot támogató belügyminisztérium és az azt ellenző külügyminisztérium nem tudott megállapodni* mondat nemcsak úgy rövidíthető, hogy *A javaslatot támogató belügy- és az azt ellenző külügyminisztérium nem tudott megállapodni*, hanem úgy is, hogy *A javaslatot támogató bel- és az azt ellenző külügyminisztérium nem tudott megállapodni*. A Kiefer által említett és hibásnak tartott *béralapcsökkenítés* és *adóalapcsökkenítés* véleményem (ill. a megkérdezettek véleménye) szerint helyes (legfeljebb szemantikailag kifogásolható, hiszen más határozza meg a béralapot, mint az adóalapot).

A második pont azért vitatható, mert a magyarban az ellipsis lehetősége jóval meghaladja az egyszerű mellérendelés körét (és így a második pont nem is értelmezhető). Az angolban például helytelenek az olyan mondatok, mint a **Tom used milkbottles and Dick used brown ones* (SPENCER 2000, 312), ezzel szemben a hasonló szerkezetű magyar mondattal szemben nem lehet kifogásunk: *Tomi tejesüvegeket használt, Robi pedig barnákat* (nyilvánvaló, hogy a mondatban bennefoglaltatik az az előfeltevés, hogy a tejesüveg sosem

⁸ Ennek ellentmondanak a következő példák: *sógor- és komaság, ajtó- és ablaktalan, hat- vagy nyolcszoros* (KENESEI 2000, 85). Az ezekből törölt elemek nem fonológiai szavak, hiszen illeszkednek. (A *-szOrOs* esetében akkor is lehetséges a mellérendelés, ha más allomorf várható a két számnév esetében: *négy- vagy ötszörös, öt- vagy hatszoros, hat- vagy hétszeres* stb. A *-sÁg* és a *-tAlAn* esetében viszont úgy tűnik, hogy nagyon korlátozott az ilyen elfogadható mellérendelések száma.) Hasonló a helyzet a finn *-mAinen* melléknévképző esetén (ISKo, § 437). A *-nÁl* esetrag már a kései ómagyar korban illeszkedett (vö. KOROMPAY 1992, 370), azaz a fonológiai szó része volt – ennek ellenére még a 19. század második felében is elliptálható, l. Pápai Károly cikkének címét: *A vogulok és osztyákoknál*. A törökben is van hasonló példa: *Ankara ve İzmirde gideceğim* 'Ankará/á/ és Izmirbe megyek' (TEN HACKEN 1994, 26).

⁹ Véleményem szerint fordítva sem működik a dolog, azaz akkor sem, amikor a törölt rész megegyezik a mellérendelt szó egészével: **ellenpél/da/ és pél/da*. Lehetséges azonban, hogy ebben az esetben megoszlás van a beszélők között, hiszen ilyen szerkezetek mégis fellelhetők: *A Ronald Opus ön- és/vagy gyilkosság legendája* urbanlegends.freeblog.hu, 2004. június 11.

barna). A sorrend megfordítható: *Tomí barna üvegeket használt, Robi pedig tejeseket* – ebben az esetben a *tejes* olvasat kétféle lehet, a *tejes üvegnek*, ill. a *tejesüvegnek* megfelelő. A magyar és az angol közötti különbség oka nem az, hogy a magyar összetett szó előtagja melléknév, hiszen a mondat főnévi előtaggal is megalkotható: *Tomí tejüveget használt, Robi pedig barnát*. Igaz, ebben az esetben a kapcsolat nem fordítható meg, hiszen a *Tomí barna üveget használt, Robi pedig tejet* esetében a *tejet* olvasata semmiképpen sem lehet *tejüveget*.

A hiányzó (törölt) elemnek nem kell ugyanabban az esetben állnia, mint a felszínen is megjelenőnek.⁸ *Pista utálja a látványpékségeket, ha csak teheti, inkább hagyományos Őba megy*. A zéró névmás ebben az esetben kizárólag pékségként értelmezhető, azaz nem az összetett szóra, hanem annak fejére utal vissza. Bár ez már más jelenség, mint a mellérendelésnél jelentkező ellipsis, mégis azt jelzi, hogy az összetett szó szintaktikailag nem oszthatatlan egység. Láthatjuk, hogy az előtag egy jelzőhöz hasonlóan viselkedik: *Pista utálja az új látványpékségeket, ha csak teheti, inkább egy régi Őbe megy*. Ebben az esetben a zérót azonosíthatjuk a pékséggel és a látványpékséggel is.⁹ Természetesen a csere itt sem működik: **Pista utálja a hagyományos pékségeket, ha csak teheti, inkább látványŐba megy*. Mivel az előbb láthattuk, hogy az összetett szó szintaktikailag szerkesztett, erre a jelenségre más magyarázatot kell adnunk (pl. a zéró névmás nem állhat főnévi előtag után). A melléknévi igenévi előtag ebben az esetben a főnévihez hasonlóan viselkedik: **Nincs mosogatógépünk, örülünk, hogy mosóra tett*.

Mint fentebb láthattuk, a StrMNY3 mellett érvel, hogy a *zsíros kenyér* 'zsírral megkent kenyérszelet' típusú szerkezetek összetett szavak, méghozzá éppen arra hivatkozva, hogy a tagok külön-külön nem módosíthatóak, és nem választhatóak el egymástól (KENESEI 2000, 82–83). Nézzük meg azonban a

⁸ Kétségtelenül kihívást jelent számunkra, hogy az alább következő példákhoz hasonlókat gyárthatunk az esetragokra is: *Az asztalra tegyem, vagy inkább Ő_i mellé?* Ebben az esetben a Ő helyén az asztal áll, esetrag nélkül. Ebben az esetben könnyen mondhatjuk, hogy csak a tőre utalunk vissza, tehát az esetrag eszerint szintaktikailag önálló elem lenne. Ez persze radikálisan szembenáll mindazzal, amit eddig a szintaktikai önállóságról gondoltunk. Bizonyos elméleti keretekben ez áthidalható lenne olyan megfogalmazással, hogy a flexiós kategóriák azonossága nem feltétele az ellipsisnak, vagy akár a névmási visszautalásnak (*A kormányért harcolsz, vagy vele_i szemben?*). Hasonló megfogalmazással természetesen az összetételi tagok ellipszise esetén nem élhetnénk.

⁹ Ez nem mindig van így. A *Pista nem szereti a mosómedvéket, csak a barnákat* mondat kétféleképpen értelmezhető: 'csak a barna mosómedvéket szereti', vagy 'csak a barnamedvéket szereti', de nem fogadható el a 'csak a barna medvéket szereti' olvasat. Annak a bizonyítására azonban, hogy az összetett szó szintaktikailag nem tekinthető egy szónak, elég néhány olyan példa, amely azt mutatja, hogy szintaktikai műveletek működnek az összetett szón belül – természetesen egyik szintaktikai szerkezeten sem végezhető el bármely szintaktikai művelet.

következő példát: *Pista nem szerette a zsíros kenyeret. Túlságosan egyszerűnek, parasztosnak találta. Helyette inkább sonkás(a)t, szalámis(a)t evett.* Egyértelmű, hogy az utolsó mondatban *sonkás kenyérről, szalámis kenyérről* van szó, méghozzá éppen a 'szendvics' jelentésben. A példa meg is fordítható: *Pista nem szerette a szalámis kenyeret. Túlságosan nagypolgárinak találta. Inkább az egyszerű zsíros(a)t, vajás(a)t választotta.* Ezekben a tesztekben az ilyen szerkezetek szintaktikailag szerkesztettnek bizonyulnak.

(BÁNRETI (2001, 28–29) a következőket írja: „[...] az összetett szavak tagjaira vonatkozó grammatikai ellipszis a legtöbb esetben csakis hátraható lehet, és a tagmondatok közt ellipszishoz hasonló nyomatékviszonyokat kíván meg.” Jó lenne azonban tisztázni, mi az a „legtöbb eset”, hiszen a fentiekben jópár előreható ellipszist láthattunk.)

Míg az eddigi példákban az előtagot hagytuk el, a következő példa arra mutat rá, hogy az utótagot is elhagyhatjuk, amennyiben az korábban már szerepelt a mondatban: *A kulcsok közül a franciát használjuk a leggyakrabban.* A mondatnak két olvasata lehetséges aszerint, hogy *francia kulcsra* (azaz egy francia gyártmányú, eredetű kulcsra), vagy *franciakulcsra* (egy szerszámfajtára) gondolunk-e.

Természetesen sem a mellérendelésben, sem az egyéb szerkezetekben bekövetkező ellipszisek nem működhettek az exocentrikus összetételekben (pl. **táj- és ámokfutás, *kór- és áruház* stb.).

A bemutatott jelenségeket azért is nehéz az összetett szó univerzális kritériumaként kezelni, mert a nyelvek között, sőt, a nyelveken belül is különbségek lehetnek. David Allerton szerint (idézi TEN HACKEN 1994, 53) az angolban a *love and horror stories* 'love stories and horror stories' jelentésben kizárólag a formális írott nyelvben használatosak.

A fenti esetekben valójában nem arról van szó, hogy a tagokat elválasztottuk volna egymástól, inkább arról, hogy valamelyik tagot elhagytuk. Egészen más eset az, amikor az egyik tagot elmozgatjuk a másik mellől.

Kérdés tehát, hogy tekinthetjük-e egyértelműen szintaktikai szónak (a szintaxis számára bonthatatlan egységnek) az összetett szót? Kiefer szerint igen, mert szerinte az összetett szóból való törlésnek fonológiai feltétele is van, méghozzá az, hogy csak fonológiai szó törölhető. Ez azonban igaz az ellipszis minden fajtájára, ráadásul csak azt mondja ki, hogy bármilyen szóból csak akkor törölhető egy rész, ha az összetételi tag (hiszen szintaktikai szón belül mi más lehetne fonológiai szó?). Bánréti is kritizálja a Kiefer-féle megkülönböztetést: „[...] Kiefer [...] szerint van szintaktikai ellipszis és van hangtani ellipszis. Látni fogjuk, hogy a mondatban lehetséges hátraható ellipszisnek és a szóellipszisnek a fonológiai és kategoriális feltételei azonosak vagy nagyon hasonlóak. Itt az a dilemma merül fel, hogy vagy a mondatbeli, hátraható ellipszist is fonológiai ellipszisnek kell tekintsük, ekkor nincs magyarázatunk

annak szintaktikai és kategoriális megszorításaira. Vagy pedig a szóellipszist szintaktikai ellipszisnek tekintjük, ekkor viszont megszűnik az összetett szó szintaktikai státusza, mint a szintaxis számára egyetlen szintaktikai egység. [...] Kiefer [...] a pusztán hangtani ellipszis feltételezésének maga is ellentmond,⁸ mikor azt mondja, hogy az összetett szó elliptálható tagjának közvetlen összetevőnek és az összetett szó szerkezete baloldali tagjában jobbra menő élen levőnek kell lennie [...]. Ekkor ugyanis a szabály pontosan a szerkezetre hivatkozik.” (BÁNRETI 2001, 36.)

Célszerűbb tehát úgy fogalmazni, hogy az összetett szó **az ellipszis kivételével** szintaktikai szabályok számára egységnek mutatkozik.

Mozgatás. Van azonban egy eset, amikor éppen szintaktikai kritériumok alapján zárunk ki egy szerkezettípust az összetett szavak közül. Ez pedig az igekötő és az ige által alkotott szerkezet. A valódi összetett szavak esetében ugyanis sosem történhet meg, hogy a tagok (pl. topikalizáció, fókuszálás vagy más szintaktikai művelet következtében) elszakadnak egymástól. Az előtag nem kerülhet állítmányi pozícióba, az *Ez a medve barna* mondat csak a medve színére, nem a fajtájára mutat, az *Ez a pékség látvány*-szerű mondatok pedig nem hozhatóak kapcsolatba a *látványpékséggel*. Az olyan mondatok, mint az *Ez a medve panda*, csak véletlenszerűen kapcsolódhatnak a *pandamedvéhez* (t. i. véletlen, hogy a *panda* és a *pandamedve* szinonimák), és az *Ez a kenyér vajás* jelentése sem csupán a 'szendvics' olvasatot engedi meg, hanem a 'vajjal összekent vekni' jelentést is, akárcsak a *vajás kenyér* jelzős szerkezet. Az igekötő és az ige azonban szabadon mozoghat, eltávolodhat egymástól.

Igekötős szerkezet kevés van a finnben, több az észtnben és nagyon gyakori a magyarban. A hagyományos nyelvtanok az igekötős igéket az összetett szavak közé sorolták, de csak akkor, ha az igekötő közvetlenül az ige előtt áll. Mivel az igekötő és az ige szemantikai egységet alkot (a képzett és összetett szavakhoz hasonlóan hajlamos arra, hogy sajátos jelentést vegyen fel), és ha az igekötő közvetlenül megelőzi az igét, akkor csak az igekötőre esik hangsúly, nyilvánvaló, hogy ez az eset igencsak emlékeztet arra, amellyel az összetett szavak esetében találkozunk.) Ez azonban súlyos ellentmondásokhoz vezethet. Míg a MG az összetett szavak közé sorolja az igekötős igéket, addig szerinte „Az összetett szavak mint lexikális egységet alkotó szóalakok szintaktikailag kötöttek, nem mozdíthatók, nem változtathatók: [...]” (LEN-

⁸ Számomra nem világos, ezt miért írja Bánréti, hiszen Kiefer sehol nem állítja, hogy a szóellipszisnek csak fonológiai feltételei vannak, sőt, ellenkezőleg nyilatkozik: „Természetesen a törlésnek a fonológiain túl vannak szintaktikai és morfológiai feltételei is. Ezek azonban azonosak a törlés általános feltételeivel.” A probléma ott van, hogy a magyarázat tulajdonképpen nem mást mond ki, mint hogy csak összetételi tag törölhető, miközben azt próbálja magyarázni, hogy miért csak összetételi tag törölhető.

GYEL 2000, 321),⁸ ugyanakkor megállapítja, hogy „Az igekötő és az ige morfológiai típusú⁹ összetett szót alkotnak” (LENGYEL 2000, 88). Ez a mondat azt az értelmezést is lehetővé teszi, hogy az igétől elszakított (vagy hátravetett) igekötő is összetett szót alkot az igével. Ha azonban csak az igét közvetlenül megelőző igekötő és az ige kapcsolatára gondolunk, akkor azzal a megállapítással kerülünk szembe, hogy „A szóösszetétel során két vagy több szóalak összekapcsolásával hozunk létre új lexémát” (LENGYEL 2000, 321). Mindebből az következne, hogy ha az igekötő közvetlenül az ige előtt áll, más lexémáról van szó, mintha nem (az sajnos nem világos, hogy Lengyel szerint ebben az esetben két lexémáról, vagy egy másik lexémáról van-e szó). Ez azonban semmiképpen nem fogadható el, hiszen az igekötő és az ige által alkotott szerkezet jelentése mindig ugyanaz, függetlenül azok sorrendjétől vagy távolságától: ezeket a szerkezet jelentésétől független mondattani szabályok határozzák meg. (Az ellentmondás másik jele, hogy Lengyel az összetételi típusok bemutatásakor megfélekedzik az igekötős igékről, mi több, a következőket írja: „Az összetett szavak között feltűnően kevés az ige. Az igék az összetettség-állománynak körülbelül 1-2 ezrelékét alkotják.” (LENGYEL 2000, 325) Ez természetesen nem lehetne igaz, ha az igekötős igéket is az összetett szavak közé sorolnánk.)

Az igekötős igéket (ráadásul a korábbi hagyománnyal szemben a tárgyi igemódosító szerkezetekkel együtt) az összetett szavak közé sorolja¹⁰ KIEFER (1992, 61–63, 72–77) is. Igaz, leszögezi, hogy bár az igekötős igék lexikailag valódi összetett szavak, szintaktikailag nem azok (KIEFER 1992, 74), és a tárgyi igemódosító szerkezetekről is megállapítja, hogy szintaktikailag nem tekinthetők összetett szavaknak (KIEFER 1992, 76). Hasonló álláspontot képvisel az *ÚMNY*-ban (KIEFER 1998, 268–271), de itt is azt állapítja meg, hogy „egyik sem szó szintaktikai értelemben: az N + V és az ADV + V is a mondattan szempontjából szintagmát alkot.”

A *StrMny2* is hasonló álláspontot képvisel: „[...] az igék esetében is beszélhetünk összetételről, de inkább csak jelentéstani értelemben [...] az összetett igék azonban korántsem viselkednek olyan egyöntetűen, mint a névszói össze-

⁸ Nyilván fogalmazási hibával van dolgunk, és nem az összetett szavakról, hanem azok tagjairól kívánja állítani, hogy nem mozdíthatók.

⁹ A MG keretein belül már ez is ellentmondásos, hiszen ha az összetett szó egy szó, és a morfológia a szó belső szerkezetét vizsgálja, akkor minden összetett szó törvényszerűen morfológiai szerkezet. A MG azt a szerkezetet nevezi morfológiai összetételnek, amelyeket nem képes szintaktikai szerkezetként elemezni. Mivel újabb ellentmondás az, hogy a szó belsejében szintaktikai (szavak közötti) szerkezetet keresnek, ezzel az elemzési móddal nem foglalkozunk.

¹⁰ Terminológiailag kissé ellentmondásosan azonban az igekötővel való ellátást „prefixation”-ként emlegeti, sőt, leszögezi, hogy „[...] a prefixáció nem tartozhat a képzés morfológiájához; a prefixált igék összetett igék [...]”¹⁶ (KIEFER 1992, 74.)

tételek: sem fonológiai, sem mondattani értelemben nem alkotnak mindig egy szót [...]” (KÁLMÁN – NÁDASDY 1994, 425).

A StrMNy3-ban azonban már egészen más állásponttal találkozunk: a fent említett két szerkezetet nem sorolja az összetett szavak közé (KIEFER 2000, 532–533), sőt, magát a definíciót is úgy teszteli, hogy az összetett szavakat ezekkel a szerkezetekkel állítja szembe, és az összetett szó legfontosabb tulajdonságának éppen azt tartja, hogy belső szerkezete szintaktikailag nem változtatható meg (KIEFER 2000, 521).

Érdemes felfigyelni arra, hogy a *Rivista di Linguistica* 1992/1-es számában, a Kiefer cikke mellett megjelenő, a német és a holland összetett szavakat vizsgáló cikkek határozottan kizárják az összetett szavak köréből a magyar igekötős igékhez igencsak hasonló német és holland igekötős igéket (BECKER, 1992, 19; BOOIJ 1992, 52–53). Nyilván ezek is befolyásolták Kiefer későbbi nézeteit. Ezt az újabb szemléletet nemcsak azért kell örömmel fogadnunk, mert igazodik a nemzetközi nyelvészetben elterjedt felfogáshoz, hanem elsősorban azért, mert sikerült kiküszöbölni az „ilyen szempontból összetétel, olyan szempontból nem”-féle megállapítások egy részét.

A finnben és az észtben is hasonló a helyzet a magyarhoz. A finnben azonban ritka az ilyen esetek száma, és nem is számolhatunk az igekötő kategóriájával (azaz olyan igemódosítókkal, melyek nem vonzatai az igének – vagy hagyományosabb terminológiával élve olyan határozószók, melyek eredeti jelentésüket elvesztve sajátos szemantikai egységet alkot az igével) (példákat l. PENTTILÄ 1963, 66, 271).

2.1.5. Az általános olvasat

Az összetett szavakkal kapcsolatban gyakran előkerül az általános olvasat fogalma. DiSciullo és Williams szerint a szavak eleve általános olvasatúak abban az értelemben, ahogyan a frázisok nem. Bár maguk sem tudják pontosan meghatározni, miben is áll ez az általánosság, szerintük ha a *bank robber* állandó tulajdonságot határoz meg, míg a *John is robbing a bank* ideiglenest; azt azonban ők is elismerik, az *In that time, John was the bank robber and Bill was the gateway man* mondatban a *robber* ideiglenes tulajdonságot jelöl. Végül azt a következtetést vonják le, hogy a szavaknak nincs időreferenciájuk, és az időreferenciák csak a mondatmegértésben elérhetőek. (DISCIULLO & WILLIAMS 1987, 50, szintén idézi TEN HACKEN 1994, 63.)

A szóösszetétel és a szó szerkezet (mely még nem mondat) elhatárolására ez a meghatározás aligha használható. A korábban említett példák közül megemlíthetjük a finn *ruotsalainen kaupunki*, ill. *ruotsalaiskaupunki* (mindkettő 'svéd város'), ill. a magyar *magyar asszony* és *cigányasszony* szerkezeteket, amelyek egyformán állandóak vagy ideiglenesek. Az elhatárolásra tehát ez a

fajta megkülönböztetés használhatatlan.

Egyes vélemények szerint (GLEITMAN & GLEITMAN 1970, idézi TEN HACKEN 1994, 63) az összetett szó mindig általános olvasatú, pl. *garbage man* 'szemetesember' csak az lehet, aki foglalkozásszerűen viszi el a szemetet (de pl. a szemetesek sztrájkja idején dolgozó katona nem). Azonban MOTSCH 1970 és ZIMMER 1971 nem ért egyet ezzel a megállapítással. Őket igazolja a következő példa is: *A car driver was killed in a road accident near Chelmsford last night* 'Egy autóvezető tegnap este meghalt egy közlekedési balesetben Chelmsford közelében' (idézi TEN HACKEN 1994, 64.). Ebben a mondatban a *car driver* nem feltétlenül hivatásos autóvezető. (DOWNING (1977, 882, idézi TEN HACKEN 1994, 64) megkülönböztet deiktikus és besoroló összetételeket: az előbbieken az előtag csupán alkalmi megkülönböztetésre szolgál, az utóbbiban viszont állandó tulajdonságra utal.)

SPENCER 1991 szerint (idézi MÄKISALO 2000, 98; hasonlóan nyilatkozik OLSEN 2000, 898–899) az összetett szó előtagja az, amely nem referenciális, és amely egy osztályt jelöl, nem annak valamely elemét. Igaz, ő összefüggésbe hozza ezt azzal, hogy az előtag (alárendelt tag) nem inflektálható.^N Mäkisalo úgy tartja, hogy az általános olvasatú előtag a finn összetett szavakra is jellemző, de a flexió nem mindig játszik szerepet: *iltahämärä* 'alkony (este + homály)', de *illan hämäärä* 'a mai este alkonya', *talonpoika* 'paraszt (házgen + fiú)', de *talon poika* 'a ház fia / fiúja'. Az ISKo is az összetett szó és a hasonló felépítésű szószerkezet (pontosabban: az azonos alkú, egybe, ill. különírt szerkezet) fő különbségének azt tartja, hogy az összetett szó előtagja nem utalhat egy bizonyos dologra (§ 402).

A StrMNy3 szintén azt állítja, hogy „az összetett szó előtagja generikus olvasatú” (KIEFER 2000, 521), de ezt csak mint a szóösszetétel jellemzőjét, nem mint definícióbeli kritériumot adja meg.² Ennek ellenére, akárcsak a hangsúly esetében, úgy kell gondolnunk, hogy a fentiek alapján nem tekinthetünk összetett szónak egy szerkezetet, ha „előtagja” (pontosabban az „előtaggyánús” elem) nem általános olvasatú, hiszen akkor nem felel meg az összetett szavak jellemzőinek. PENTTILÄ (1963, 60) a különírás-egybeírás eldöntésére ajánlott módszerek között említi, hogy ha az első szó valamilyen határozott

^N Ez nyilván azzal is magyarázható lenne, hogy nem kaphat jelzőt, vagy éppen fordítva: a ragozhatatlanság és a jelzőtlenség lenne magyarázható az általános olvasattal.

² Valódi kritériumnak Kiefer csak azt tekinti, hogy a szerkezet belső szerkezete ne legyen megváltoztatható. Szembeállítva az összetett szavakat a tárgyi igemódosítójú igékkel azt állapítja meg, hogy a generikus olvasat problémája ebben az esetben „nem releváns” (KIEFER 2000, 521), holott ebből a szempontból ugyanúgy nem lehet elkülöníteni a két szerkezetípust, mint a többi felsorolt szempontból, hiszen a tárgyi igemódosítójú igében a tárgy szintén általános olvasatú (nem referenciális – vö. KIEFER 1992, 75), mint az összetett szó előtagja.

dologra (*määräolo*) utal, akkor szinte biztos, hogy szó szerkezetéről, nem pedig összetett szóról van szó (tegyük hozzá, ilyenkor csak egy főhangsúly van).⁸

Vannak azonban ellenérvek is. A nyelven kívüli vagy kontextuális tudás gyakran kétségessé teszi, hogy valóban általános olvasatról van-e szó. A *sun-glasses* esetében természetesen csak egy nap jöhet szóba (ebben az esetben a Nap értelmezhető tulajdonnévként is), és sok olyan szövegkörnyezet van, melyben a *kitchen door* egy bizonyos konyha ajtajára utal. (TEN HACKEN 1994, 64.) Itt azonban két különböző dologról van szó. Vegyük először az utóbbit!

Természetesen vannak esetek, amikor az előtag kontextusbeli referense megtalálható. Ez akkor fordulhat elő, amikor az összetett szó előtagja és utótagja (ill. alárendelt tagja és feje) között rész–egész viszony van, és az összetett szó ezt a viszonyt fejezi ki. Ha egy ilyen összetételnek konkrét referense van, akkor természetes, hogy a részből az egész azonosítható: a *Süsd meg azt a sertéscombot!* mondatnál nyilvánvaló, hogy a *sertés* csak egy bizonyos állatra utalhat, arra, amelyből a *comb* származik. De ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy a *sertéscomb* összetett szó előtagja ne lenne általános olvasatú.²

Egészen más a helyzet a tulajdonnevek esetében. Ezeknél ugyanis az előtag csak referenciális olvasatú lehet. Míg lehetséges a *Nixon admirer* 'Nixon-rajongó', addig nem lehetséges a **Bill admirer* 'Bill-rajongó', állítja TEN HACKEN (1994, 62). Természetesen a *Bill admirer* is elfogadható abban az értelemben, hogy van egy bizonyos (a kommunikációban részt vevők számára egyértelműen azonosítható) Bill, és érte rajong(anak) valaki(k) – az az olvasata azonban kizárt, hogy valaki minden Bill nevű illetőért rajong. (Természetesen lehetséges a metanyelvi olvasata is, miszerint valaki a Bill névért rajong, ebben az esetben viszont már nem tekinthető tulajdonnévnek az előtag.)

Vannak azonban olyan esetek, amikor az előtag tulajdonnév, még sincs egyértelmű referense, sőt, mondhatni, egyáltalán nincs referense: *ádámcsutka* (itt nem is egyfajta csutkáról van szó), *dobostorta* (a beszélők általában nincsenek is tisztában azzal, hogy egy Dobos nevű cukrászról kapta az elnevezést,

⁸ Ezzel indokolja, hogy a *päivän sankari* 'ünnepelt, szó szerint nap-gen + hős' különírandó. Valójában hibás az érvelés, hiszen az olyan mondatokban, mint a *Päivänsankareille aina annetaan lahjoja* 'Az ünnepeltnek mindig adnak ajándékot' semmi okuk nincs, hogy az előtagot valamilyen konkrét napra vonatkoztassuk. Nem véletlen, hogy a szerkezetnek egy főhangsúlya van, l. lejjebb.

² Nem érthetünk egyet MÄKISALO (2000, 112) értelmezésével sem, miszerint a *tästä kumpureelta, kallionlaelta avautuu Hoilolan kylä* 'erről a dombról, sziklatetőről táru fel Hoilola faluja' mondatban a *kallionlaki* 'sziklatető' előtagja, a *kallio* ne lenne általános olvasatú. Ebben az esetben is arról van szó, hogy a részt megnevező összetett szónak van referense, és ebből kifolyólag azonosítható az előtag az egészszel.

és nem a kemény tetejéről), *székelykáposzta* (szintén inkább a népcsoporttal, mint a névadó Székely nevű személlyel hozzák kapcsolatba). Ezekben az esetekben kérdéses, hogy tekinthető-e az előtag szinkrón szinten tulajdonnévnek. A finnben még több ilyen eset van, ott általában genitívusban áll egy tulajdonnév: *espanjantauti* 'spanyolnátha', *ranskanleipä* 'fehérkenyér (tkp. Franciaország-)', *saksanpätkkinä* 'dió (Németország-Gen + mogyoró)', *turkinpippuri* 'paprika (Törökország-Gen + bors)' (PENTTILÄ 1963, 62). Kétséges, hogy ezekben az esetekben mennyire tekinthetjük referenciálisnak az előtagot, hiszen nyilvánvaló, hogy sem generikus, sem konkrét olvasatot nem tulajdoníthatunk neki. Van a finnben azonban egy gyakori minta, amelyben az előtagot mindenképp referenciálisnak kell tekinteni: *suomenruotsalainen* 'finnsországi svéd', *venäjänlappi* 'orosz lappföld', *karjalanmatka* 'karjalai utazás' – ezekben az esetekben az előtag nem generikus olvasatú, de ez nem meglepő, hiszen tulajdonnév.

A magyarban van még egy sajátos csoport, a *Nagy család, Kovács doktor, Jancsi bohóc* típus. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a tulajdonnév nem referenciális (vagy ha igen, a szerkezet mindkét tagja külön-külön ugyanarra referál, mint együtt). Ezeknél a szerkezeteknél azonban minden okunk megvan rá, hogy az előtagot ne tulajdonnévnek, hanem annak metanyelvi használatának tekintsük ('a család, amelyben mindenkit Nagynak hívnak', 'a doktor, akit Kovácsnak hívnak', 'a bohóc, akit Jancsinak hívnak'). Ez a megoldás azonban kevésbé meggyőző az olyan esetekben, mint az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* (az egyetemet ugyanis nem Eötvös Lorándnak, hanem Eötvös Loránd Tudományegyetemnek hívják), ez azonban tekinthető a tulajdonnévi szerkezetek sajátos ügynének, így nem tartozik vizsgálatunkba.

Az angolban vannak olyan esetek, amikor az összetett szó előtagja egyértelműen nem általános olvasatú: a *first floor carpet* (WARREN 1978, 20). Warren nem jelzi, hogy talált-e olyan példákat, amelyben az előtag nem jelzős szerkezet. A magyarban, a finnben és az észtenben nem találtam hasonló példákat, az idézett szerkezet megfelelői (*első emeleti szőnyeg*,⁸ *ensimmäisen kerroksen matto*, *esimese korruse vaip*) semmiféleképpen nem tekinthetők összetett szavaknak.

További problémát okoz, hogy mit kezdjünk az általános olvasattal melléknévi, számnévi (esetleg igei) előtagú összetett szavak esetében? Igaz-e, hogy a *barnamedve* vagy a *jegesmedve* esetében a *barna* vagy a *jeges* generikus olvasatú? Mit jelentene ez? A kérdés valószínűleg nem értelmezhető. OLSEN (2000, 899) azt írja: „Mindemellett az összetett szavak gyakran állandósultabb jelentést fejeznek ki, mint a nekik megfelelő szintaktikai szerkezet.”¹⁷ Példának a *sweet corn*-t hozza, mely nem egyszerűen édes kukoricát jelent,

⁸ A pontos fordítás természetesen *földszinti szőnyeg* lenne.

hanem egy ehető gabonafélét, amelyet a *field corn*-nal ('közönséges kukorica') állíthatunk szembe. Ez azonban nem jelenti, hogy a *sweet corn*-ban a *sweet*-nek valamilyen általános olvasata lenne jelen.

Szerencsésebb a folyamatos melléknévi igenévi előtagú összetett szavak esete, ezeknél ugyanis valóban úgy tűnik, hogy csak abban az értelemben használhatók, ha nem konkrét (éppen folyó) eseményekre utal az előtag (a *mosógép* nem éppen, hanem általában mos, vagy legalábbis az a rendeltetése). Kérdés azonban, hogy (összevetve a *mosógép* és a *mosó gép* szerkezeteket) valóban az előtag generikus olvasatú, vagy inkább a frázis jelentése szolgál általános olvasatában egy entitástípus megnevezéseként.⁸ Hasonló probléma merül fel a folyamatos melléknévi utótagú összetett szavaknál. Igaz ugyan, hogy az *egy autóvezető meghalt a Gödöllő mellett történt balesetben* mondat esetében az autóvezető az, aki éppen autót vezetett (függetlenül attól, hogy ezt foglalkozásszerűen, rendszeresen, vagy akár többször megtette volna), de semmiképpen nem képzelhető el az **egy éppen (aznap, másodszor) autóvezető (férfi) meghalt...* mondat sem. (Ebből természetesen levonhatjuk azt a következtetést is, hogy itt az -*Ó* főnévképzőről, és nem a melléknévi igenév képzőjéről van szó, de ettől függetlenül mindez arra utal, hogy az összetett szó ha nem is generikus, de nem is köthető időhöz.)

2.1.6. A rekurzivitás

A rekurzivitás nagyon ritkán szerepel a szóösszetétel kritériumai között. TEN HACKEN (1994, 103) idézi TROMMELEN & ZONNEFELD (1986) elemzését, melyben az N + A szerkezeteket (*stokdoof* 'teljesen süket (bot + süket)', vö. magyar *kőkemény*, *tengerkék* stb.) többek között azért zárják ki az összetett szavak köréből, mert nem rekurzívok. TEN HACKEN azzal utasítja el a rekurzivitás figyelembevételét, hogy ez korábban sosem merült fel kritériumként. Egy kritérium elutasítására azonban gyenge érv az, hogy korábban senki nem vetette fel⁹.

Ráadásul ha explicit módon kritériumként nem is fordult elő, a összetett szóról való általános felfogásban implicit módon mindig is belefoglaltatott a

⁸ Az entitástípus megnevezéseként való használatra utalnak az olyan mondatok, mint *Akkora, mint egy mosógép; Úgy néz ki, mint egy tűzógép; Olyan hangja van, mint egy fűrógépnek* stb. Bár potenciálisan bármit, bármilyen módon mosó gépet hívhatnánk *mosógépnek*, valójában csak a ruha mosására szolgáló, bizonyos működési elvekkel rendelkező gépet hívjuk *mosógépnek*; kizárólag a papírlapok bizonyos kapocsfajtaival való egymáshoz tűzéséhez használt eszközt nevezzük *tűzógépnek*, és ezek a szerkezetek csak alkalmilag, más jelentést erősen sugalló kontextusban használhatjuk más jelentésben.

⁹ Az összetétel, de legalábbis bizonyos összetételi típusok jellemzésében azonban, ha nem is kritériumként, de megjelenik, pl. BECKER 1994, 7.

rekurzivitás. Elég, ha az összetételnek arra a leegyszerűsített meghatározására gondolunk, hogy két szót illesztünk össze egy szóvá (ill. hogy az összetett szó olyan szó, amely két szóból áll) (MÄKISALO 2000, 123). Ha az összetétel azt jelenti, hogy két szabad formát vagy tövet egy komplex szóvá illesztünk össze, és ezt nevezzük (összetett) szónak (OLSEN 2000, 897¹⁸), akkor azt várjuk, hogy ezzel az új szón elvégezhetjük ugyanazokat a morfológiai műveleteket, mint bármelyik másikon. Mivel az összetett elem ugyanúgy szó, mint az alkotóelemei, nyilván maga is egy másik összetett szó alkotóelemévé válhat (ill. az összetett szó alkotóeleme maga is lehet összetett).

De a nagyobb elméleti háttér igényével fellépő szakirodalomban is előfordulnak olyan elképzelések, amelyekből óhatatlanul következik az összetétel rekurzivitása. SELKIRK (1982, 16–19) a következőt állítja: „az összes angol összetételtípust éppen ilyen $[N \rightarrow N N]$ szószerkezeti szabályrendszer hozza létre, azaz az összetétel nyelvtana az angolban egyszerűen kontextusfüggetlen újraírószabályokból áll.”¹⁹ Az ilyen $X \rightarrow Y X$ képletű szabályokból az következik, hogy lehetségesek $Y Y X$, $Y Y Y X$ stb. (sőt, ha emellé egy $X \rightarrow Z X$ képletű szabályt is bevezetünk, akkor $Z Y X$, $Y Z X$, $Y Z Z X$, $Z Y Z Y X$ stb.) összetett szavak is. Selkirk az ilyen típusú szabályok között sorolja fel az $A \rightarrow N A$ szabályt is, pedig ennek a szabálynak a jobb oldalán nem állhat olyan A , amelyre ez a szabály alkalmazható. (Mindemellett, mint TROMMELEN & ZONNEFELD (1986, 157) megállapítja, nem fokozható és nem bővíthető a tulajdonság fokát kifejező határozószóval akkor sem, ha az utótag önálló használatban igen. Valószínűleg ezek a megállapítások univerzálisan – de legalábbis areálisan – érvényesek, legalábbis ott, ahol ilyen összetett szavak előfordulnak: pl. a latinban nincsenek (ONIGA, 1992, 104).)

Lényegében Selkirk rendszerét veszi át KIEFER (1992, 62–63; 1998, 270–272; 2000, 533) is. Ő a magyar összetett szavakról azt is megállapítja, hogy képzésük rekurzív (KIEFER 1998, 273; 2000, 534). Ez azonban nem fogadható el, különösen az *ÚMNY*-ban, ahol Kiefer az igekötős igéket és a tárgyi igemódosító igéket is az összetett szavak közé sorolja – habár ezeket nem tekinti tipikus összetételeknek az újraírószabályt ezekre is felállítja (KIEFER 1998, 271, 272).

A rekurzivitással mint kritériummal talán egyedül MÄKISALO (2000, 99–101) foglalkozik. Szerinte azonban problémát okozhat az, hogy nem minden összetett szó szolgálhat alárendelt elemként egy másik összetett szóban: a *ruohonjuuritaso* 'fűgyökérszint' összetett szót azért is nehéz előtagként egy újabb összetett szóba komponálni, mert eleve nehéz olyan szót találni, amely *taso* előtagú lenne. Ezzel a nézetével azonban nem értek egyet, és véleményem szerint a finnben tökéletes lenne a *ruohonjuuritasoero* 'fűgyökérszintkülönbség' összetett szó. A másik problémát szerinte az jelenti, hogy a finnben a szabad szintaxis elemei is szerepelhetnek összetételi előtagként (*tee se itse -mies*)

'ezermester (csináld magad ember)', így hát nem biztos, hogy ami összetélteli előtag lehet, az maga is összetett szó. Éppen ezért Mäkisalo összetélteli kritériumként azt állapítja meg, hogy összetett szó (és nem szószerkezet) az, ami összetett szó feje lehet.

Valójában azonban kétséges, hogy mennyire használható a rekurzivitás a szószerkezet és az összetett szó elhatárolásában. Kétségtelen, hogy az $N + N$ összetételeknél működni látszik, például a magyarban a hagyományosan főnévi jelzősnek nevezett szerkezetek kétségtelenül sem újabb főnévi jelzőt nem vehetnek fel,^N sem összetett szó fejévé nem válhatnak. Kevésbé használható viszont az $A + N$ felépítésű szerkezetek vizsgálatánál, hiszen míg a szószerkezetek rekurzívok (*sarki magas fehér ház*, addig az összetett szavak nehezen rekurzíválhatók (pl. a *barnamedve* elé nehéz lenne melléknévi előtagot találni, de főnévit sem könnyű!). Az olyan szerkezeteknél viszont, mint az $N + A$ vagy az összetett számnevek, nincsenek olyan szembenálló szerkezet típusok, amelyeket szószerkezetekre és összetett szavakra kellene osztanunk. Szintén gondot okozhat, hogy egyes összetélteli típusok szemantikája olyan, hogy egyszerűen szemantikai-pragmatikai okok is megakadályozhatják a rekurzivitást (RAINER & VARELA 1992, 140). Az említett $N + A$ típusú összetett szavak jelentése általában vagy 'A, mint N', így az $N + [N + A]$ jelentése '(A, mint N), mint N' lehetne: érthető okokból nincs ilyen. De azt sem tudjuk igazolni, hogy lenne, ha a jelentése nem ez lenne, hiszen a jelentés mindig ez (vagy fokozó, ahol hasonló a helyzet).

A szintaktikai szabályokról azonban általában elmondhatjuk, hogy rekurzívok, és SCALISE (1992b, 195) éppen azt állítja, hogy az összetéltel rekurzivitása korlátozott.

Egy adott nyelv azonban mindenképpen jellemezhető azzal, hogy a benne megtalálható összetélteltípusok rekurzívok-e, milyen a rekurzív típusok aránya, van-e egyáltalán rekurzív összetélteli típus. Az összetett szavak (vagy bizonyos típusaik) rekurzívok a hollandban ($N + N$, BOOIJ 1992, 38), a németben és az angolban (SCALISE 1992b, 196), de nem rekurzívok a spanyolban (RAINER & VARELA 1992, 139) vagy az olaszban (SCALISE 1992, 196). Ha a rekurzivitást kritériumként használnánk, vagy a holland, vagy a spanyol szerkezetekről azt kellene megállapítanunk, hogy nem összetett szavak.²

^N Kivétel talán a *Kovács tanár úr, Szabó doktor úr* típus, itt azonban kérdéses, hogy a *tanár úr, doktor úr* nem összetett szó-e: a *tanárnő* párhuzam emellett szólna, de az is kétségtelen, hogy míg van *matematikatanárnő, földrajztanárnő*, addig nincs **matematikatanárúr, *földrajztanárúr* (ez azonban szemantikai okokra is visszavezető, hiszen a *Ntanár* elsődleges olvasata férfi.) Az is elképzelhető, hogy a tulajdonneves szerkezetek ebből a szempontból is sajátosak.

² Mi több, felmerül az az elméleti kérdés is, hogy ezeket a formákat tekinthetjük-e szó-nak. Szintaktikailag valóban elszigeteltek, de semmi nem akadályoz meg minket abban,

(Külön kérdés az, hogy rekurzívnak tekinthetjük-e a mellérendelő összetett szavakat, mint azt RAINER & VARELA (1992, 139, 140) teszi (spanyol *marxismo-leninismo-fascismo-castrismo* 'marxizmus-leninizmus-faszizmus-Castro-izmus', *político-económico-defensivo* 'gazdasági-politikai-védelmi'). Mivel a rekurzivitás óhatatlanul folyamatokhoz kötődik, és a mellérendelő összetett szavak esetében semmi nyoma annak, hogy a mellérendelt tagok milyen sorrendben kerültek a szerkezetbe, nincs okunk azt feltételezni, hogy „több körben” kerültek oda: a rekurzivitás kérdése tehát ebben az esetben irreleváns. Az idézett példákban ugyan el tudjuk képzelni, hogy egyes tagok szorosabban összekapcsolódnak – *marxismo-leninismo, político-económico* –, de ebben az esetben aligha tekinthetjük a szerkezetet mellérendelőnek.)

Nyilvánvaló, hogy a rekurzivitás erősen befolyásolja azt is, hogy az összetételi módok mennyire produktívak, az összetett szavak mennyire gyakoriak (akár szövegben, akár a lexikonban), így ha a rekurzivitást nem is tekintjük kritériumnak, az egyes alárendelő típusok vizsgálatánál figyelembe fogjuk venni, hogy az adott nyelvben rekurzívak-e.

2.1.7. Formai elkülönülés

Előfordulnak olyan szerkezetek, amelyek a fenti tulajdonságok közül egyes jellemzőket felmutatnak, másokat nem, s így ezek az összetett szavak és a szó szerkezetek között valamilyen átmenetet mutatnak. Vannak-e ezek közül olyanok, melyek mégis egyértelműen az összetett szavak vagy a szó szerkezetek közé sorolhatóak?

RAINER & VARELA (1992, 120) leírja, hogy a spanyol *telón de acero* 'vasfüggöny', *media luna* 'félhold', *luna nueva* 'újhold' és a hasonló szerkezeteket a spanyol nyelvtanok „nem tulajdonképpeni összetétel”-eknek²⁰ nevezi, mivel egységes fogalmat takarnak. Valójában azonban kétséges, hogy ez megfelel-e a szintaktikai elszigetelődés követelményeinek, hiszen a belső szerkezetük (egyeztetés, szórend) megfelel a spanyol mondattani szabályoknak. Ha elfogadjuk, hogy ezek szóösszetételi, és nem mondattani szabályok alapján jönnek létre, akkor azt kell feltételeznünk, hogy ugyanazok a szabályok működnek a szintaktikai és a lexikai komponensben. Éppen ezért Rainer és Varela úgy vélik, hogy a fenti szerkezeteket szó szerkezetnek kell tekinteni, melyek

---

hogy ne csak szavakat tarthassunk szintaktikailag elszigeteltnek – feltételezhetünk olyan szintaktikai műveleteket is, amelyek szintaktikailag zárt formákat hoznak létre. Kétségtelen azonban, hogy a rekurzivitás sosem tekinthető száz százalékosnak, a képzők közül is szokás megkülönböztetni különböző szintűeket, és kétségtelenül radikális fordulat lenne a nyelvelírásban, ha egy második szintű képzővel ellátott tövet nem tekintenénk szóznak, mivel ahhoz első szintű képző már nem járulhat.

pragmatikai okokból kaptak megnevező funkciót, ennek ellenére formailag szószerkezetek, hasonlóan bármely idiómához.⁸ (Hasonlóképpen érvel Marchand is, bár ő a hasonló megkülönböztetést morfológiai izolációnak nevezi (□, 31. o.), és csak tulajdonneveket említ példaként.)

Rainer és Varela érvelése kétségkívül helytálló. Egészen természetes, hogy bármely szószerkezet lexikalizálódik, azaz egységes jelentést alkot, máris nincs lehetőség arra (szemantikai okok kizárják), hogy az egyes tagokat akár morfológiailag, akár szintaktikailag módosítsuk, névmással utaljunk vissza rá, elmozdíthassuk őket egymás mellől stb.⁹

Teljesen egyértelmű a helyzet az olyan nyelvek esetében, ahol az összetett szavakat mind a hangsúly, mind a morfoszintaktikai megformáltság megkülönbözteti egymástól. Így például az orosz *железная дорога* 'vasút', bár külső szintaktikai szabályok nem módosíthatják, nem tekinthető összetett szónak, hiszen érvényesül benne az egyeztetés, és csak egy szóhangsúly van benne, szemben az olyan összetett szavakkal, mint a *великорус* 'nagyorosz', *белорус* 'fehérorosz', *белосурень* 'fehérorogona' *милосердие* 'könyörület, irgalom (tkp. kedvesszívűség)' stb. A *железная дорога* szintaktikai zártságát csupán az okozza, hogy az alkotóelemei elvesztették önálló jelentésüket, így szemantikai okok zárják ki, hogy külön-külön hozzáférhetőek legyenek.¹

Nem ilyen egyértelmű azonban minden eset. A török határozatlan izafet esetében a szerkezet alárendelt tagjához az összetett szavaknál tapasztaltakhoz hasonlóan nem járulhat jelző, és nem ékelődhet jelző az alárendelt tag és a fej közé, de a fejen ugyanaz a birtokos személyjel jelenik meg, mint a megszakítható szószerkezetként viselkedő határozott izafet esetében (az alárendelt tag a határozatlan izafetben nominativusban, a határozottban genitivusban áll). Bár ezt a példát SPENCER (2000, 314) éppen a szószerkezetek és az összetett szavak közötti átmeneti típusra hozza, az általa felvetett problémák alapján e szerkezet összetett szó mivoltát nem kell feltétlenül kétségbe vonni. A korábbiakban is láttuk, hogy az alárendelt tagon megjelenő genitivusi végződés miatt sem zártunk ki szerkezeteket az összetett szavak köréből, így arra sincs okunk, hogy itt ezt akkor tegyük meg, ha a fejen jelenik meg egy olyan elem, amely egyébként a birtokviszony jelölője is.¹

⁸ Vö. még SIMONYI (1875, 103) meghatározásával: „Összetétel alatt olyan két vagy több szóból összeforrt nyelvi egységet értünk, mely a) egységes, de természetesen soha nem egyszerű, egy- jegyű [sic!] fogalmat fejez ki, b) nincs mondattanilag szerkesztve.”

⁹ Természetesen meg kell különböztetnünk a lexikalizáció különböző típusait. A *meleg helyzet* nyilvánvalóan lexikalizálódott (nincs pl. *meleg szituáció*), mégis beszélhetünk *egyre melegebb helyzetről* vagy *meleg politikai helyzetről*, mondhatjuk, hogy *ez a helyzet volt a legmelegebb*. A részletek vizsgálatához szükség lenne a szószerkezetek lexikalizálódásának tipológiájához, ennek kidolgozása azonban nem fér bele e dolgozat kereteibe.

¹ Hasonló példákat a csehből l. 2.1.2., 30. o.

¹ Érdekes azonban, hogy Spencer példája, az *Istanbul camileri* 'isztambuli mecsetek

Bonyolultabb az angol *cat's eye* 'macskaszem (szerv és prizma is)', *cat's whisker* 'macskabajusz' elemzése. Ezekkel MARCHAND (1969, 27) foglalkozik. Mivel a fenti két példa esetében a szerkezet elé tett jelző csak a szerkezet második elemét módosíthatja, Marchand arra a megállapításra jut, hogy mindkét szerkezet összetett szó. Valójában azonban ez nem meggyőző érv, hiszen ez lehet az idiomatizálódás következménye is. Az esetet bonyolítja, hogy a *cat's whisker*nek sajátos jelentése csak a *to be at cat's whisker* 'a legjobbnak lenni' idiómában van. Marchand szerint az *a beautiful cat's whisker* szerkezetben a jelző csak a második elemre utalhat, azaz a jelentése 'gyönyörű macskabajusz', nem pedig 'gyönyörű macska bajusza'. Kérdés, hogy ez miből következik, hiszen a szászgenitivusjeles szó általában kaphat jelzőt. (Talán a egész–rész viszony kifejezésével áll összefüggésben?)

Mivel a *cat's eye* szerkezetben csak egy szóhangsúly van, semmiképpen nem tekinthetjük szintaktikai szerkezetnek, ez tehát egyértelműen összetett szó. A *cat's whisker* szerkezetben viszont két szóhangsúly áll, igaz, az angolban szokás az összetett szavak közé sorolni olyan szerkezeteket is, melyekben két hangsúly van, ez tehát nem zárja ki automatikusan az összetett szavak köréből. Ha igaznak bizonyul, hogy a egész–rész viszonyt kifejező szerkezetek birtokos jelzője sosem kaphat jelzőt, akkor kétféleképp dönthetünk: vagy arra hivatkozva, hogy az összetett szó előtagja nem bővíthető, az összetett szavak közé soroljuk az összes hasonló szerkezetet; vagy azt mondjuk, hogy a szász birtokos szerkezet egyértelműen szintaktikai szerkezet, és akkor ez az altípusa is az, még ha a szintaktikai zártság jeleit is mutatja: ebben az esetben csak akkor tekinthetjük összetett szónak, ha a hangsúlymintája (is) eltér a szintaktikai szerkezetekétől. Akárhogy is döntenénk, az eset legfontosabb tanulsága az lenne, hogy az összetett szó és a szintaktikai szerkezet határa nem egyértelmű, és önkényes döntéseket is kell hoznunk, ha minden egyes szerkezetet szeretnénk ide vagy oda besorolni.

A finnben és az észten, ahol a szó szerkezetekben szintén általános az egyeztetés és az azt alkotó szavak önálló hangsúlyozása, míg az összetett szavakat az egyeztetés hiánya és az egyetlen főhangsúly jellemzi, találhatunk olyan szerkezeteket is, melyekben két főhangsúly mellett elmarad az egyeztetés, ill. melyekben az egyeztetés mellett csak egy főhangsúly van. Számunkra

---

(dzsámik)' egy olyan szemantikai típust mutat be (helynévi előtag konkrét helyet – nem valamilyen típust – meghatározó jelentésben), amelyhez hasonlót a finnugor vagy az ismertebb indoerópai nyelvekben nem találtam (hacsak nem soroljuk ide az angol *London boy* típusú szerkezeteket). Egy másik figyelemreméltó vonása a szerkezetnek, hogy ha a két tő és a birtokos személyjel kapcsolatát elfogadjuk összetett szónak, akkor azzal szembeállunk, hogy a többes szám *-ler* jele megszakítja ezt a szerkezetet, és ez újabb példaként szolgálna amellest, hogy az összetett szó morfológiailag – legalábbis bizonyos nyelvekben, bizonyos szerkezet típusok esetében – megszakítható.

az előbbi nem érdekes, hiszen az előtag ragozhatatlanságával (ill. az észten a terminativus, essivus, abessivus és comitativus használatával) függ össze, és általában nem is utal összetett szóra más tulajdonságaival (jelentésével, szintaktikai zártságával stb.) sem. Azok az esetek azonban, amelyekben egy főhangsúly mellett található egyeztetés (finn *hyvätyö* 'jótett', *isovarvas* 'öreg-ujj', *nuorimies* 'legényember' stb., részletesen l. 2.1.3.2., 35. o.), már több gondot okoznak. Ha Rainer és Varela érvelését követjük, egyértelműen a szó-szerkezetek közé kell sorolnunk őket, hiszen az egyeztetés szintaktikai szabálya működik bennük, és az sem kétséges, hogy a hangsúlyvesztés a sajátos jelentés kialakulásával függ össze, akárcsak a szintaktikai zártság. A problémát az jelenti, hogy míg a sajátos jelentés kialakulása automatikusan a szintaktikai zártság kialakulásával jár, addig a hangsúlyvesztés csak kevés esetben jelentkezik (*harmaat veljet* 'szürke barátok (é.: szerzetesek, akik szürke csuhában járnak)', *italialainen lakko* 'olasz sztrájk (a munka akadályozása az előírások hajszállhasogatóan pontos betartásával)', *pienet aivot* 'kisagy', *pienet rahat* 'aprópénz (kis pénz)', *pienet kirjaimet* 'kisbetűk (de kis (apró) betűk is)', *musta pörssi* 'feketepiac', *musta mies* 'fiktív név a fizetési listán, „holt lélek” (fekete ember)', *ranskalainen sidos* 'bőrkötés (francia kötés)', más típusban *kovan onnen lapsi* 'szerencsétlen alak (kemény sors gyermeke)'), – ha jelentkezik, az esetek túlnyomó többségében megszűnik az egyeztetés is. A hangsúlyvesztés tehát nem írható egyszerűen a sajátos jelentés kialakulásának számlájára, éppen ezért nem indokolatlan, ha az egyeztetődő előtagú egyhangsúlyos szerkezeteket az összetett szavak közé soroljuk. Természetesen az összetett szavak között is periferikus helyet foglalnak el, ugyanúgy periferikus helyet foglalnának el a szó-szerkezetek között is.

2.2. Kritériumrendszerek

Az alábbiakban olyan kísérleteket szeretnék megvizsgálni, amelyek több kritérium együttes alkalmazásával próbálják elhatárolni az összetett szavakat a szószerkezetektől.

2.2.1. A hangsúly, az előtag bővíthetlensége és általános olvasata

Több olyan szerző van, aki összefüggést feltételez az előtag általános olvasata, bővíthetlensége és a szerkezet hangsúlyozása között. Penttilä pusztán helyesírási szabályként fogalmazza meg, hogy amikor a szerkezet első eleme valamilyen határozott dolgot jelöl, akkor különírandó ((*sen ja sen*) *pankin johtaja* '(ennek és ennek) a banknak az igazgatója', egyébként *pankinjohtaja* 'bankigazgató'), ill. hogy ha az első elemhez bővítmények, partikulák^N vagy birtokos személyjelek járulnak, akkor általában külön kell őket írni (*uuden kansakoulun opettaja* '(az) új általános iskola tanára', de *kansakoulunopettaja* 'általános iskolai tanár'). Hasonló a helyzet akkor is, amikor az első elem ragozott: *koneella kirjoitettu* '(egy bizonyos) (író)géppel írt', de *koneellakirjoitettu* 'írógéppel írt, gépelt'. (PENTTILÄ 1963, 60–61.) Penttilä ugyan nem beszél a hangsúlyról, de az általa különírandó szerkezetekben szereplő szavak külön-külön hangsúlyt kapnak, míg az egybeírtakban csak egy főhangsúly van.

Szintén a helyesírási szabályokkal foglalkozik, de éppen azokat kritizálja Kaplinski, amikor megállapítja, hogy bár a helyesírási szabályok szerint külön kell írni a *marjalemineja* 'bogyószedő (bogyóra menő)' és a *siniseksvärvi-tud* 'kékre festett' szerkezeteket, függetlenül a hangzásuktól és jelentésüktől (KAPLINSKI 1968, 365). Ezek a szerkezetek azonban Kaplinski szerint csak olyan esetekben jelennek meg, amikor szemben állnak egy másik olvasattal: *sellele oksale lennanud linnule* 'az arra az ágra leszállt madárnak', de *sellele oksalelennanud linnule* 'annak az ágra szállt madárnak'. Éppen ezért ezeket nem is tekinti valódi összetett szavaknak. (i. m. 347.)

Vare szerint az előtag mindig valami fajtát jelöl,² nem konkrét létezőt, ezért nem is bővíthető, egységet alkot, és ezt jelöli az egyetlen főhangsúly (VARE 1990, 330–331). (Vare csak főnévi előtagú összetételeket vizsgál.)

Valójában ilyen szoros összefüggést a három tényező között nem tudunk kimutatni. A magyar *-i* képzős melléknévvel alkotott jelzős szerkezeteket a

---

^N MÄKISALO 2000, 123 szerint viszont partikulák kapcsolódhatnak összetételi előtaghoz is.

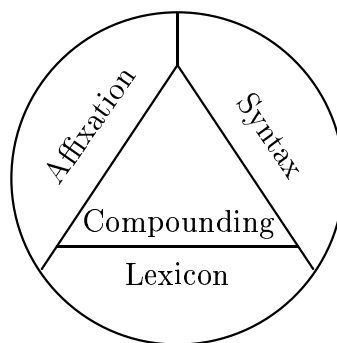
² A képzéssel párhuzamosan létrejött szerkezeteket, mint a *kooskäija* 'együttjáró' vagy a *kartulivötja* 'krumpliszedő' ki is zárja az összetett szavak köréből, mivel ezek nem a *käija* 'járó', ill. a *vötja* 'szedő' valamilyen fajtáját jelölik.

melléknév bővíthetlensége és a melléknévben álló főnév általános olvasata (kivételt jelenthetnének a tulajdonnevek, de azok az összetett szavakban is kivételesek) miatt nyugodtan tarthatnánk összetett szónak (ebben az esetben az *i*-t kötőelemként elmezhetnénk), mégsem jellemzi az összetételi hangsúlyminta, tehát nem igaz az, hogy az összetételi hangsúly a bővíthetlenség és az általános olvasat következménye lenne. Ennek ellentmond a hangsúlyozás bizonyos fokú rugalmassága, ill. az is, hogy egyes nyelvekben – mint az angolban – nem figyelhető meg sajátos hangsúlyminta akkor, amikor egy általános olvasatú és bővíthetetlen szó módosít egy másikat.

A hangsúly és az általános olvasat közötti összefüggést egyéb adatok is alátámasztják. A csukcsban SPENCER (2000, 314) állítása szerint az igealakba beágyazott tárgy lehet referenciális is.^N Kétségtelen, hogy a beágyazott tárgyak nem kapnak külön hangsúlyt.

2.2.2. Pius ten Hacken: *Defining Morphology*, 1994

Pius ten Hacken műve sajátos abban a tekintetben, hogy míg általában egy adott nyelv leírásához szokás keresni a megfelelő definíciót, addig ebben a monográfiában a definíció áll a középpontban. A szerző több nyelvben² vizsgálja, hogy melyek azok a szerkezetek, melyekre ugyanazok a tulajdonságok jellemzőek, és amelyeket összetett szónak lehetne nevezni.

A nyelvtan szerkezete ten Hacken szerint

^N A szóösszetétel és az inkorporálás fő vonásaiban – több fő egy szóalakban – hasonlít egymásra, mégis több különbség mutatható ki közöttük. Mégsem találtam a szakirodalomban kísérletet arra, hogy a két szerkezetűt explicit kritériumok alapján válasszák el egymástól.

² A könyvben germán, újlatin, szanszkrit, ill. egy-egy török és guarani példa fordul elő. Nem beszélhetünk tehát átfogó, sok nyelvet érintő vizsgálatról, de nem is egy nyelvre, nyelvcsaládra korlátozódik a vizsgálat.

A szerző először az általa **H-compoundingnak**^N nevezett alárendelő összetételt (H = head, azaz az olyan összetétel, melyben van olyan tag – a fej –, melynek kategóriája megegyezik az összetétel kategóriájával) definiálja, méghozzá a következőképpen (TEN HACKEN, 74.).

A H-compounding definíciója²¹

A H-compound olyan $[X Y]_Z$ vagy $[Y X]_Z$ felépítésű struktúra, melyben:

- A Z jelöltjei az Y jelöltjeinek alkalmazát képezik;
- Ha S az Y meghatározásának (specifikálásának) egy módja, akkor a Z jelöltjeit azok az S-ek határozzák meg, melyek szemantikailag összeegyeztethetőek (kompatibilisek) az X szemantikájával;
- X a diskurzusban nem érhető el közvetlenül.

A kiegészítő magyarázat szerint a definíció öt elemből áll²²

- Z bináris struktúrájú (preambulum)
- X és Y tövek, melyeknek önálló jelentésük van (beleértett elgondolás²³)
- Z-nek van feje (első pont)
- X és Y viszonya ingatag (második pont)
- Z a diskurzus egyetlen [é.: tovább nem osztható, atomi – F.L.] eleme (harmadik pont)

A bináris struktúrának nincs köze a fenti ábrához, kikötése elsősorban arra szolgál, hogy kizárja a vizsgálatból a kopulatív összetételeket. Annak, hogy X és Y tövek, két okból van jelentősége: egyrészt kizárja a képzést (az affixumos szerkezeteket, azaz meghúzza a határvonalat a Compounding és az Affixation között), másfelől az olyanokat is, mint a *cranberry* (azaz amikor az egyik „összetételi tag” önállóan nem használatos szó).

A második pont több szempontból is problémás. Először is elvárja az összetett szavaktól, hogy többféle olvasatuk is legyen. Bár a szakirodalomban máshol is előfordul az a megfigyelés, hogy egy összetett szónak gyakran több olvasata, lehetséges jelentése van, nem ismerek más példát, ahol ez kritériumként bukkanna fel, azaz csak azért zárna ki bárki egy szerkezetet az összetett szavak közül, mert csak egy jelentése van. A harmadik pont lényegében nem más jelent, mint hogy a H-compound egy szó.²⁴

^N Mivel számomra úgy tűnt, hogy a szakirodalom sehol máshol nem használja a H-compounding, ill. a H-compound terminust (nyilván mert ten Hackennél is ideiglenes, hiszen végül azonosítja a compoundinggal, ill. a compounddal), továbbá mert a magyarítása gondokba ütközött (a „fejes összetétel” használata azt az érzést kelthette volna, hogy a szerző saját nevét próbálja becsempészni a szaknyelvbe), munkámban az eredeti angol terminust használom.

²¹ Bizonyára szerencsésebb lett volna, ha explicit módon belekerül a definícióba.

²² Pontosabban egy szintaktikai szó.

Annak ellenőrzésére, hogy egy adott szerkezet megfelel-e a H-compound definíciójának, ten Hacken három tesztet ajánl. A tesztek sorba rendezettek, a későbbi teszteket csak akkor van értelme végrehajtani, ha a szerkezet a korábbi teszten már átment. Az első két teszt a szerkezetet ellenőrzi (azaz szintaktikai kategóriák kapcsolatát attól függetlenül, hogy a kategóriákat milyen konkrét szavak töltik ki), a harmadik pedig egy-egy adott példát (azaz két konkrét tő kapcsolatát).

2.2.2.1. Az R-változós teszt

Az első teszt ellenőrzi a bináris struktúrát, azt, hogy a tagok önálló szavak legyenek, hogy az egyik tag a fej legyen, és hogy a tagok viszonya ingatag legyen.

R-változós avagy Szerkezetfeltérképező teszt²³

Ha Z egy feltételezett H-compound, írj elő neki egy $[X Y]_Z$ vagy $[Y X]_Z$ szerkezetet úgy, hogy Z legyen (olyan) Y, mely X-hez különböző módok bármelyikén kapcsolható. Ha ez nem lehetséges, Z nem H-compound. (75)^N

Ez a teszt (a bináris szerkezet és a fej meglétének ellenőrzése mellett) arra szolgál, hogy azokat a konstrukciókat zárja ki, melyekben a tagok között csak egyféle kapcsolat lehetséges, nem pedig azokat, amelyekben a lexikalizált H-compoundok egyéni eseteiről van szó. Ezeket csak a harmadik teszt fogja kizárni (79).

Az R-változós teszt alapján ten Hacken nem tartja összetett szavaknak az olyan francia szerkezeteket, mint a *machine à laver* 'mosógép' (88–89) vagy a holland *stenen muur* 'kőfal'²⁴ (102). Ten Hacken szerint ezek szintaktikai szerkezetek.

Ugyanakkor H-compoundnak tart olyan szerkezeteket, mint az angol *truck driver* 'kamionsofőr' (114) – ebben az esetben nem látom, miképp lehetséges több olvasat (l. 2.2.2.3., 70. o.). Az A+N szerkezetek ten Hacken szerint megfelelnek az R-változós feltételnek, mert pl. a holland *kopsterk* ('fej'+ 'erős') jelentheti azt is, hogy 'intelligens', de azt is, hogy 'jól fejelő (focista)' (104–105). Bár ez a példa elfogadható, számomra továbbra sem világos, miféle jelentések lehetségesek például az angol *grassgreen* vagy *olive green* (ill. a hozzájuk hasonló szavak túlnyomó többségének) esetében. Véleményem szerint erre a szerkezetre az egyértelmű jelentés a jellemző, és a *kopsterk* esetében a kétféle jelentést az előtag poliszémiája (a 'fej' testrésznév metonimikusan

^N Ebben az alfejezetben a pusztán oldalszám TEN HACKEN 1994 művére utal.

²⁴ Érvelése szerint a holland szerkezet csakis kőből épült falat jelenthet, míg az angol *stone wall* potenciálisan más jelentést is felvehet, pl. 'a lehulló kövek ellen védő fal' (101–102).

'ész, értelem' jelentésben is használható) teszi lehetővé.

H-compoundnak tartja ten Hacken a holland approximatív mellékneveket is (*grijsblauw* ('szürke' + 'kék') 'szürkés-kék', 129),⁸ én viszont úgy látom, hogy az R-változós tesztnek ez sem felel meg. Kérdéses azonban, hogy tekinthetjük-e ezeket mind szintaktikai szerkezetnek. A mellérendelő *grijs-blauw* 'szürke-kék' szerkezetet ten Hacken a szintaktikai szerkezetek közé sorolja, de ennek jelentése más: akkor használatos, ha a jelölt szürke is, kék is (tehát legalább két színű), míg a *grijsblauw* egy átmeneti színárnyalatot jelent.

A definíció első pontja kizárja az exocentrikus összetett szavakat. A definícióból az is kiderül, hogy ten Hacken exocentrikusságon nem csupán a szintaktikai kategória különbségét, hanem jelentésbeli eltérést is ért. Szerinte nem felel meg a követelményeknek a *soap opera* 'szappanopera', mert nem valamilyen operafajtát jelent (72). Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy H-compoundnak tartja pl. a *spaceship* 'űrhajó' szerkezetet, mert adott szövegkörnyezetben az űrhajó nevezhető egyszerűen *ship*-nek (71) (ahogy magyarul is hívhatjuk időnként *hajónak* az űrhajót). Ez a felfogás azonban vitatható, hiszen az ilyen szerkezetek (szemantikai) endocentrikussága nem egyértelmű. Az olyan megállapítások, mint *A cethal nem hal* igazak maradnak akkor is, ha egy bálnavadászat leírásában csak halként emlegetik az üldözött állatot. Semleges szövegkörnyezetben az az állítás, hogy *Ezen a képen egy hajó van*, hamisnak bizonyul, ha a képen egy űrhajó látható. Mindennek azért is van jelentősége, mert ez a pont ALLEN 1978 **IS A CONDITION**jére megy vissza:

In [[...]_X[...]_Y]_Z, Z "IS A" Y.

Jól látható, hogy a *Spaceship is a ship*; *A cethal hal* mondatok hamisak, tehát nem felelnek meg az IS A Conditionnek. Mindemellett világos, hogy az olyan mondatok, mint *A kiállításon léghajókról, űrhajókról és hajókról készült képeket láttunk* természetesek, míg *A kiállításon fregattokról, gályákról és hajókról készült képeket láttunk*-féle mondatok szemantikailag problémásak. Ugyanakkor valóban nem hagyhatjuk figyelmen kívül ten Hacken észrevételét sem. Arra kell tehát következtetnünk, hogy a (szemantikailag) exo- ill. endocentrikus összetett szavak között nincs éles határ, hanem legalább egy szűk csoport van, mely sem ide, sem oda nem sorolható egyértelműen.

A definíció és a teszt között azonban van egy apró, áthidalatlan elem. A definíció szerint van a szemantikai viszonyoknak (S) egy sora, amely egy adott összetétel esetén számba jöhet. Az a kisebb probléma, hogy ten Hacken nem sorolja fel, milyen S-ek lehetségesek, mert a definíció enélkül is működhet. Az igazi probléma az, hogy – mint arra Heyvaert nyomán ten Hacken is utal (50) – (a holland példák magyar megfelelőit tekintve) a *strandlabda* nem 'stran-

⁸ Ebben az esetben nem is tud felmutatni olyan példát, mely többértelmű lenne, mindössze arra hivatkozik, hogy ezt a szerkezetet az *olive green* szerkezethez hasonlónak érzi.

don használt labda' és a *teniszlabda* nem 'tenisz(ezés)hez használt labda' (ez akár azt is lehetővé tenné, hogy egy labda egyszerre legyen *strandlabda* és *teniszlabda*).⁸ Ezekben az esetekben egyértelmű, hogy az előtag megszorítja az utótag jelöltjeinek körét, de a megszorítás mikéntje nem szemantikai, hanem motivációs, pragmatikai (Heyvaert az összetett szavak jelentésének látszólagos áttetszőségét a megnevezés pragmatikai elveivel magyarázza).

Fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy az R-változós teszt két irányba zárja ki a vizsgált szerkezeteket a H-compounding köréből: ha a szerkezetnek nincs feje, azaz exocentrikus, akkor a lexikonba kell utalnunk, legalábbis ha a *soap opera* -típusról van szó (a produktív exocentrikus összetételeket, mint például a francia és olasz V + N szerkezeteket ten Hacken az üres fejű képzések közé sorolja (114–121)). A fejjel rendelkező, viszont nem ingatag jelentésű szerkezetek ezzel szemben a szintaxisba tartoznak. A ten Hacken által H-compoundnak nevezett, de valójában nem ingatag szemantikájú A + N, A + A szerkezetek helyzete azonban bizonytalan. Ha nem szintaktikai szerkezetéről van szó, akkor kérdés, hogy ten Hacken ábráján hol kell elhelyeznünk őket. Ez a kérdés különösen azért fontos, hogy ten Hacken végül a H-compound fogalmát a compound, azaz az összetett szó fogalmával azonosítja (l. 2.2.2.4., 71. o.).

2.2.2.2. A névmási visszautalás tesztje

Nem segít a döntésben a definíció harmadik pontja sem. Ennek tesztelésére a névmási visszautalás tesztjét használja:

A névmási visszautalás tesztje²⁴

Alkoss összefüggő szöveget a Z feltételezett összetett szóval úgy, hogy az egyik mondatban álljon Z, a következőben pedig egy névmás, mely Z alárendelt tagjára (nem-fejére) utal. Ha a szöveg grammatikus, akkor Z nem H-compound.

A teszt feladata az, hogy a szintaktikai szerkezeteket megkülönböztesse a H-compoundoktól. (Természetesen csak abban az esetben, ha az R-változós tesztnek megfelelnek. Ilyenek például az angol szász genitivusa vagy a magyar birtokos szerkezet: *Peter's school* ~ *Péter iskolája* 'az iskola, ahol Péter tanul', 'az iskola, ahol Péter tanít', 'az iskola, melyet Péter ajánlott', 'az iskola, melyet Péter tart fenn' stb.)²⁵

Az elkülönítésre ten Hacken több lehetőséget vizsgál meg. Az első ezek

⁸ Talán szerencsésebb lenne a 'strandon való használatra szánt labda', ill. 'teniszezés céljából készített labda' jelentéseket megadni, de ez sem zárná ki, hogy bármelyikkel megnevezzünk egy labdát, mely strandon való teniszezéshez készült.

²⁵ A *children's film*-et viszont 'gyerekmű' jelentésben összetett szónak tartja, l. 81–83.

közül a kohézió, azaz hogy az összetett szót nem szakíthatja meg semmilyen nyelvi elem. Van azonban egy elég erős ellenpélda, az összetett szavak mellérendelése, melyekben igen terjedelmes elemek is beékelődhetnek az elő- és az utótagok közé, pl. a holland *de auto- en de sinds kort in een recessie verkerende vliegtuigindustrie* 'az autó- és a mostanában recesszióba került repülőgépipar' szerkezetben. Az ilyen szerkezeteket tehát nem használhatjuk a szintaxis és a H-compounding elkülönítése céljából. A pusztán bővítményekkel való kísérletezés pedig azért reménytelen, mert nincsenek olyan jól megfogalmazott szabályok pl. a mellénevek sorrendjének korlátozására, melynek során meg tudnánk különböztetni azt az esetet, amikor a melléknév és a főnév közé azért nem ékelhető be semmi, mert összetett szóról van szó, ill. amikor azért, mert a melléknév a szórendi szabályok alapján a legközelebb áll a jelzett szóhoz (52–54). A második szóba jöhető teszt, hogy az összetételi előtag nem módosítható. Ugyanakkor összetételi előtag lehet szintaktikai szerkezet is (holl. *vers-fruit-markt* 'frissgyümölcs-piac' (vö. m. *használtautókereskedés*), *mensen-zonder-baan-taal* 'munkanélküli-nyelv (emberek-nélkülmunka-nyelv)' stb. – az ilyeneket nehéz lenne elkülöníteni azoktól az esetektől, amikor egy szintaktikai módosítónak van módosítója. Marad tehát egy lehetőség: azt ellenőrizni, hogy a feltételezett nem-fej összetételi tagra vissza lehet-e utalni névmással.

A probléma itt az A + N szerkezetek esetében jelentkezik, mivel nincsen olyan névmás, amely csupán egy jelzőre utalna vissza.^N Így aztán semmiképpen sem alkotható olyan mondat, amelyben egy névmás a jelzőként álló melléknévre visszautalhatna. A magyarban a melléknévet helyettesítő névmásként az *ilyen*, *olyan* használatos, de ez nem utal vissza egy korábban használt melléknévre. *Vettem egy pirosi pulóvert. Pont olyanj, mint a tied, csak nem kék.* Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy az *olyan* nem a pirosra utal vissza (hanem a pulóver más tulajdonságaira, anyagára, szabására), hiszen ellenkező esetben a kijelentés ellentmondásos lenne. A német *Rotbus* vizsgálatokor ten Hacken arra hivatkozik, hogy a németben a fő- és mellénevek között lehetségesek a konverziós folyamatok, a *rot* használható főnévként is, tehát ebben az esetben is főnévként van jelen (100); sőt, szerinte az, hogy nincs egyeztetés, arra utal, hogy ebben a szerkezetben főnév, és főnévként próbál rá visszautalni. Nézeteim szerint azonban az egyeztetés elmaradása nem bizonyítja, hogy főnévről van szó (vannak szerkezetek, amikor a melléknév sem egyeztetődik, pl. állítmányként), és csupán az, hogy a *rot* lehet főnév is, még nem jelenti, hogy itt is főnév. A tesztelési problémára tehát ez sem lehet megoldás.

^N A magyar főnévi jelző problémája fel sem merül, hiszen ez már a névmási visszautalás tesztjét megelőző R-változós teszten fennakad.

Természetesen az esetek jelentős részében a jelzős szerkezetek már az R-változós teszten kiesnek (a *piros pulóver* esetében a jelentés egyértelmű), de nem mindig. A *román fiú* adott esetben lehet 'romániai (de akár magyar nemzetiségű) fiú' és 'román nemzetiségű (de akár magyar állampolgár) fiú' is.⁸ A *német könyv* lehet 'német író (bármilyen nyelvű) könyve', de 'német nyelvű könyv (bármilyen nemzetiségű írótól)' is – ugyanakkor nem lehet 'német nyelv oktatására szolgáló könyv', mert az (egy hangsúllyal) *németkönyv*.⁹ Ezekről az esetekről éppúgy állíthatjuk, hogy a jelző polyszém, mint azt, hogy a jelző és a jelzett szó kapcsolata ingatag – nem sikerült döntő érvelést találnom egyik mellett sem. A fentivel azonos szerkezetű példamondatok ugyan furcsák – *Jár az osztályunkba egy román fiú. Pont olyan, mint a barátod, csak nem szerb vagy Vettem egy német könyvet. Pont olyan, mint a tied, csak nem francia* – de nem azért, mert az *olyan* a melléknévre utal vissza, hanem azért, mert itt még kevésbé képes visszautalni, éppen ezért a megszorítás (*csak nem...*) érthetetlen. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy az *olyan* csak olyan melléknévek helyett állhat, amelyek valamilyen járulékos tulajdonságot fejeznek ki. A *Nekem is van egy olyan barátom / könyvem, mint neked* mondat esetében az *olyan* vonatkozhat arra, hogy a barát magas, kövér, készséges, udvarias, lusta, szórakozott, ill. a könyv hasonló formátumú, színű, hasonló tartalmú vagy hasonlóan izgalmas, de semmiképpen nem azt, hogy azonos nemzetiségű, állampolgár, ill. azonos nyelven íródott vagy azonos nemzetiségű a szerzője.

Ten Hacken külön foglalkozik az ún. referenciális melléknévekkel (89–98). A referenciális melléknévek elkülönítésére két tesztet használ: referenciális a melléknév, ha nem kerülhet állítmányi pozícióba, és ha nem képezhető belőle határozószó. Így az angol *medical* 'orvosi' nem referenciális melléknév a *medical problem* 'orvosi probléma' szerkezetben: *a problem that is medical; medically problematic* 'a probléma, amely orvosi; orvosilag problémás', ellenben referenciális a *medical student* 'orvostanhallgató' szerkezetben: **a student that is medical; *medically student-like* 'a hallgató, aki orvosi; orvosilag hallgatószerű'. Ten Hacken szerint a referenciális melléknéves szerkezetek H-compoundok.

A nemzetiséget jelölő magyar melléknévek a tesztek szerint éppúgy lehetnek referenciálisak, mint nem: *a fiú, aki román; ?a könyv, amelyik német; *a románul / románosan fiús kép; *a németül / németesen könyves kép* – de ha el is fogadjuk őket referenciális melléknéveknek, és ezzel H-compoundoknak, azaz összetett szavaknak, akkor ez egészen más distinkció, mint amit koráb-

⁸ Ezzel szemben a hagyományosan összetett szónak tekintett *cigányasszony* esetében ilyen ambivalencia nincs.

⁹ Ezzel szemben nem **németnyelv-könyv*, hanem *német nyelvkönyv* – ez utóbbi azonban lehet Németországban kiadott (vagy németek számára, német szerző által stb.) írt nyelvkönyv is.

ban az összetett szavak és a jelzős szerkezetek között tettünk. Különösen fontos ez az olyan szembenállások szempontjából, mint a *német tanár* – *némettanár*, melyek különbségét korábban éppen azzal magyarázhattuk, hogy az előbbi jelzős szerkezet, az utóbbi összetett szó. Mivel szándékunk az, hogy a korábban elfogadott distinkció mögötti megfontolásokat derítsük fel, nem pedig az, hogy új rendszert állítsunk fel, ten Hacken elemzését ezen a ponton el kell vetnünk.⁸

2.2.2.3. A mellérendelési teszt

A *banana republic* ten Hacken szerint nem lehet H-compound, legalábbis „lexikalizált olvasatában” (71), mivel itt egy egyedülálló, specifikus kapcsolat van a tagok között. Nem világos, miképp függ ez össze a definícióval, hiszen ha ten Hacken elfogadja, hogy a lexikalizálttól eltérő jelentésekben is előfordulhat a szó, akkor a többféle jelentés nincs kizárva. Vagy a jelentésviszony ne lenne kompatibilis a banánnal? Valószínűleg ez lehet az ok, hiszen ten Hacken szerint a *A banana republic is a (kind of) republic, related to bananas is any of several ways* mondat grammatikus, elfogadható, normális, csak éppen nem igaz (80). Itt az érvelés számomra kissé homályos, mert a 72. oldalon ten Hacken azt állítja, hogy a *banana republic*-ot már az R-változós teszt kizárja, és a példamondat is ezt igazolja, éppen azért, hogy hamis. Ha ten Hacken mégsem elégedett a megfogalmazással, a tesztet könnyen át lehetne alakítani úgy, hogy egy adott szerkezetű mondatot kell létrehozni, és a mondatnak igaznak is kell lennie.⁹

Az azonban már megkérdőjelezhető, hogy a mondat hamis-e. Nehéz lenne ugyanis bebizonyítani, hogy a *banana republic*-nak semmi köze a banánhoz – ill. ennek megítélése meglehetősen szubjektív: a *republic* jelentésének (pontosabban jelöltjeinek) szűkítése nem az alapján történik, hogy mit (banánt) termelnek az országban, hanem hogy milyen a politikai berendezése (instabil), anyagi helyzete (szegény), ennek ellenére sem mondhatjuk, hogy semmi köze a banánhoz.¹⁰

⁸ Probléma van a birtokos szerkezettel is: **Már idén ehetünk a szilvafai gyümölcséből, amit tavaly nyáron ültettünk. *Már idén ehetünk a szilvafának a gyümölcséből, amit tavaly nyáron ültettünk. Már idén ehetünk annak a szilvafának a gyümölcséből, amit tavaly nyáron ültettünk.* Igaz, más névmásokkal jobban működik a dolog: *Már idén ehetünk a szilvafai gyümölcséből, pedig csak azt csak tavaly nyáron ültettük.*

⁹ A másik probléma, hogy ten Hacken azt is kimondja, hogy az egységes diskurziós elem (melyet a névmási visszautalás tesztje hivatott ellenőrizni) elhatárolása éppen azon a ponton határolja el a H-compoundingot a szintaxistól, ahol az R-változós teszt nyitva hagyta, és a kettő együtt éppen a H-compounding definícióját képezi. Egy újabb teszt bevezetése tehát mindenképpen ellentmondásos.

¹⁰ Az olyan kijelentések, mint a *Magyarország is csak egy banánköztársaság*, csak akkor

A lexikalizált és a valódi H-compoundok elkülönítésére ten Hacken egy harmadik tesztet javasol:

Mellérendelési teszt²⁵

Ha $[X Y]_Z$ vagy $[Y X]_Z$ a feltételezett összetétel, és Y a feje, alkoss egy X és X' Y -k szerkezetű frázist, melyben X és X' diszjunkt halmazokat jelölnek, és ugyanaz a fölérendelt fogalmuk (hiperonímájuk). Ha a frázis nem elfogadható, Z nem összetett szó.

A tesztrel kapcsolatban több dolog nem világos. Először is gyakorlati szempontból merül fel a kérdés, hogy mi lehet „ugyanaz a fölérendelt fogalom”? A *banana republic* a teszten való megbukását ten Hacken a **Central America is full of banana and orange republics* mondattal demonstrálja. Mi lehet a *banana* és az *orange* hiperonímája ebben az esetben? A *tropic fruit*? A *fruit*? A *plant*? A *food*? A *thing*? Elfogadhatónak tűnik⁸ a *That region is full of banana and oil republics*, és ebben az esetben lehetne közös hiperoníma a *product*, és ez a teszt azt mutatja, hogy a *banana republic* mégis H-compound, méghozzá éppen abban a jelentésben, amiben ten Hacken kizárja. (Meggondolandó az is, hogy ha a *banana republic*-ot ten Hacken véletlen, szabálytalan, egyedi alaknak tekinti, akkor sem zárja ki semmi, hogy a nyelvben szintén véletlenül két vagy három ilyen szabálytalan alak is legyen, azaz a mellérendelés lehetségessé váljon.) A példamondat arra is rámutat, hogy a mellérendelésben az előtagoknak nem kell ugyanabban a jelentésviszonyban kapcsolódniuk az utótaghoz, hiszen az *oil republic*-hoz nem kapcsolódnak olyan járulékos jelentések, mint a *banana republic*-hoz. A két összetétel egymás olvasatát sem befolyásolja, hiszen a fenti mondatban sem jelent a *banana republic* csupán banántermelő országot, hanem megmaradnak a járulékos jelentései is. Ez nem meglepő, hiszen – legalábbis a magyarban – egészen különböző funkcióban álló előtagok mellérendelése is lehetséges: *A gyorsan urbanizálódó negyedben iroda- és préházak állnak egymás mellett.*² *Egyre népszerűbbek a kamara- és bábszínházak. A vállalat erdész- és csónakházai a dolgozók kikapcsolódását szolgálják.* Az is világos, hogy a teszt nem alkalmas a lexikalizálódott összetett szavak elkülönítésére, hiszen a magyar *hóvirág*, *gyöngyvirág* szerkezeteket nem tekinthetjük nem lexikalizálódottnak, ugyanakkor teljesen normális az

fogadhatóak el, ha a *banánköztársaságot* metaforikusan értjük.

⁸ *I thought that torture was confined to the backrooms of banana and oil republics.* http://www.incunabula.org/blog/archive/2003_03_02_index.html, 2004. február 4. Igaz, itt nem zárható ki a $[[\textit{banana and oil}] \textit{republic}]$ szerkezet sem, de ha ilyen van, akkor létrehozható a $[\textit{banana or } [\textit{banana and oil}] \textit{republic}]$ szerkezet is, azaz a mellérendelés mindenképpen lehetséges.

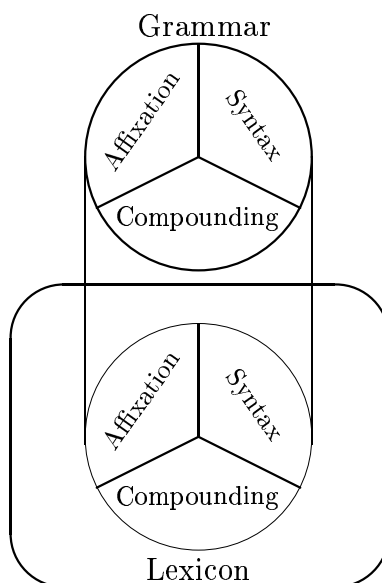
² Természetesen nem rendelhetők egymás mellé exocentrikus összetételek: az áru-, kávé-, bakter- és kórházak nem házak. (Mellérendelésük ebben az esetben csak azért lehetséges, mert metanyelvi használatban jelennek meg.)

Ebben a boltban hó- és gyönyvirágo(ka)t is árulnak mondat.

A teszttel kapcsolatos további kérdés, hogy ten Hacken miért ragaszkodik a többes számhoz a teszt során. Erre nem kapunk magyarázatot. *A büfében ásvány- és szódavíz is van* mondat nem bizonyítja ten Hacken mellérendelési tesztjén, hogy az *ásványvíz*, ill. a *szódavíz* H-compoundok, holott a többes számot csupán az utótag singularia tantum volta zárja ki. *A kosár- és kézilabdát is kedvelem* mondatban a 'játék' jelentésben szereplő szerkezetek szintén singularia tantumok, de egyben exocentrikus összetételek is. A mellérendelési teszt viszont működik többes számban akkor is, ha az elválasztott rész nem is közvetlen összetételi tag: *Vízi- és kézilabdameccsre is járunk*.^N A teszt tehát azt sem ellenőrzi, hogy a különválasztott tag közvetlen összetevő-e. Az sem világos, miért kell az *and* 'és' kötőszót használni, miért nem felel meg a pl. egy 'vagy' kötőszós szerkezet.

A korábban bemutatott ábrán ten Hacken a lexikont egyenrangú szintként különíti el a képzéstől, az összetételtől és a szintaxistól. Ugyanakkor a lexikonban található elemek éppúgy lehetnek szerkesztetlenek, mint szerkesztettek, és a szerkesztettség lehet képzettség, összetettség vagy szintaktikai szerkesztettség egyaránt. A képzett szavak lehetnek produktívak, amikor a jelentésük kikövetkeztethető. Így pl. a magyar *-ság* képző melléknevekhez (melléknévi igenevekhez) kapcsolódva elvont tulajdonságot fejeznek ki: *A szépsége / hosszúsága / hülyesége / vidámsága / elkeseredettsége / meggyőzőhetősége meglepett ~ Meglepett, hogy (milyen / mennyire) szép / hosszú / hülye / vidám / elkeseredett / meggyőzőhető (volt)*. Ugyanakkor a *szépség*nek van egy másik jelentése: 'aki / ami szép'. Mondhatjuk például: *Ő egy igazi szépség*, de *Ő / ez egy igazi *hosszúság / *hülyeség / *vidámság / *elkeseredettség / *meggyőzőhetőség*. A *szépség* ezen jelentése nem a képzőből származik, ennek ellenére képzett szóként, és nem tőszóként tartjuk számon. (Természetesen ebben az esetben a képző nem tekinthető klasszikus értelemben vett morfémának, azaz forma és jelentés kapcsolatának.) A lexémák között vannak szintaktikailag szerkesztettek is, mint pl. a különböző frazémák (*töri a fejét, lógatja az orrát, húzza a lóbőrt*). Nincs ez másképp az összetett szavaknál sem. A StrMNY3 is csak a produktív összetételi (és képzési) mintákat vizsgálja (KIEFER 2000, 523, 529–530, KIEFER – LADÁNYI 2000, 165), de nem zárja ki az összetett (képzett) szavak köréből azokat, melyeket nem vél ezek közé tartozónak. Célszerű lenne tehát ten Hacken ábráját eképpen módosítani:

^N Lehetséges, hogy ebben a kérdésben ingadozás van a beszélők között. KIEFER 2000, 564 szerint a mellérendelésekben a törölt résznek közvetlen összetevőnek kell lennie. Szerinte a *bér- és adóalapcsökkentés* szerkezet 'béralapcsökkentés és adóalapcsökkentés' jelentésben nem használható. Az én megítélésem szerint ugyanúgy használható ebben, mint 'bér- és adóalapcsökkentés' értelemben, azaz a szerkezet jelentése ambivalens.

Az ábra azt mutatja, hogy a lexikonnak vannak olyan elemei, melyek formailag a nyelvtan elemeihez hasonlóan szerkesztettek, de jelentésüket nem a nyelvtani szabályok alapján kapjuk meg, hanem külön kell tárolnunk. (Ezen kívül természetesen vannak a lexikonnak nem szerkesztett elemei is.) Bár ten Hacken lexikalizált H-compoundokról beszél, az általa megadott ábrán nincs metszete a H-compoundingnak és a lexikonnak.

Valójában ten Hacken magától értetődőnek veszi, hogy compound az, ami compoundinggal jön létre. A compounding a nyelvtan szabályok alapján működő része, és a szabályok segítségével létrejövő szerkezetek a compoundok.

Ismét felmerül azonban, hogy ten Hacken nem használja következetesen a saját kritériumait. A 113. oldalon a *tree eater*, *tree devourer* 'faevő, fafaló' szerkezeteket elfogadja H-compoundnak, habár az *eater* esetében az előtag itt kötelezően a tárgy, és akkor szó sem lehet több olvasatról (az R-változós teszten nem bizonyul H-compoundnak). Arra hivatkozik, hogy a CARSTAIRS–MCCARTHY 1992-ből idézett példa azt mutatja, hogy több olvasat is lehetséges: a *spaghetti devouring* 'spagettifalás' jelölhet olyan tevékenységet is, ahol szó sincs tésztáról. Ha viszont így van, ezt az olvasatot lexikalizálni kell tekintenünk, de legalábbis azért kizárnunk, mert az S-nek semmiképpen sem lehet köze az X-hez. Azt ugyan elfogadhatjuk, hogy a *tree eater* és a *tree devourer* nem két különböző konstrukció, hanem eltérő viselkedésük az igék eltérő viselkedéséből származik, de – tekintettel az R-változós tesztre – nem fogadhatunk el egy olyan jelentésre való hivatkozást, melyben az alárendelt tag semmilyen szerepet nem játszik. (Egyébként ilyen jelentésben valószínűleg a mellérendelési teszten is megbukna.)

Ehhez hasonló eset az, amikor ten Hacken a német *roter Bus* 'piros busz' és a *Rotbus* neologizmus példáját vizsgálja. Szerinte a *Rotbus* sokféle dolgot jelenthet, például egy speciális járatípust, mely az ingázók gépkocsihasználatát hivatott csökkenteni. Ezeknek a buszoknak nem kell pirosnak lenniük, de esetleg egy kis piros háromszög jelölheti őket. Mivel azonban egy járatípusról, ill. azon közlekedő járműről van szó, előfordulhat, hogy a piros megkülönböztető jelzés teljesen eltűnik, de a név megmarad. Ebben az esetben az előtag miként kompatibilis a jelentésviszonnyal? Nagyjából úgy, ahogyan a *banana* a *banana republic*-ban. A *Rot- und Blaubusse* mellérendelés valószínűsége ugyanakkora, mint a *banana and orange republics*-é: ha van *Blaubus*, ill. *orange republic*, akkor lehetséges, ha nincs, akkor nem. Mivel az ilyen kapcsolatok csak lexikalizációként fordulhatnak elő, ten Hacken érvelését, miszerint „A *Rotbus* is a kind of *Bus*, related to *rot* in one of several ways [...]” (100), nem fogadhatjuk el.

Hasonló tanulságokat vonhatunk le akkor, ha a *Rotwein* szerkezetet vizsgáljuk. Akármilyen színű bor ugyan nem lehet *Rotwein* (bár ten Hacken gyakorlatát követve mondhatjuk, hogy potenciálisan nevezhetnénk így olyan bort is, melynek piros a címkéje), de vannak bizonyos vörösborok, melyek megöregedve barnás színt kapnak – ettől még továbbra is *Rotwein*-nak (és nem *Braunwein-nak) nevezhetjük őket. Kérdés azonban, hogy ha a *Rotwein* már nem vörös, akkor az előtag milyen értelemben kompatibilis a jelentést megszorító S(-ek) szemantikájával?

De további kérdések is felmerülnek. Mint ten Hacken hangsúlyozza, a *roter Wein* és a *Rotwein* nem szinonimák, bár angolra mindkettő *red wine*-ként fordítandó. Ten Hacken elmulasztja megvizsgálni, milyen szerkezet is az angol *red wine*. Ennek természetesen van egy 'vörös bor' olvasata, amikor egyszerűen az ital színéről van szó: ezt szintaktikai szerkezetnek kell tekinteni. A 'vörösbor' jelentés esete már kétségesebb. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az angolban ezt lexikalizált szintaktikai szerkezetnek tekintsük. Ugyanakkor ugyanennek a szerkezetnek potenciálisan más jelentései is lehetnek (pl. 'piros címkéjű bor'), azaz ten Hachen kritériumai alapján a szerkezetet tekinthetjük H-compoundnak is – de semmi nem zárja ki, hogy azt ugyanazon szintaktikai szerkezet másik lexikalizációjának tekintsük.

2.2.2.4. Minden összetett szó H-compound?

A compounding definíciójának vizsgálatát ten Hacken azzal zárja, hogy mivel minden általa megvizsgált szerkezetet el lehet helyezni vagy a H-compounding, a szintaxis, az affixáció vagy a lexikon valamelyikébe, így nem maradt olyan szerkezet, amelyet esetleg compoundingnak, de nem H-compoundingnak kellene minősítenünk. Mint korábban említettük, nem fo-

gadhathatjuk el, hogy a ten Hacken által megadott tesztek alapján az $N + A$, $A + A$ szerkezeteket egyértelműen H-compoundnak minősítsük, ill. az $A + N$ szerkezeteket sem tudjuk mindig egyértelműen a H-compoundok vagy a jelzős szerkezetek közé besorolni. Ezeknél is nagyobb gondot jelentenek egyes mellérendelő összetételek, melyeket ten Hacken egyértelműen szintaktikai szerkezeteknek tart.

A számunkra érdekes típus az a fajta kopulatív összetétel, melyet ten Hacken kollektívnek nevez. Ide olyan szerkezetek tartoznak, ahol $[X Y]_Z$ szerkezetben a Z egy $\{X, Y\}$ halmazt jelöl²⁶ (124). Példaként az *attribute-value* szolgál az *attribute-value pair* kifejezésből, továbbá az olyan szanszkrit példák, mint a *mayūrīkukkūtau* 'pávakakas és pávatyúk' vagy *brāhmaṇakṣatriyaviṭcūdrās* 'Brahman, Kṣatriya, Vaiça és Čudra'. Ezeket ten Hacken egyértelműen kötőszó nélküli mellérendelő szintaktikai kapcsolatnak nevezi (= *attribute and value pair*). Vannak azonban esetek, amikor nyilvánvaló, hogy nem erről van szó: *Bring here all of the Hungarian-English dictionaries* ~ *Hozd ide az összes magyar-angol szótárt!* $\neq$ *Bring here all of the Hungarian and English dictionaries* ~ *Hozd ide az összes magyar és angol szótárt!*, nem beszélve arról, hogy a sorrend igen meghatározó a szótárak, mérközések, zászlók színei esetében. Az az állítás, hogy *a francia zászló piros-kék-fehér*, hamis – az viszont, hogy *a francia zászló piros, kék és fehér*, legfeljebb pontatlan.

Míg ten Hacken példái főnevekre vonatkoznak (még hozzá olyan összetételi előtagokra), addig ezek a példák melléknevek. Ezeket nem lehet sem a H-compoundok, sem a szintaktikai szerkezetek közé besorolni.

2.2.2.5. Összefoglalás

Megállapíthatjuk, hogy ten Hacken definícióját és a hozzá tartozó teszteket nem használhatjuk fel vizsgálatunkban, mert olyan szerkezeteket zárnak ki az összetett szavak köréből, melyeket a nyelvészeti hagyomány kétségtelenül és vita nélkül összetett szavaknak tart. Vizsgálatunk során feltűnő volt, hogy zavarok különösen akkor keletkeznek, amikor melléknevek kerülnek a képbe. A csak (primér vagy deverbális) főnevek esetén nincsenek ilyen problémák. Éppen ezért ten Hacken definícióját és tesztjeit nem vetjük el teljesen, hanem az egyes szerkezetek elemzésénél figyelembe fogjuk venni őket.

2.2.3. Mäkisalo: *Compounds in Finnish*, 2000

Mäkisalo ebben a munkájában⁸ azt igyekszik megállapítani, hogy mely finn szerkezetek sorolhatók az összetett szavak közé. Az összetett szó:

1. lexikai egység;
2. két szabad morfémából áll;
3. ezek sorrendje kötött;
4. morfológiailag el nem választhatóak;
5. a tagok között az utótag töve által diktált szemantikai kapcsolat van;
6. az utótag a fej,
7. melyet az általános olvasatú előtag módosít;
8. az összetett szavak fejként szolgálhat egy másik szabad morféma számára;
9. csak az utótag egyeztetődhet a maradék szintaxissal;
10. az előtagra nem lehet visszautalni (108–109).²

Az első pont azt jelenti, hogy a tipikus összetett szó lexikalizálódott. Sajnos annak megállapítására, hogy egy szerkezet lexikalizálódott-e, Mäkisalo elfogadhatatlan módszert választ: azt a finn szót tartja lexikalizáltnak, amely szerepel egy általa kiválasztott terjedelmes finn szótárban (98). Nyilvánvaló, hogy a szótárban szerepel rengeteg átlátszó szerkezet is, viszont hiányozhatnak olyanok, melyek jelentése nem jósolható meg az összetevők jelentéséből. Ez a módszer egyrészt nagyban függ a szótár szerkesztésének elveitől (melyek ráadásul nem is mindig explicitek a szótár használói számára), másrészt nem alkalmazható olyan nyelvek esetében, melyeknek nincsenek terjedelmes szótáraik. A szótárázást ráadásul nagyban befolyásolhatja a helyesírás is, hiszen az olyan nyelvekben, melyekben az egybeírás általános, könnyebben bekerülnek olyan egybeírt szerkezetek is, melyek szemantikailag áttetszőek (felveszik, elvégre az is „egy szó”), ha viszont a helyesírásra inkább a különírás jellemző, az ilyen szerkezetek nem kerülnek be (legfeljebb a kifejezések és frazémák szótárába). A lexikalizálódás meghatározására a későbbiekben még részletesebben visszatérünk.

A második kritérium magától értetődő, habár megjegyzendő vele kapcsolatban, hogy nem egészen pontos, hiszen összetételi tag lehet képzett vagy összetett szó is (előtagként akár frázis is, de az már kevésbé tipikus), amely már nem nevezhető egyszerűen szabad morfémának, hiszen maga is morfémakapcsolat.

⁸ MÄKISALO 2000, 62–127: az alfejezetben a pusztán oldalszámok erre a munkára vonatkoznak.

² Az eredetiben a számozás ettől eltérő, de számomra értelmezhetetlen, hiszen a (8)-as csupán az előtag,²⁷ ami önmagában érthetetlen feltétel lenne, ha egyáltalán feltételként értelmezhető. Ezzel szemben az előtagra való visszautalás kizárása nem kap önálló számot.

Kevésbé egyértelmű a harmadik kritérium: nyilvánvaló ugyanis, hogy tipikusan a szószerkezet sorrendje is kötött (legalábbis az alárendelő szerkezeteknél) – a finnben azonban a jelzett szó időnként megelőzheti a jelzőt, a tipikus összetett szavakban azonban nem cserélhető fel az elő- és az utótag. (82) Később Mäkisalo azt a megállapítást teszi, hogy bizonyos N + N szerkezetű, genitívusi előtagú összetett szavak esetében a sorrend felcserélhető: *aasinnahka* ~ *nahka aasin* 'szamárbőr' (112). Mäkisalo állítása azonban nem állja meg a helyét, hiszen a *nahka aasin* nem az *aasinnahkának*, hanem az *aasin nahkának* felel meg, azaz nem az összetett szónak, hanem a hasonló felépítésű jelzős szerkezetnek – ezt bizonyítja az is, hogy akár ez utóbbi esetben, az *nahka aasin*ban sem általános olvasatú az *aasin* 'szamár (genitívusban)', önálló jelzőt kaphat stb.

A negyedik kritériumra már kitértünk külön (2.1.3., 31. o.), ezzel most részletesen nem foglalkozunk. Az ötödik pont arra vonatkozik, hogy a maga kategóriáján belül a szerkezetben mennyire tipikus az előtag jelentése (amivel az összetett szó jelentéséhez hozzájárul). A nominális összetételeknél Mäkisalo több felosztást is áttekint, de maga sem elégedett igazán egyikkel sem (88–93), ráadásul besorolásai (105) sem mindig meggyőzőek, így például szerinte az *aasinnahka* 'szamárbőr' vagy a *kallionlaki* 'sziklatető, dombtető' előtagja orientációt fejez ki. A szintetikus összetételekről pedig azt állapítja meg, hogy a genitívusi előtag az utótag igéjének belső argumentumát, a nominatívusi előtag perifériális argumentumát fejezi ki (93–97) – valójában ez sem igaz maradéktalanul, vö. pl. *eläinkuljetus* 'állatszállítás',⁸ melynek az előtagja nominatívusban van, holott az utótag igéjének a tárgyaként értelmezhető.

A hatodik pont azt mondja ki, hogy a tipikus összetett szó alárendelő, endocentrikus és jobbfejű (80). Természetesen a finnben is vannak mellérendelő, ill. exocentrikus összetételek, sőt, olyanok is, melyeket joggal nevezhetünk balfejűnek: *isäkulta* 'drága apa (apa+arany)', *äitivainaja* 'megboldogult anya (anya+megboldogult)', *autorämä* 'roncsautó (autó+roncs)' (PENTTILÄ 1963, 67, l. még VESIKANSA 1989, 214, 223–224). Ezek általában valamilyen értékelést fejeznek ki, és az utótag csupán becézést, sajnálkozást, lesajnálást vagy hasonló értékelést fejez ki. Más esetben nehéz eldönteni, melyik tagot tekintjük a fejnek: *velimies* 'fivér (fivér+férfi)', *appiukko* 'após (após+apó)' (VESIKANSA 1989, 214).

⁸ Maga is kénytelen megállapítani, hogy az azonos szemantikai szerkezetű *uskonriita* 'hitvita', *rajariita* 'határvita', *kieliriita* 'nyelvi vita' szerkezetekben az előtag hol genitívusban, hol nominatívusban áll (87). Igaz, ebben az esetben az utótag nem deverbális, hanem belőle képzik a megfelelő igét, de ezt a szabályt Mäkisalo később kiterjeszti az ilyen esetekre is (*maailmanvalta* 'világuralom' : *vallita maailmaa* 'meghódítani a világot', *huumorintaju* 'humorérzék' : *tajuta huumoria* 'érteni a humort'), és azt állítja, hogy elég a hasonló szemantikai megfelelés (96).

A fennmaradó pontokat már korábban tárgyaltuk (7. 2.1.5., 48. o.; 8. 2.1.6., 52. o.; 9. 2.1.4., 38. o.; 10. 2.2.2.2., 64. o.).

Mäkisalo célja elsősorban nem az összetett szavak és a szószerkezetek elhatárolása, hanem annak megállapítása, hogy a vizsgált szerkezetek tipikus vagy kevésbé tipikus összetett szavak-e. Ráadásul elsősorban nem is egy-egy konkrét szerkezetre, hanem mindenekelőtt egy-egy szerkezet típusra (adott szintaktikai kategóriájú szavak kombinációjára) összpontosít.⁸ A kritériumokról megjegyzendő, hogy nem is lennének alkalmasak az összetett szavak és a szószerkezetek elkülönülésére, hiszen jelentős részük (szavakból áll, a sorrend kötött, a fej a jobb oldalon van, fejként szolgálhat egy szabad morféma számára) éppúgy igaz a tipikus finn szószerkezetre, mint a tipikus összetett szóra. Mäkisalo nem is alkalmazza a kritériumokat mindenféle szerkezetre, csak egy előteszten kiválasztott anyagra.

Egy lejegyzett rádióinterjú szövegét bocsátotta finn nyelvhasználók elé olyan formában, hogy a szövegből eltávolította a szóközöket és a központozást. Arra kérte az adatközlőket, hogy húzzák be a szavak határait. Ezzel elkerülte azt, hogy a tesztben közvetlenül hivatkozzon az összetett szó fogalmára. Mivel a finn helyesírás az összetett szavakat egybe íratja, Mäkisalo arra számított, hogy az összetett szavak belsejében az adatközlők nem jelölnek szóhatárt. (74–75) Ez a módszer azonban nem túl meggyőző, hiszen várható, hogy az adatközlők nem ott fogják a szavak határát jelölni, ahol nyelvi intuíciójuk alapján határt éreznek, hanem ott, ahol véleményük szerint a helyesírás szóközt írna elő. A kapott eredmény inkább csak azért fogadható el, mert a helyesírási szabályok (szokások, hagyomány) is kétségtelenül valamiféle nyelvi intuícióra épülnek. Erősen megkérdőjelezhető azonban, hogy használható lenne-e ez a módszer olyan nyelvek esetében, melynek helyesírási szabályai a hasonló szerkezetek különírását írnák elő, vagy ahol nem lenne megszilárdult írásrendszer, vagy az olyan nyelveknél, melyek írásrendszerében nem használnak szóközt (és más módon sem jelölnek szóhatárokat). Olyan nyelvek esetében, melyeknek nincs írásbeliségük, a módszer megint nem használható.⁹

⁸ Az olyan eredményei, mint hogy a legmarginálisabb típusok az összetett partikulák, adverbiumok, kötőszók és névutók közül kerülnek ki, előre várhatóak. Először is nyilvánvaló, hogy a zárt szóosztályokban eleve problematikus a szóalkotásmódok vizsgálata (116–118). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy összetett szóként a szakirodalom mindig is elsősorban összetett főneveket, azok közül is az N + N szerkezetűeket, ill. az igei alaptagú szintetikusokat vizsgálja, ezekből kiindulva próbálja megragadni, mi is jellemzi az összetett szavakat. Ezt tudatosítva azon sem fogunk meglepődni, ha kiderül, hogy a finnben az N/DV/A + N, N + N szerkezetű összetett szavak a legtipikusabbak (78, 104).

⁹ Kétséges az is, hogy a szó létező pszichológiai entitás-e, elválasztható-e az írástól. BAUER (2000, 253) a kérdést mérlegelve utal SAPIR (1921, 34) beszámolójára, mely szerint az írást egyáltalán nem ismerő amerikai indiánok képesek voltak szöveget szavan-

Mivel a célunk különböző nyelvek összehasonlítása, Mäkisalo módszerével igen furcsa eredményre jutnánk. Ha például a spanyolból indulnánk ki, megállapíthatnánk, hogy a tipikus összetett szó nem rekurzív (ez logikus is lenne, hiszen a tipikus szószerkezet rekurzív), tehát a legtöbb finn összetett szó nem tipikus összetett szó. Egy másik lehetőség az lenne, ha azt vetnénk össze, melyik nyelvben milyen a tipikus összetett szó, de ehhez kezdetben nagyon relativizálnunk kellene a kritériumainkat, így végül inkább azt íránk le, hogy az egyes nyelvekben milyen tulajdonságokat szokás az összetett szónak tulajdonítani. Ez viszont az összetett szó fogalmának felhígulásához vezetne. Célunkhoz tehát Mäkisalo módszeréről le kell mondanunk.

2.2.4. *Strukturális magyar nyelvtan, 2000*

A StrMNy3 által említett kritériumokra a korábbiakban már többször utaltunk, de itt célszerűnek tartom még egyszer áttekinteni, milyen szempontból definiálja az összetett szavakat. Célszerű ezt azért is megtenni, mert a hatvanas évek óta az egyetlen olyan leírás a szakirodalomban, amely modern nyelvészeti eszközökkel kísérli meg leírni a magyar szóösszetételt.⁸ Kézenfekvő lenne tehát, ha az öt nyelv összevetése során a StrMNy3 megközelítésmódjából indulnánk ki. Mint azonban a korábbiakból sejthető, ez sem lesz problémátlan, többek között azért sem, mert a StrMNy3-ban az összetett szónak két meghatározása is szerepel, és mint az alábbiakban láthatjuk, a kettő nem teljesen kompatibilis egymással.

---

ként diktálni. Ellenkező következtetést vonhatunk le viszont abból a tényből, hogy a félánalfabéták²⁸ írás közben látszólag véletlenszerűen darabolják a szöveget. A gyerekek az írás elsajátítása közben nem mindig megfelelő helyre teszik a szóközöket – ugyanakkor összességében mégis jól tudják, hol kezdődnek és érnek véget a szavak.

⁸ Az összetett szavak kérdésével behatóan Károly Sándor óta csak Kiefer Ferenc foglalkozott: kutatásai eredményét éppen a StrMNy3-ban foglalta össze, ha korábban más képp is nyilatkozott egyes kérdésekben, úgy kell tekintenünk, hogy felülbírálta korábbi álláspontját. Nem sikerült az ún. hagyományos nyelvészet keretein belül írt, az összetett szavak kérdésével foglalkozó, a MMNy után megjelent monográfiát, vagy akár rövidebb cikket lelnem, mely előrelépést jelentett volna a téma kutatásában. Megjegyzendő, hogy a hagyományos nyelvtan általában nem is szentel túl nagy figyelmet az összetett szó és a szószerkezet elhatárolásának, vagy ha megteszi, rendkívül felületes és a gyakorlatban használhatatlan választ ad. A MG a 349. oldalon megállapítja, hogy a szintagmáktól el kell határolni (többek között) az összetett szavakat, a 350. oldalon azonban nem az elhatárolás kritériumait, hanem az összetett szavak (egyébként igen felületes és erősen vitatható) osztályozását találjuk (KESZLER 2000).

2.2.4.1. Kiefer Ferenc definíciója

Kiefer Ferenc a StrMNy3 a szóösszetétellel foglalkozó fejezetében az összetett szó jellemzőiről a következőket állapítja meg: „(a) mellérendeléskor a közös elő- és utótag (bizonyos fonológiai feltételek teljesülése esetén) elliptálható;⁸ (b) szintaktikai műveletekkel belső szerkezetük nem változtatható meg (egy egyszer már létrehozott összetett szó belsejébe szintaktikai szabály nem nyúlhat már bele); (c) tagjai külön-külön nem módosíthatók, (d) összetételi hangsúlyt mutatnak; és (e) az összetett szó előtagja generikus olvasatú.” Láthatjuk, hogy az (a) pont kivételével (mely teljességgel alkalmazatlan az összetett szavak és a szószerkezetek elhatárolására, inkább csak a szintaktikai elszigeteltség kritériumán hivatott enyhíteni, ill. a képzők és az összetételi tagok elhatárolásában lehet szerepe) mindegyik tulajdonság azonosítható a korábban tárgyalt kritériumok valamelyikével. Kiefer a fentiek közül a (b) pontot tartja a legfontosabbnak, és ennek alapján a következőképpen határozza meg az összetett szó fogalmát: „Az összetett szó olyan több szóból álló morfológiai alakzat, amely szintaktikai értelemben maga is szó.” (KIEFER 2000, 521.)

Az előzményekből sajnos nem világos, mire vonatkozik a definícióban a „morfológiai alakzat” kitétel: erre vonatkozóan semmilyen támpontot nem kapunk, pedig bizonyos szerkezetek értékelésének talán éppen ez a kulcsa. A *barnamedve* és az *utazási iroda* egyaránt A + N szerkezet, de tradicionálisan (elsősorban hangsúlymintája miatt) csak az előbbit szokás az összetett szavak közé sorolni.⁹ A fenti definíciónak azonban megfelel az *utazási iroda* is (**külföldre utazási iroda*, **külföldi utazási iroda* 'külföldi utazásokat szervező cég', **Ez az iroda utazási* stb.), sőt, az összetett szavak más jellemzőinek is – morfológiailag zárt: *utazásibb iroda 'inkább utazásokkal, vagy utazásokkal többe foglalkozó cég' (természetesen nem minden melléknévnek kell fokozhatónak lennie, de más morféma sem szakíthatja meg a szerkezetet); az „előtag” (pontosabban a benne található főnév) generikus olvasatú; a jelentés sajátos (valójában nem is iroda, hanem cég, vállalat) stb. Az *utazási iroda* a definíció alapján csak úgy zárható ki az összetett szavak köréből, ha nem tartjuk morfológiai alakzatnak. Erre személy szerint már csak egy lehetőséget látnék, ha azt állítanánk, hogy a hangsúlyminta utal arra, hogy nem morfológiai alakzatról van szó – ezzel szemben a *barnamedve* azért lenne morfológiai

⁸ Ez valójában nem mindig igaz, gondoljunk csak az exocentrikus összetételekre. Ezeket Kiefer sem zárja ki az összetett szó köréből, bár részletesen nem foglalkozik velük (523–524).

⁹ A korábbiakban (2.2.2.2., 66. o.) már jeleztük, hogy ten Hacken az ilyen szerkezetek egy részét összetett szavaknak tekinti. Nem lehetne teljes a kép, ha a szakirodalomban nem találnánk olyan kutatót, aki minden ilyen szerkezetet összetett szónak tekint: ilyen véleményt fejt ki LJUND 1970 (idézi WARREN 1978, 64.)

alakzat, mert csak egy főhangsúly van benne. Nem világos ugyanis, hogy mi másból következhetne, hogy a *barnamedve* morfológiai, és nem szintaktikai alakzat. Ebben az esetben azonban közvetlenül a definícióba is emelhetnénk, hogy az összetett szóban csak egy szóhangúly van. (Ha viszont a „morfológiai alakzat” kitétel csupán azon alapszik, hogy az általánosan elfogadott szemlélet szerint a morfológia a szó belső szerkezetével foglalkozik, akkor ta-
tologikus a megfogalmazás: szintaktikai szón belül szintaktikai szerkezettel nem számolhatunk. Ha mégis, akkor ez kihívás az elmélet számára.)

Ha eltekintünk a „morfológiai alakzat” kitétel okozta problémától, azt kell megállapítanunk, hogy minden szintaktikailag zárt egység (beleértve az *utazási iroda*-jellegűeket is) összetett szó. Ebben az esetben azonban felmerülne az a probléma, hogy a (d) megállapítással szemben mégsem a minden összetett szóra jellemző a sajátos összetételi hangsúlyminta figyelhető meg benne.

A Kiefer-féle definíció tehát a magyaron belül sem problémátlan, és a felmerülő problémákra nem is tudunk megnyugtató megoldást találni, éppen ezért jobb, ha a vizsgált nyelvek összehasonlítását nem erre alapozzuk.

2.2.4.2. Kenesei István definíciója

Kenesei a szó, ill. a szorosán hozzá kötődő fogalmak vizsgálatával foglalkozó fejezetben tér ki az összetett szó fogalmára. Az összetett szó fogalmát a következőképpen határozza meg: „Összetett szó az a szabad forma, amely két, általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól.” (KENESEI 2000, 82.)

Nézzük, miben is tér ez el Kiefer definíciójától! Ha megengedően a szabad forma fogalmát azonosítjuk a szó fogalmával, akkor is felvethető a különbség, hogy Kenesei megengedően hozzáteszi, hogy az összetett szó alkotója nem feltétlenül szabad forma. A definíció itt nem túl szerencsés, hiszen lehetővé teszi, hogy megengedően olyan szerkezetet az összetett szavak közé soroljunk, amelynek valamelyik (közvetlen) összetevője kötött forma. Mint a későbbiekből kiderül, ez a megengedés a félélszókra vonatkozik, amelyek ha teljesen önállóan nem is, de a mellérendelésben önállóan is megjelenhetnek, így a definíciót pontosíthatjuk és Kieferéhez közelíthetjük, ha így kezdjük: Összetett szó az a szabad forma, amely két szó (szónak tekintve a félélszók is)...⁸

⁸ Két félélszóból talán csak az ún. neoklasszikus összetételek állhatnak, talán olyanok sorolhatóak ide, mint a *neológus*, habár az ilyeneknél csak az előtag fordulhat elő önálló szavakhoz kapcsolódva (*neoliberalizmus*, *neogótika*, *neoreneszánsz* stb.), a *-lógus* nem fordul elő olyan tő után, mely egyértelműen önállóan is használatos tő lenne, tehát félélszósága megkérdőjelezhető. Elvben azonban nem zárhatjuk ki, hogy egy szó két félélszóból álljon,

Itt azonban máris eljutottunk a következő eltéréshez, hiszen Kiefer sem a definícióban, sem az összetett szó jellemzői között nem említi, hogy az összetett szó lexikális egység lenne. Kérdés persze, hogy mit is kell lexikális egység alatt értenünk. ARONOFF (2000, 345) szerint a lexikonnak legalább két felfogását különböztethetjük meg: az egyik az ún. állandó lexikon, amely minden idioszinkretikus elemet, amelyet a beszélő elraktározott, tartalmaz²⁹; a másik pedig a lehetséges lexikon vagy a lexikai komponens, amely a lehetséges szavak nyitott halmaza³⁰. Ez utóbbi esetben a lexikai komponens a szintaktikai fa végpontjait tölti ki,⁸ és végső soron azonosítható a morfológiával, így ezt az értelmezést elfogadva Kenesei „lexikális egység”-e talán azonosítható Kiefer „morfológiai alakzat”-ával, persze a vele kapcsolatban felmerült problémákkal együtt. Ebben az esetben azonban tautologikus az állítás, hiszen ha egy elem a szintaktikai fa végpontjába kerül, akkor nyilvánvaló, hogy szintaktikailag nem módosítható, közé szintaktikai elem nem ékelődhet, így a definíció további részére nincs szükség. A másik lehetőség, hogy Kenesei lexikális egységét a permanens lexikon elemének tekintjük. Ebből a felfogásból azonban törvényszerűen az következik, hogy az összetett szavak jelentése nem transzparens. Ilyet azonban Kiefer nem állít, ellenkezőleg, a korábbi munkák hibájául rója fel, hogy szinte kizárólagosan lexikalizált összetett szavakat vizsgáltak (KIEFER 2000, 529).² Mint arra korábban rámutattunk, nincs okunk rá, hogy az összetett szavakat feltétlenül lexémáknak tekintsük.

További különbség a StrMNy3 két definíciója között, hogy Kenesei szerint az összetett szót semmilyen morféma nem szakíthatja meg, míg Kiefer szerint az összetett szó csak szintaktikailag nem módosítható (azaz csak olyan, nyilván inflexiós elemek megjelenését zárja ki, amelyek külső, szintaktikai kényszer hatására jelennek meg). A magyarban nem találtam olyan esetet, amely a gyakorlatban is különbséget mutatna, és nem talákoztam olyan példával, amely bármely nyelvben is arra utalna, hogy egy képző szakít meg összetett szót (ha az összetett szó belsejében képző van, az valamelyik taghoz tartozik, a teljes összetételhez tartozó képzők a szélen jelennek meg). Ugyanakkor láttuk, hogy a finnben a *lapsenlapsset* 'unokák (egy gyerektől)' és a *lastenlapsset* 'unokák (több gyerektől)' különbsége, a holland *stadsraad* 'városi tanács', *stedenraad* 'városok tanácsa' különbsége azt mutatja, hogy az összetétel belüli többes szám ugyanúgy módosítja az összetett szó jelentését, mint a többes szám bármilyen szerkezetben – a többes szám pedig nem szintaktikai, hanem szemantikai okokból jelenik meg.

---

de erre egy meggyőző példát sem találtam.

⁸ A lexéma többféle definíciója közül az egyik éppen az, hogy a szintaktikai analízis minimális egysége (LYONS 1963, 12, idézi BAUER 2000, 248).

² Kiefernél azonban a lexikalizáltság, illetve a termékeny minta értelmezése között fedezhető fel ellentmondás: erre a későbbiekben fogunk kitérni.

A StrMny3. definícióival kapcsolatban felmerülő problémák tehát azt sem teszik lehetővé, hogy kontrasztív vizsgálatomat ezen munka eredményeire alapozzam.

2.3. Összefoglalás

Mielőtt áttekintenénk az eddigi eredményeket, fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a szakirodalom az összetett szó és a szószerkezet elhatárolásánál elsősorban arra összpontosít, hogy mi jellemzi az összetett szót. Pedig ha abból indulunk ki, hogy önállóan is előforduló szavak kétféle szerkezetet alkothatnak, összetett szót és szószerkezetet (frázist, szintagmát), és azt feltételezzük, hogy az egyik bizonyos jellemzők által jól elhatárolható a másiktól, akkor azt is feltételezhetjük, hogy ez a másik is jellemezhető úgy, hogy jól elhatárolódjon az előbbitől. Márpedig szó sincs arról, hogy bárki meg akarná határozni a szószerkezetek általános jellemzőit, melyek minden szószerkezetre igazak, de nem igazak az összetett szavakra. Meglepő, hogy ha ez túl nehéz feladatnak tűnik, és senki nem is próbálkozik a megoldásával, miért próbálkoznak annyian az összetett szó definiálásával. (Mi több, sokan vélik úgy, hogy megoldották a problémát – természetesen különböző módokon –, legalábbis erre utal az, hogy a szerzők nagy része nem érzi szükségesnek megemlíteni, hogy az ő definíciója is hagy nyitott kérdéseket.)

Ha a fenti kritériumokat megfigyeltük, láthattuk, hogy többségük (a rekurzivitás, ill. a formai elkülönülés kritériumának kivételével) azt várja el, hogy az összetett szó egy szóként viselkedjen, azaz tőszóhoz hasonlóan. A tőszavakban (és a képzett szavakban) egy főhangsúly van; a szemantikai elemelhetőség a tőszavaknál szóba sem jöhet (igaz, a képzett szavaknál már az összetett szavaknál tapasztaltakhoz hasonló problémákkal kell szembesünnünk, de ott – néhány kivételes esettől eltekintve – általában egyértelmű, hogy egy szóról van szó, hiszen a képző önállóan nem fordulhat elő); a morfológiai megszakíthatatlanság már közel sem olyan egyértelmű az általános nyelvészet szempontjából (gondoljunk csak a héber és az arab morfológiára), ám ezek a nyelvek csak későn kezdtek hatni az európai nyelvészet történetében; a szintaktikai zártságra talán az inkorporáló szerkezetek lehetnek kivételek, de ezek a vizsgálható pontokban túlságosan is hasonlítanak az összetett szavakra, és a tőszavaknál nincs is olyan elem, amit külön érinthetne a szintaxis; az általános olvasat kritériuma pedig tulajdonképpen azt zárja ki, hogy az összetett szó alárendelt elemének önálló referense legyen: mivel egy tőszónak nincsenek elemei, ott sem lehet a szó egy részének külön referense. (Tulajdonképpen ide sorolhatnánk a helyesírási kritériumot is, hiszen a tőszavakat és a képzett szavakat egybe (de a szomszédos szavaktól szóközzel,

esetenként kötőjellel elválasztva) szokás írni, legalábbis az utóbbi évezredben az európai nyelvek esetében. Kivételek, mint az igét közvetlenül megelőző magyar igekötő, persze vannak, de ezek éppen elég zavart is okoznak.)

Nincs azonban semmilyen elvi alapja annak, hogy úgy gondoljuk: a fenti kritériumok bármelyike is törvényszerűen egybeesik bármelyik másikkal – azaz ha az egyik kritérium szószerűnek mutatja a szerkezetet, a másik minden további nélkül mutathatja szószerkezetszerűnek. Mi több, arra sincs a priori érvünk, hogy valamelyik kritérium fontosabb a többinél, hiszen mindegyik arra épül, hogy mi jellemzi a (tő)szót, és mindegyik tulajdonság egyformán jellemzi. (Legkevésbé talán éppen a sajátos jelentés kritériuma alkalmazható, pedig a finnugrisztikai szakirodalomban ez az egyik leggyakoribb. A nem a tőszó tulajdonságaira épülő kritériumokon kívül az összetett szó és a szószerkezet elhatárolására a rekurzivitás kritériuma találtatott igencsak könnyűnek.) Ebből kiindulva inkább azt kell meglepőnek tartani, hogy a kritériumok olyan gyakran hasonlóan ítélik meg a szerkezetet: ritka az, amikor több kritérium is szól mind a két felfogás mellett. A kritériumok azonban ahhoz túl gyakran nem vágnak egybe annyira egyértelműen, hogy segítségükkel bármely szerkezetről egyértelműen eldönthető legyen, hogy összetett szóról van-e szó.⁸ Éppen ezért le kell mondanunk arról, hogy a későbbiekben egyszerűen (egy-két kritérium alapján) eldöntsük, hogy az éppen vizsgált szerkezet összetett szó-e vagy sem: ehelyett részletesen meg kell vizsgálnunk, hogy a fent említett kritériumoknak mennyiben felel meg.

A bemutatott példákból az is kiderült, hogy az egyes típusok (különböző szófajú tagok által alkotott, alá- és mellérendelő összetett szavak) között is eltérések vannak, éppen ezért a fő kérdésünkre (miszerint igaz-e, hogy a keleti finnugor – esetünkben a permi – nyelvekben szószerkezet van ott, ahol a magyarban, a finnben és az észtnben összetett szó) csak úgy tudunk megközelítő választ adni, ha minden egyes szóba jöhető szerkezetípust külön-külön, a maga sajátosságainak megfelelően elemzünk. Mivel azonban a vizsgálat célja már nem az, hogy eldöntsük, hogy mely szerkezet minősíthető összetett szónak, a szerkezetek tulajdonságait fogjuk egybevetni. Azt, hogy az egyik

---

⁸ LEVI (1978) éppen ezért arra a következtetésre jut, hogy ha nincs olyan kritérium, amely elhatárolná az összetett szavakat és a frázisokat, akkor nincs is különbség közöttük. Ezt azonban nem kell elfogadnunk. Mint RYDER (1994, 12) érvel, a fonológusok sem tudnak elfogadható definíciót találni a szótag számára, a morfológusok sem tudják kielégítően definiálni a szó fogalmát, mégis nyilvánvaló, hogy vannak szótagok és vannak szavak, ráadásul ezekkel a fogalmakkal elég jól el is lehet boldogulni. Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy mint a fentiekből látszik, az összetett szó fogalma erősen kötődik a szó fogalmához, azaz ha a szó fogalma sem jól körülhatárolható, nem meglepő, hogy az összetett szóé sem. Mindez azonban nem jelenti sem azt, hogy az összetett szó meghatározásának fő problémái a szó meghatározásának problémáiból adódnának: a kettő közötti érintkezési felület viszonylag kicsi (vö. pl. KIEFER 2000, 76–93 a szó fogalmáról).

nyelv összetett szavainak a másokban szószerkezetek felelnek meg, csak akkor mondhatjuk ki egyértelműen, ha tulajdonságaik jelentősen eltérnek, vagy ha rá tudunk mutatni, hogy a szerkezet összetételekre emlékeztető tulajdonságai levezethetőek valamilyen más tulajdonságából is (pl. szintaktikai zártsága a sajátos jelentéséből).

Mielőtt azonban belekezdenénk a részletes elemzésbe, még egy kérdéskört kell tisztáznom. Vizsgálatom természetéből kifolyólag a szerkezeteket csak kevés példán keresztül tudom bemutatni. Néhány példából azonban nem derül ki, hogy a hasonló szerkezetek mennyire elterjedtek a nyelvben: milyen gyakoriak egy tetszőleges szövegben; hány hasonló lexikalizálódott – de legalábbis szótárazott – szerkezet van; jelennek-e meg új, hasonló struktúrák, és ha igen, milyen könnyen: egyszóval produktív-e az adott szerkezettípus. Produktivitásról azonban csak akkor beszélhetünk, ha a szerkezet jelentése transzparens, azaz megjósolható. Ahhoz azonban, hogy ezt megvizsgáljuk, szükség van az adott szerkezetek jelentésének elemzésére. Ez azonban annyi problémát vet fel, hogy célszerű egy külön fejezetet rászánni.

3. fejezet

Jelentés, produktivitás, szaporaság, gyakoriság

3.1. Az összetett szavak jelentése

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy mit is lehet elmondani az összetett szavak jelentéséről. Először áttekintjük, hogy a korábbi szakirodalomban hogyan közelítették meg a kérdést, elsősorban az összetétel jelentésének megjósolhatóságára összpontosítva. Az alfejezet második részében azt tekintjük át, hogy milyen jelentésszerkezetekkel találkozhatunk az összetett szavak körében.

3.1.1. A jelentés vizsgálatának története

3.1.1.1. A preteoretikus leírások

A „hagyományos” magyar nyelvtan. A „hagyományos” magyar nyelvészet megközelítését B. LŐRINCZY Éva (1961, 421–458) dolgozta ki először részletesen a megelőző korszakban már formálódó elvek alapján,^N az általa leírtak az adott kereten belül később sem módosultak jelentősen, VELCSOVNÉ (1968) vagy LENGYEL (2000) leírásai a lényegi pontokon nem hoztak újdon-ságot.

A „hagyományos” megközelítés fontos pontja az a feltételezés, hogy az összetett szó jelentése eleve sajátos, azaz „nem csupán a tagok jelentésének

---

^N Hasonló szempontok szerint írja le az összetett szavakat BÁRCZI 1951 (valódi rendszert nem állít fel, de az olyan besorolások, mint a „melléknévi, tulajdonság jelzős [sic!] összetétel”, „számjelzős összetétel”, „magyarázó főnévi jelzős összetétel” B. Lőrinczy leírására emlékeztetnek); BEKE 1913 (az összefoglaló összetételek mellett kétféle jelzős és kétféle birtokos (!) összetételt különböztet meg); PAIS 1951 (bár itt csak az alárendelő összetett szavakat nem részletezi, holott számunkra éppen ezek lennének az érdekesek).

összege, hanem annál vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (B. LŐRINCZY 1961, 423). Ugyanitt említi, hogy „az anyagnévi jelzős szerkezetekből lett összetett szavakban”^N (*kőfal, vasgolyó, faláda*), ill. általában a jelzős szerkezetek (*nagyüzem, kisvánkos*) távolodtak el legkevésbé a jelzős szerkezetektől.

Az összetett szavak születését kétféleképpen képzelem el: „két [...] szónak egyszerre való, közvetlen és minden alaki kitevő felhasználása nélkül,² már kész minták alapján való összekapcsolása útján”, illetve „a mondatban különféle [...] okokból egymás mellett sűrűn előforduló, s lassan-lassan jelentés szempontjából is egységesülő szó fokozatos összekapcsolása útján”. Megemlíti, hogy a kettő közül az előbbi a termékenyebb,³ de az utóbbi az ősbibb.

Az egyes szerkezetek besorolása erősen vitatható és nem konzekvens (a *fúrt-faragott* álikerszó, de az *ütötte-verte* laza szerkesztésű mellérendelő összetett szó; az *egyidős* minőségjelzői, az *egytálétel* mennyiségjelzői összetétel). Az összetett szavak ilyen besorolása nem segít abban, hogy megjósoljuk akár jelentésüket, akár más tulajdonságaikat. Már az a kiindulópont is erősen megkérdőjelezhető, hogy a(z összetett) szavak belsejében szintaktikai viszonyokat keressünk. Tény, hogy az összetett szavak (vagy egyes típusaik) egy része visszavezethető valamilyen korábbi szintaktikai szerkezetre, de ez a szinkroniában nem magyaráz semmit. (Történeti szempontból is zavaró, hogy a hagyományos leírás nem különíti el azokat az eseteket, amikor a valamikori szintaktikai szerkezetekből ma többé-kevésbé szabályos összetételi típus keletkezik azoktól az esetektől, amikor egy-egy elszigetelt összetett szó keletkezik. Ez utóbbiak ugyanis aligha sorolhatóak típusokba, hasonlóságuk a pusztán véletlen műve.) Az a helyzet, hogy az összetett szavak nagy része, és különösen hogy az újonnan keletkező összetett szavak jelentős része ebben a rendszerben a szintaktikailag pontosan nem elemezhető (avagy jelentéssűrítő) összetételek közé sorolható,⁴ a mellett a feltételezés mellett szól, hogy

^N Ebből a megfogalmazásból is tükröződik, hogy az összetett szavakat szókapcsolatokból származtatja. Már ez a pont is rengeteg kérdést vet fel, hiszen nem határozza meg, mikor is keletkeztek ezek a kapcsolatok, vagy hogy az olyan anyagnévi előtagú összetételek, mint a *vinillemez* vagy a *bakelitcső* vajon mikor voltak jelzős szerkezetek.

² Számomra nem világos, mi az az „alaki kitevő”. Talán arra gondol, hogy a magyarban nincsenek az összetétel tagjai között megjelenő speciális morféma, de valószínűleg ugyanezt jelenti a „közvetlen” is. A kitétel értelmezését nehezíti az is, hogy a másik típus jellemzésekor sem említi semmilyen „alaki kitevő” felhasználását.

³ Véleményem szerint az utóbbi esetében nehéz termékenységről beszélni, hiszen spontán folyamatokról van szó, melynek a nyelvhasználók egyáltalán nincsenek tudatában, szemben a valódi szóalkotási folyamatokkal, amelyeknél az új szó létrehozása gyakran egészen tudatos, de ha nem is, a nyelvhasználók gyakran felfedezik, hogy új szóval állnak szemben. A mondatban végbemenő összetapadás inkább olyan nyelvtörténeti folyamat, mint a ragszilárdulás: ritka, végbemenetele és szemantikája egyaránt megjósolhatatlan.

⁴ „A főnevek és melléknevek jelentéssűrítő összetétele az egyik leggyakoribb és legter-

a hasonlóság szintaktikai szerkezetekhez csak látszólagos és véletlenszerű, a nyelvi rendszer szempontjából jelentősége nincs.

A helyzet pikantériája, hogy éppen a finnugrisztika történetének az összetétellel foglalkozó legrégebbi cikke figyelmeztet arra, hogy „óvakodnunk kell attól a föltevéstől, mintha az összetétel akárminő syntaktikai viszonyból eredne” (SZILASI 1896, 130). A magyar szakirodalmon kívül nem is találkoztam hasonló típusú felosztással, bizonyára nem véletlenül. A talán indokolatlanul részletes ismertetést az indokolta, hogy a mai magyar nyelvtudományban (többek között az egyetemi oktatásban) még mindig ez a szemlélet az irányadó.

A finn és észtl leírások. Egészen más szemszögből közelítenek az összetett szavakhoz a finn és az észtl leírások (EHALA 1997, 209–218; 1998, 80–97;⁸ EREL T ET AL. 1995, 457–476, 557–563, 597; 1997, 348–352, 360–362, 366; IKOLA 1983,⁹ 105–110; KASK 1967; LEINO 1989,¹ 175–187; PENTTILÄ 1963; TAULI 1972, 106–117; VALGMA – REMMEL 1968, 310–317; VESIKANSA 1989). Kivétel nélkül formai alapon osztályozzák az összetett szavakat. Eleve különválasztják az összes szófaj vizsgálatát, azon belül az előtagok szófaja szerint osztályozzák őket, és ahol erre szükség van (ill. ahol a terjedelem engedi), az előtag morfológiai jellemzői (elsősorban az előtag esete és száma) alapján is részletezik őket. Ez a felosztás sokkal megfoghatóbb és sokkal többet mond el az összetett szavakról, mint a szintaktikai kapcsolatok keresése. A jelentésről is sokkal többet mond el ez a felosztás, habár kétségtelen, hogy az egyes kategóriák nem esnek egybe a jelentés alapján felállítható kategóriákkal (pl. ugyanaz a jelentésviszony figyelhető meg gyakran a nominativusi és a genitivusi előtagú összetett szavakban), de ez csupán abból a tényből következik, hogy a formai és a szemantikai kategóriák nem esnek egybe (a nyelvben, és nem az elemzésben). Mivel a következő fejezetben hasonló szempontok alapján tekintjük át a vizsgált öt nyelv szerkezettípusait, itt most ezt a megközelítést nem részletezem.

Kísérletek az összetett szavak szemantikájának leírására. Míg a fentiekben említett leírások az összetett szavak többszempon t u leírására törekedtek, az alábbiakban néhány olyan munkáról lesz szó, mely kifejezetten

---

mékenyebb szóalkotásmódunk.” (LENGYEL 2000, 332.)

⁸ Az egybe- vagy különírást tárgyalja, de formai szempontok alapján tekinti át a szerkezeteket.

⁹ Ikola műve valójában nyelvhelyességi-helyesírási tanácsadó, nem nyelvtan, de formai alapon osztályozza a összetett szavakat.

¹ Ikola művéhez hasonlóan nyelvhelyességi-helyesírási tanácsadó.

az összetett szavak jelentésével foglalkozott. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy azon kutatások többsége, mely az összetett szavak jelentését vizsgálta, csupán az összetett főnevekre, leginkább az N + N összetételekre korlátozódott. Az ilyen összetett szavakról általában azt sikerült megállapítani, hogy a tagok között különböző jelentésviszonyok lehetnek. Jespersen pl. a következőket különböztette meg:

- az előtag az utótag helyét határozza meg: *garden-party, tombstone, airship*;
- az előtag az utótag célját, rendeltetését határozza meg: *beehive, keyhole, bird-cage, wineglass, cigar-case*;
- az előtag az utótag keletkezéséhez, létrehozásához használt eszközt, módot határozza meg: *gun-shot, sabre-cut*;
- az előtag azt határozza meg, mit tartalmaz az utótag: *stone-fruit, feather-bed, sand-paper, mountain-range*;
- az előtag az utótag anyagát határozza meg: *goldring, stone wall, oatmeal, ironware*.

Mindehhez Jespersen még azt is hozzáteszi, hogy a két tag közötti logikai kapcsolatok száma végtelen, és a kapcsolatok analízise sosem lehet kimerítő (JESPERSEN 1909, 138–143, idézi RYDER 1994, 16–17). Hasonlóképpen foglal állást MARCHAND 1969-es művében.

A fenti rendszer (melyhez hasonlóan szerte a szakirodalomban szokás jellemezni az előtag és az utótag viszonyát) megengedi, hogy bármelyik összetett szó bármelyik jelentésviszonnyal megjelenjen, holott nyilvánvaló, hogy nem jelenhet meg minden összetétel minden viszonnyal. Jó lenne olyan szabályokat találni, melyek megjósolják, mikor melyik jelentésviszony jelenik meg.

Ennek érdekében Hatcher azt javasolja, hogy a tagokat soroljuk be különböző jelentéskategóriákba (mint személy, állat, konkrét tárgy, hely, idő, cselekvés, absztrakt entitás), és viszont csak négy jelentésviszonyt különböztet meg:

- B valamiképpen tartalmazza A-t: *gold ring, sandpaper, seed orange*;
- A egy része tartalmazza B-t, vagy B része A-nak: *broomstick, sea gull, field mouse*;
- A B forrása: *handwriting, castor oil, spring water, store clothes*;
- A B célja: *cane sugar, gunpowder*.

Hatcher szerint valamelyik kategóriába bármelyik összetett szó beilleszthető^N (HATCHER 1960, idézi RYDER 1994, 17). Nyilvánvaló azonban, hogy ha tényleg be is sorolható minden összetett szó valamelyik kategóriába, az éppen azért van, mert a kategóriák nagyon tágasak. (Egyébként már Jespersen

---

^N Természetesen csak az alárendelő összetett szavak közül. A mellérendelő, exocentrikus stb. összetett szavakat ez a felosztás nem veszi figyelembe.

kategóriái is tágasak, hiszen hiába fejezi ki az előtag az utótag rendeltetését a *méhkas*, *kulcslyuk*, *borospohár* és a *cigarettaárca* esetében, valójában egészen különböző felhasználási módokról van szó.

Míg a korábbi vizsgálatok csak az intuícióra és ad hoc példákra épültek, WARREN (1978) vizsgálata korpuszra épül. (Igaz, korpuszát ő is kiegészíti máshonnan vett adatokkal.) Ő az összetételi tagokat szemantikailag nem kategorizálja, és az általa megállapított jelentésviszonyok (12 szemantikai osztály, mint pl. forrás–eredmény, egész–rész, cél–tárgy, hely–tárgy stb, továbbá 3 nem szemantikai osztály, azaz nevek, mellérendelő (dvandva) összetételek és idioszinkretikus) is hasonlóak Jespersenéhoz. Az összetételek egy részét nem tudta besorolni, így elképzelhető, hogy ezek között újabb kategóriák jelennek: igaz, a több, mint négyezer példából csak 23-at nem tudott besorolni. Ugyanakkor vannak olyan összetett szavak, melyeket több kategóriába is be lehetne sorolni, máskor az egy kategóriába esők is különbözőek.

3.1.1.2. A generatív leírások

A generatív megközelítésmódok történetéről már több alapos összefoglalás készült (ARONOFF 2000, 194–209; MÄKISALO 2000, 28–60; RYDER 1994, 8–46) vagy legalábbis bizonyos szakaszaival, elméleteivel foglalkoztak (BAUER 1978, 74–75; DOWNING 1977, 811–816; TEN HACKEN 1994, különösen 36–49), éppen ezért itt csak a leglényegesebb tényeket kívánom felvázolni (és kiegészíteni finnugor vonatkozású adatokkal).^N

Robert Lees. 1963-ban jelent meg Robert Lees *The grammar of English Nominalizations* című munkája (LEES 1963). Ennek alapötlete az volt, hogy az összetett szavak magmondatok³¹ transzformációjával (még hozzá sorozatos transzformációjával: a mondatból szintaktikai szerkezet lesz, és abból összetett szó) jönnek létre. (A generatív grammatika korai korszakában úgy vélték, hogy a lexikon csak az egymorfémás szavakat tartalmazza, és minden más transzformációval jön létre. Gyakorlatilag nem volt különbség a morfológia és a szintaxis között.) Az összetett szavakat aszerint osztályozta, hogy a kiinduló mondatokban milyen mondatrészi szerepet töltöttek be, pl. a *girlfriend* alany–állítmány szerkezetű összetett szó, mert a *The friend is a girl* mondatból származik, a *horsetail* viszont alany–tárgy szerkezetű, mert a *The horse has a tail* mondatból származik. Az összetett szavakat annak köszönhetően

^N Az alábbiakban nagyban támaszkodom a felsorolt munkákra, de az egyszerűség kedvéért nem jelölöm, hogy melyik állítást, értékelést, érvet honnan vettem. Mivel a felsorolt művek is összefoglalások, melyek nem mindig jelölik meg pontosan az ismertetett gondolatok forrásait (és gyakran egybe is csengenek), ebben az esetben én sem törekszem a legteljesebb filológiai pontosságra.

értjük meg, hogy vissza tudjuk vezetni őket ezekre a kiinduló mondatokra. Azt, hogy egyes összetett szavak többértelműek lehetnek, annak köszönhetjük, hogy több magmondatra is visszavezethetjük: a *Visiting relatives can be boring* 'A rokonlátogatás unalmas is lehet' mondat azért kétértelmű, mert a *visiting relatives* levezethető az *X visits relatives* és az *Relatives visit X* mögöttes mondatból is (az előbbi esetben tárgy–állítmány, az utóbbiban alany–állítmány szerkezetéről van szó).

Lees elméletét több kritika is érte. Az egyik legfontosabb ellenérv elméletével szemben, hogy az összetett szavak jelentős részét nem tudjuk visszavezetni olyan mondatra, mely szemantikailag is megfelelné nekik. A *blackmail* 'zsarolás (fekete posta)' összetett szót a *The mail is black* 'A posta fekete' mondatra lehet visszavezetni, azaz alany–állítmány szerkezetű lenne, de valójában a mondat jelentésének semmi köze nincs ahhoz, amit az összetett szó jelent. Ez nemcsak azt kérdőjelezi meg, hogy az összetett szavakat a mögöttes mondatokból értjük meg: mivel a frázisok és az összetett szavak jelentése (ritka kivételektől eltekintve) ha csak egy árnyalattal is, de különbözik. Márpedig a transzformációk nem változtathatják meg a jelentést (ha megtehetnék, túl erőssé válnának, és képesek lennének létrehozni a nyelvben olyan szerkezeteket, amelyek a valóságban nincsenek), ez pedig azt is kérdésessé teszi, hogy beszélhetünk-e itt transzformációkról.

További probléma, hogy vannak olyan összetett szavak, melyekhez többféle kiinduló magmondat is elképzelhető. Ezt maga Lees is észrevette, így pl. a *pontoon bridge*hez a következő interpretációkat adja meg: *bridge supported by pontoons*, *bridge floating on pontoons*, *bridge made of pontoons*, *pontoons in the form of a bridge*. A probléma onnan ered, hogy a feltételezett transzformációk során a kiinduló mondat egy része törlődik, azaz az összetétel megértésében nem játszhat szerepet.⁸ Később Lees úgy próbálta meg módosítani elméletét, hogy a mögöttes szerkezetben csak korlátozott számú igét engedett meg, ez azonban még mindig nem oldotta meg azt a problémát, hogy az összetett szó értelmezésekor honnan tudjuk, hogy melyik igét töröltük.

További kérdés, hogy ha az összetett szavak mondatokból jönnek létre transzformációval, akkor miért csak bizonyos mondattípusok lehetnek a transzformáció kiindulópontjai, miért nem lehet bármilyen mondat. Másfelől Lees nem ad meg semmilyen korlátozást, hogy milyen elemek (és miért pont azok) törölhetőek a transzformáció során.

⁸ Nem is szólva arról, hogy Lees elemzéseiben az egyik tag gyakran az előljárósós tárgy³², de természetesen az előljárósó törlődik, holott a jelentésben nyilván nagy szerepet játszott. A *snake poison* Lees szerint azért kétértelmű, mert egyaránt levezethető a *The poison is from the snake* és a *The poison is for the snake* mondatokból. Ha ez igaz is, mindkét összetett szót az alany – előljárósós tárgy típusba kell sorolnunk.

Bár Lees elemzési kísérlete zsákutcának bizonyult, nagyon jelentős szerepe van a nyelvészet történetében, hiszen a korai generatív grammatika alapvető elméleti gyengeségeire mutatott rá. Chomsky sosem fogadta el Lees elméletét, és ez vezette ahhoz a felismeréshez, hogy a szóalkotás közel sem olyan szabályos, mint a szintaxis, tehát az elméletnek meg kell engednie, hogy morfológiailag komplex szavakat, sőt, idiómákat is a lexikonban helyezzünk el, és ezek egészként kerüljenek a szintaxisba. Ez volt a lexikalista hipotézis, mely a generatív grammatika új korszakát nyitotta meg.

Károly Sándor és Jaan Kaplinski. Mivel dolgozatom középpontjában a finnugor nyelvek állnak, nem mehetek el szó nélkül amellett a tény mellett, hogy Leesnek két olyan követője is akadt, aki finnugor anyanyelvén végzett Leeséhez hasonló vizsgálatokat.

Károly Sándor 1965-ben, a II. Finnugor Világkongresszuson tartott előadásában kritizálta Leest (KÁROLY 1968, 247, ugyanez magyarul: KÁROLY 1966b, 246): „Az összetételek sok kiinduló típusánál több mint egy kiinduló mondat vehető fel, és önkényes eljárás volna ezt vagy am azt elhagyni. A kiinduló mondatok száma és jellege másrészt segítségünkre van abban, hogy az összetételek számos típusa között különbségeket tegyünk [...]” Később ilyen elvek alapján el is készítette a magyar összetett szavak leírását (KÁROLY 1969). Ebben a munkájában a *medvebarlangot* két kiinduló mondatra vezeti vissza: 1. *Medvék laknak a barlangban.* 2. *Medvék lakják a barlangot.* További újítása, hogy szemantikai jegyekkel jellemezte, hogy melyik kiinduló mondatban (ill. összetett szóban) milyen szavak állhatnak. Ráadásul az összetett szavak vizsgálatát összevonta a főnévből (főként *-s* és *-i* képzővel) képzett melléknévi jelzős szerkezeteket is. Sajnos elemzése (mint azt időnként jelzi) így sem old meg minden problémát, és természetesen nem alkalmas az idioszinkretikus összetett szavak kezelésére. Tanulmányának sajátossága, hogy időnként nyelvtörténeti és helyesírási kérdéseket kever a leírásba (de azért nem keveri össze őket).

Jaan KAPLINSKI (1968) művében sokkal szorosabban követi Leest, gyakorlatilag semmiben nem módosítja az elméletet, ill. a leírási eszköztárat.

Meg kell jegyezni, hogy mind Károly Sándor, mind Jaan Kaplinski műve visszhangtalan maradt. A MMNy ugyan megemlíti, hogy az összetett szavakat transzformációs levezetés alapján is lehet tipizálni (VELCSOVNÉ 1968, 154; a 165. oldalon az irodalomjegyzékben megtalálható KÁROLY 1966a is) – ennek tudománytörténeti pikantériája is van, hiszen a MMNy általában teljesen elzárkózott a generatív szemléletű elemzésektől, s lám, egy éppen egy olyan módszert említ mégis, mely teljes zsákutcának bizonyult. KIEFER (2000, 567) csak azért említi Károly művét, hogy hangsúlyozza: „a létező

szóösszetételeket vizsgálja, vizsgálati szempontjai tehát lényegesen eltérnek a jelen munkában követett szempontoktól”. Valójában azonban nem látnám akadályát annak, hogy megvizsgáljuk, Károly mely kategóriái tekinthetők produktívnak – függetlenül attól, hogy milyen elméleti megfontolások állnak e kategóriák mögött.

Az érdekesség kedvéért említtem meg, hogy Bátori István a komi összetett szavakról írt munkájának előszavában (BÁTORI 1969, IX) megemlíti, hogy műve 1963 és 1966 között íródott, de az előszó írásakor, 1968-ban, egy a Massachusetts Institute of Technologyban töltött hosszú tanulmányút után már inkább generatív szempontból közeledne a problémához, és a szemantikai kapcsolatok problémáját helyezné a középpontba. Kétségtelen, hogy ebben az időben generatív leírásról csakis Lees alapelveit követő leírásról lehetett volna szó, mégha az kritikus is lett volna.

Laurie Bauer. Bauer (1978) a Fillmore-féle esetgrammatika keretében vizsgálja az összetett szavakat. Az alapján osztályozza őket, hogy a mögöttes mondatban a tagok milyen szemantikai szerepet töltenek be. Hetet különböztet meg: ágens, experiens, eszköz, tárgy, forrás, cél, hely, így összesen 49 kombináció jön létre. A franciát, a dán és az angolt vizsgálta, de csak a lehetséges kombinációk egy részére talált példát. Maga is úgy véli, hogy valószínűleg univerzálisan nem is lehet mindegyikre példát találni. A kategóriák annyira általánosak, hogy azzal, hogy megtaláljuk, melyik összetételi típusról van szó, még messze nem tudjuk megjósolni az összetett szó jelentését. Mindemellett rengeteg összetett szó nem is helyezhető el a táblázatban.

Wolfgang Motsch és Judith N. Levi. Mindketten Lees elméletét igyekeznek továbbfejleszteni, még hozzá úgy, hogy a kiinduló mondatok lehetséges predikátumainak körét igyekeznek szűkíteni. MOTSCH (1970) szerint predikátumosztályok vannak, melyekbe bármely ige betehető, ha bizonyos feltételeknek megfelel.

LEVI (1978) nem igéket, hanem absztrakt szemantikai predikátumokat képzel el (Levi például kilencet: CAUSE, HAVE, MAKE, USE BE, IN, FOR, FROM, ABOUT).^N Vegyük észre, hogy ez a meghatározás túl tág: szerinte a *doghouse* 'kutyaház' mögöttes mondata *house* FOR *dogs* – ez azonban korántsem pontos, hiszen jelenthetne kutyamenhelyet is. A *doghouse*-nak azonban specializálódott a jelentése, hiszen nem is valódi házra gondolunk, amikor ezt a szót használjuk. Levi azonban nem engedi, hogy az ilyen összetett szavakat a lexikonba soroljuk, mert szerinte ebben az esetben redundáns információkat

---

^N Kivéve a deverbális fejű összetételeknél, ahol a kiinduló mondat állítmánya a fejen megjelenő ige.

is felsorolnánk. Nem lehet azonban redundánsnak tekinteni azt az információt, hogy a *horse doctor* lovakat gyógyít, nem pedig maga a ló (vö. *witch doctor, woman doctor*), és nem lovat használ a gyógyításhoz (vö. *faith doctor*). Ezeknek tehát mindenképpen lexikalizálnak kell lenniük, még akkor is, ha jelentésük tartalmaz olyan elemeket is, melyek a nyelvtanból megjósolhatóak. Éppen ezért Levi elmélete legfeljebb csak nem lexikalizált, ismeretlen összetett szavak értelmezésének magyarázatára felelhet meg, de annak is túl általános, hiszen rengeteg almintával – amelyek hatnak az ismeretlen összetett szavak interpretációjára – nem tud mit kezdeni. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Levi modellje potenciálisan minden (ismeretlen) összetett szónak kilenc értelmezését engedi meg, holott az ambivalens értelmezésű összetett szavaknak is legfeljebb 3-4 interpretációja képzelhető el.

(Ryder a gyermekek nyelvelsajátítására hivatkozva kritizálja Levit. Nyilvánvaló, hogy a gyerek először egészében tanulja meg a szerkezeteket, és csak később vonja el belőlük a szabályosságokat. Ryder szerint azonban elképzelhetetlen, hogy törölje a már megtanult szerkezeteket. Jól tudjuk azonban, hogy a gyermek fejlődésében van egy szakasz, amikor a korábban már helyesen megtanult rendhagyó szóalakokat elkezd helytelenül, de „szabályosan” használni. Ez csak úgy magyarázható, hogy a megtanult szerkezetekből elvonta a szabályt, és mivel (látszólag) feleslegessé váltak a külön-külön megtanult szóalakok, ezeket törli. Később kénytelen újra elsajátítani a rendhagyó alakokat. Ebből a szempontból tehát Levi elképzelése nem támadható.)

Levi munkája abban is eltér a többitől, hogy ő nemcsak az összetett szavakkal (még hozzá deverbális utótagúakkal is) foglalkozik, hanem velük együtt olyan (melléknévi) jelzős szerkezetekkel is, melyek melléknévi tagja nem állhat állítmányként (ezek az angolban nem feltétlenül főnévből képzettek, de szemantikailag erősen kötődnek valamely főnévhez, pl. *rural – village, countryside; urban – city; solar – sun*). Ezeket komplex főneveknek³³ nevezi. Egy ilyen elmélettől azonban elvárnánk, hogy arról is adjon számot, mikor melyik szerkezet jelenik meg.

Charles Li. Li az angol és a kínai összetett szavakat vetette össze. Ő elveti a mögöttes mondatokból való generálást, helyette egyszerű konverzióról beszél. 24 olyan mechanizmust ad meg, mely az angolban és a kínaiiban egyaránt megtalálható. Maga is elismeri, hogy vannak olyan összetett szavak, melyek egyik típusba sem sorolhatóak be, mások viszont többbe is. Li úgy véli, hogy az általa telegraphic compoundsnak nevezett összetételeknél (mely talán a magyar jelentéssűrítő összetételnek felel meg a legjobban) nem lehet produktivitásról beszélni, mivel nincs olyan mechanizmus, mely generálná őket:

ezeket egyszerűen fel kell sorolni.

Margaret Reece Allen. Allen radikálisan más úton jár, mint Motsch és Levi. Szerinte az összetett szó nem többértelmű³⁴ (azaz különböző értelmezéseket enged meg), hanem bizonytalan³⁵ értelmezésű. Szerinte a lehetséges jelentések nem a szerkezethez, hanem az összetett szót alkotó elemekhez kötődnek. Úgy képzei, hogy az utótagnak hierarchikusan rendezett jegyrései³⁶ vannak: az összetett szó értelmezésekor ezekbe a jegyrésekbe próbáljuk beilleszteni az előtagot mindaddig, míg valamelyikhez nem illeszkedik. A *gyár* utótagú összetett szavak általában olyan gyárat neveznek meg, amelyben az előtag által megnevezett dolgokat gyártják (*ruhagyár, cipőgyár, papírgyár, konzervgyár*). (Igaz ez akkor is, ha az előtag által megnevezett dolog csak metaforikusan fogható fel terméknek: *halálgyár, diplomagyár*.) Ha azonban olyan előtag kerül a *gyár* elé, amely nem terméket jelent, egy másik jelentésviszony jelentkezik: az előtag által megnevezett dolgot a gyár feldolgozza: *bőrgyár, dohánygyár, tejgyár*. A hollandban, ahol a *fabriek* a magyar *gyárhoz* hasonló tulajdonságokat mutat, van *vrouwenfabriek* 'asszonygyár' is, mely olyan gyárat jelent, ahol csak nők dolgoznak: Allen elmélete szerint ilyenkor – mivel a prominensebb jelrészhez az előtag nem illeszthető – az előtag egy kevésbé prominens jelrészhez illeszkedik.

Bár ennek a megközelítésnek megvannak a maga előnyei – kétségtelen például, hogy az értelmezésben közrejátszanak a tagok sajátosságai: az egyébként gyakori és átlátszó szemantikájú anyagnévi előtagú összetételeket csak akkor értelmezzük úgy, hogy az előtag az utótag anyagát jelzi, ha ez egyébként elképzelhető: a *vasgyár, vasmunkás, vastörvény* stb. összetett szavak esetében nem ez a jelentés érvényesül. Kérdéses azonban, hogy a *törvény* utótagnak milyen jelrése lehet az, amelybe a *vas* illeszkedik, ráadásul pont ilyen szemantikai tartalommal tölti meg. A *kutyaház*-problémára (azaz hogy miért nem (lehet) 'kutyamenhely') szintén nem ad választ ez a megközelítés.

Elisabeth O. Selkirk. Selkirk az, aki a lexikalista hipotézis kereteinek megfelelően foglalkozik az összetett szavakkal. Nála a nyelvtan morfológiai komponense külön áll a szintaxistól, és maga is két főkomponensből áll. Az egyik a szótár, mely tartalmazza a szabad és a kötött morfémákat, a szóalkotási folyamatokban való részvételükre vonatkozó korlátozásokkal együtt. A másik komponens a szóalkotási szabályok tára, mely két irányban is működik: egyfelől létrehozza az új szavakat, másfelől képes a régiek elemzésére. Ami az összetett szavakat illeti, csupán néhány egyszerű újraírás szabály működik: $N \rightarrow \{N, A, V, P\}N$, $A \rightarrow \{N, A, P\}A$, $V \rightarrow PV$.

Az összetett szavak jelentéséről úgy véli, hogy a nem deverbális összetett

szavakban „a fej és az alárendelt tag közötti szemantikai viszonyok skálája annyira széles és rosszul definiált, hogy ellenszegül minden kísérletnek, hogy jellemezzünk minden esetet, vagy akár a többségüket.”³⁷ Véleménye szerint csak a deverbális fejű összetett szavak jelentése jósolható meg, ill. írható le. Ennek az elméletnek a gyengéje, hogy a többi összetétel jelentése teljesen megjósolhatatlan, ami szintén nem igaz.

3.1.1.3. A pragmatikai-kognitív megközelítések

Az alábbiakban két olyan kutató munkáját mutatom be röviden, akik elsősorban az új összetételekkel, azok értelmezésével és kisebb részben alkotásával foglalkoztak. Hangsúlyozandó, hogy mindketten csupán az N + N szerkezetű összetett szavakat vizsgálták.^N

Pamela Downing. Downing megközelítése inkább pragmatikai, hiszen azt kutatja, milyen funkciója van az összetett szónak a nyelvhasználatban. Négyféle kísérletet végzett el, és ezek eredményeit elemzi (DOWNING 1977):

- Szövegekből (részben kísérleti alanyok által leírt filmjelenetekből, részben újság- és regényszövegekből) olyan összetett szavakat gyűjtött ki, melyek nyilvánvalóan nem voltak lexikalizáltak, és az ezekben megjelenő szemantikai kapcsolatok természetét és gyakoriságát vizsgálta meg.
- Megnevezési feladat: a vizsgálati alanyoknak képeket mutatott, melyen olyan tárgyak átlak, melyeknek nincs konvencionális nevük (pl. egy hordó, melyen éjjeli lámpa, pohár és könyv volt – azaz nyilván asztalként használták), és arra kérte őket, hogy adjanak nevet a tárgynak.
- Kontextus nélküli interpretáció: a kísérleti alanyoknak összetett szavakat adott, és arra kérte őket, mondják meg, szerintük mit jelenthetnek. Ha az alanyok szerint ilyen szót nem lehet létrehozni, meg kellett indokolniuk, hogy miért.
- Rangsorolási feladat: a kísérleti alanyok összetett szavakat kaptak néhány hozzájuk tartozó interpretációval, és az interpretációkat valószínűnek, lehetségesnek vagy lehetetlennek kellett minősíteniük.

Downing szerint a szóösszetétel azért annyira produktív, mert az összetett szavak szemantikailag sokkal transzparensbbek, mint az egymorfémás

---

^N Ryder szerint az A + N szerkezetű összetett szó esetében könnyű megérteni, miképpen szűkíti a fej jelöltjeinek körét, addig az N + N szerkezetűeknél nem (DOWNING 1994, 77). Valójában ez nem igaz, hiszen a melléknévi előtagnál az új jelentés éppannyira megjósolhatatlan, mint a főnévi előtagúnál. A melléknévi előtag ugyan jelölheti a referens valamely jellemző tulajdonságát, de ez nem jelenti, hogy az összetett szó szemantikája átlátszó. A 'fekete' és a 'madár' által alkotott összetétel az angolban feketerigót jelent (*blackbird*), potenciálisan viszont bármilyen fekete madarat jelenthetne.

szavak, ezért aztán ideálisak az ad hoc elnevezésekhez.

Észreveszi, hogy az új megnevezések alkotásában nagy szerepe van a fej szemantikájának, a tagok közötti szemantikai kapcsolat megjósolhatóságának⁸ és a kapcsolat állandóságának (DOWNING 1977, 828). Megállapítja, hogy a különböző fejek mellett a kapcsolattípusok gyakorisága különböző. A természetes dolgokat (növényeket, állatokat és hasonlókat) – legalábbis az angolszász (európai?) kultúrában (Downing itt kultúráról beszél, és nem nyelvről!) – az inherens tulajdonságaik alapján klasszifikáljuk, míg az ember által készített tárgyakat inkább aszerint, hogy milyen célból készültek (DOWNING 1977, 831).

Bár Downing nem mondja ki, az előbbi megfigyelésen kívül más is arra utal, hogy az összetett szavak interpretációjában a nyelvhasználók nagyban támaszkodnak nyelven kívüli ismereteikre. Jól látszik ez abból, hogy miért utasítottak el (tartottak lehetetlennek létrehozni) bizonyos összetett szavakat. A *bird-doort* például azzal utasították el, hogy a madarak nem használnak ajtót, és azt is nehéz elképzelni, hogy egy ajtó egy madárra hasonlít; a *night-Democrat* azért lehetetlen, mert nem lehet valaki csak éjszaka demokrata, a *cow-ponyt* pedig azzal utasította el az egyik kísérleti alany, hogy a két fajt nem lehet jól keresztezni. (Természetesen az indoklásokból azok a szemantikai minták is látszanak, amelyek alapján a kapcsolatokat keresik.) A *pea-princess* különböző interpretációiból nyilvánvaló, hogy az értelmezéskor a nyelvhasználók a közismert Andersen-mesére gondoltak.

Downing különösen nagy jelentőséget tulajdonít az ún. deiktikus összetett szavaknak³⁸. Downing szerint az összetett szavak fő funkciója a kategorizálás: az összetett szó a fej által jelölt entitások egy alkategóriáját jelöli. Ezzel szemben a deiktikus összetett szó nem alkategóriát jelöli ki, hanem jelentése szituációról szitációra változik. Példaként említi, hogy egyszer arra kérték, hogy az *apple juice seatre* üljön, azaz arra a székre, amely mellett az asztalon az almale állt. Egy másik példája, hogy egy lányt egy bizonyos társaságban *the bike girliként* emlegetnek, mert egyszer az előszobában hagyta a kerékpárját – akárcsak az előző példánál, az előtag itt sem állandó jellemzőre utal, hiszen a név motivációja nem az, hogy a lány állandóan kerékpáron jár vagy rendszeresen rossz helyen hagyja a kerékpárját (DOWNING 1977, 818–819, 838). (Utóbbi esetben viszont állandó a jelölt, ezért az elnevezés tulajdonnévként funkcionál.)

Mary Ellen Ryder. Ryder erősen kritizálja a nyelvtanok (és különösen az uralkodó generatív szemlélet) megközelítését. Felhívja rá a figyelmet, hogy a nyelvtanok szabályfelfogása nem tudja kezelni a szóösszetétel jelenségét,

⁸ Gondoljunk Allen megközelítésére.

mert egy szabálytól azt várjuk, hogy ne legyenek alóla kivételek, azaz ha meghatározzuk, hogy egy szabály milyen kategóriákon működik, akkor azon kategóriák minden tagján működniük kell, a szabály kimenetének pedig megjósolhatónak kell lennie. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szóalkotási szabályok (a szóösszetétel mellett ideértve a képzést is) alól igen sok kivétel van, és gyakran az alakok jelentése sem jósolható meg pontosan. A mai generatív elmélet válasza erre a problémára az, hogy a kivételes alakú vagy jelentésű szavak mintái a jelenlegi nyelvállapotban nem produktívak. A bevett formák, melyek valaha produktív minta termékei voltak, szemantikailag vagy fonológiaiilag megváltozhatnak. ARONOFF (1976, 33) szerint sosem találunk olyan produktív mintát, mely szemantikailag koherens. Ryder szerint azonban a főnévi összetétel a mai angolban nagyon produktív, ugyanakkor szemantikailag talán a legkevésbé megjósolható (RYDER 1994, 4).

A generatív nyelvészek a lexikont megjósolhatatlan elemek tárházának tartják, mely önálló morféákat, ill. morfológiaiilag komplex, de megjósolhatatlan jelentésű szavakat, kifejezéseket tartalmaz. Ez azt az előfeltevést tükrözi, hogy eldönthető, mi írható le szabályokkal és mi lesz felsorolva a lexikonban. Mivel az összetett szavak idioszinkretikusak, a lexikonba kerülnek, holott nagyon produktívak. Ryder szerint ezért ez a modell használhatatlan az összetett szavak leírására.

A modell másik hátránya, hogy teljesen megjósolhatatlanná teszi a korábban sosem hallott összetett szavak jelentését, holott a valóságban ha nem is tudjuk pontosan megjósolni az összetett szó jelentését, néhány jelentést valószínűsíteni tudunk, míg másokat kizártnak tartunk.⁸ A megjósolhatóság tehát nem bináris érték, hanem kontinuum.

Ryder három típust különböztet meg: a deiktikus, az új³⁹ és a bevett⁴⁰ összetett szót. A deiktikus összetett szó esetében az előtag identifikáló szerepű, és a deiktikus névmások használatához hasonlóan csak a kontextus határozza meg a referenst. A két főnév között bármilyen kapcsolat állhat: az összetett szavak tagjai között általában nem lehet negatív kapcsolat, de egy adott kontextusban a *cat person* jelenthet olyan embert, aki nem szereti a macskákat. Az új összetett szavakat a deiktikusokhoz hasonlóan csak

---

⁸ LEONARD (1984) kifejlesztett egy programot, mely egy korpuszon alapulva, ill. bizonyos szemantikai jegyek (anyag, ember, állat, hely stb.) és szabályok alapján megpróbálja kitalálni a tagok közötti szemantikai viszony típusát: ez az esetek több mint 60%-ában sikerült, és további 12%-ban a program közel járt a megoldáshoz (DOWNING 1994, 43–45). Természetesen kérdéses, hogy ezek közül hányat ítélt volna egy generatív nyelvész lexikalizálnak, és hányat szabály alapján létrejöttek. Downing mellett csak az szól, ha a generatív nyelvész által lexikalizálnak ítélt összetett szó jelentését találta ki a számítógép. Az eredmények hatására azonban egy generatív nyelvész is módosíthatja a véleményét. Ugyanakkor az is világos, hogy a szemantikai viszony felismerése még nem azonos a jelentés felismerésével, l. a *kutyaház*-problémát.

a kontextusból lehet megérteni (referensüknek legalább az első használatkor egyértelműnek kell lenniük), de ezekhez már az is szükséges, hogy az elő- és utótag között olyan szemantikai viszony legyen, melyet a beszélő és a hallgató egyaránt relevánsnak ítél: az új összetett szónak olyannak kell lennie, hogy a kontextuson kívül is többé-kevésbé megjósolható legyen a jelentése. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ha a befogadók azonosítják is a tagok között fennálló szemantikai kapcsolatot, az önmagában még kevés lesz az összetett szó jelentésének pontos meghatározásához (bizonyos esetekben akár a kontextusban is). A *catfish* 'harcsa (macska+hal)' nem egyszerűen egy olyan hal, amely macskára hasonlít, hanem olyan hal, amely egy bizonyos szempontból hasonlít a macskára, ti. bajsza van, sőt, egy olyan halat, amelynek még jónéhány speciális jellemzője van, mely nem jósolható meg a nevéből, és amelyek közül jónéhány sokkal fontosabb lehet a referens meghatározásakor, mint amelyik az előtagban szerepel. *Ceruzahegyező*nek nem nevezhetünk minden eszközt, amellyel ceruzát lehet hegyezni, mert a ceruzahegyezőt ezen kívül még egy sor dolog (tipikus méret, alak, felépítés) jellemez.⁸ Ha egy új összetett szót a nyelvközösség elfogad és használata általánossá válik, bevett összetett szóról beszélhetünk. Akárcsak az új összetett szónál, ezek jelentése is részben megjósolható, részben nem, legalábbis azok számára, akik nem ismerik őket: azok számára, akik ismerik, minden szövegekörnyezetben pontosan érthetőek. Egy bevett összetett szó olyan, mint bármely bevett szó, jelentése megváltozhat, és a két tag eredeti szemantikai viszonya nem lesz többé a jelentés része (DOWNING 1994, 6–10).⁹

Downing egyik fő tétele, hogy az új összetett szavak a bevett összetett szavak mintájára születnek, ill. azok alapján értelmezzük őket. (Természetesen előfordulhat, hogy egy deiktikus összetett szó állandósul. Downing *bike girl*je állandósulhat a 'rendetlen, figyelmetlen, másokra nem gondoló lány (ill. személy)' jelentésben.) A *blackmail* '(fenyegetéssel való) zsarolás' mintájára létre lehet hozni a *whitemail* '(ígéretekkel való) zsarolás' szerkezetet. Hasonló jelenségek, hogy az *Angora cat*, *Angora goat* (eredetileg származásra utaló előtagú) szerkezet (*Angora* 'Ankara') mintájára létrejött az *Angora rabbit* – ez nem Ankarából ered, de ugyanolyan hosszú, selymes szőre van, mint a

⁸ Az a tény, hogy alkalmilag nevezhetünk *ceruzahegyező*nek akár egy kést is (pl. mert egy adott körben ceruzák hegyezésére (is) használjuk), önmagában nem cáfolja ezt meg. Ez ugyanis nemcsak az összetett szavakra igaz. Van arról képünk, hogy milyen is egy asztal, de valójában nevezhetünk asztalnak egy széket vagy egy tuskót is, ha az adott helyzetben asztalként használjuk.

⁹ Érdeemes felfigyelni arra, hogy Downingnál a bevett összetett szó nem ugyanaz, mint a generatív elméletben a lexikalizált összetett szó: Downingnál bevett lehet az az összetett szó is, amely szemantikailag teljesen átlátszó, és igencsak produktív minta része, pl. az olyan anyagnévi előtagú összetett szavak, melyekben az előtag az utótag jelöltjének anyagát nevezi meg.

másik kettőnek. (RYDER 1994, 28.)

A minták fontosságára vannak negatív példák is. Habár az egész-rész típusú összetett szavak száma az angolban is nagy, megfigyelhető, hogy az emberi és állati testrészek *eagle-wing*, *chicken-wing*-jellegű használata nem jellemző. Helyettük birtokos szerkezet jelenik meg: *chicken's wing*, *horse's hooves*, *bear's head*. Kivételesnek tűnnek az olyanok, mint az *arm bone*, *leg bone*^N, ill. az *eye ball*, *eye socket*, *tongue tip* – az utóbbiaknál az utótag önállóan nem is testrészt nevez meg. Az olyan összetett szavak, mint a *moose head*, *moleskin*, *pigskin*, *chicken breast*, *horsehair* stb. nem az élő állat részeit, hanem eltávolított részeket jelentenek. Ha az egész-rész szemantikájú összetett szavakat szabály hozná létre, akkor az élő élőlény testrészeit is lehetne összetett szavakkal jelölni (RYDER 1994, 148).

Az egyes szavak megoszlása is arra utal, hogy minták működnek. A *man* szó például szinte csak utótagként szokott megjelenni, és nagyon kevés mintában. Míg a *board* előtagja nagyon sokféle viszonyban állhat vele, addig a *box* csak egy mintában fordul elő (RYDER 1994, 82).

Az összetett szavak megértésében alkalmazott stratégia az általános szemantikai sémákra is támaszkodik, ezek azonban erősen kötődnek a valóságról való ismereteinkhez. Ryder szintén végez kísérleteket, és általa alkotott, nem bevett összetételeket interpretáltat adatközlőivel. Egyes esetekben előfordul, hogy a kísérleti alany nem talál elképzelhető jelentést, és ezért megpróbálja úgy értelmezni az összetett szót, mintha az előtag lenne a fej, holott balfejú összetett szavak az angolban nincsenek. Már Warren megjegyzi, hogy pl. a *water-rat* esetében a szerkezet jelentése egészen egyértelmű, hiszen csak a hely-entitás (Place-OBJ) sémában lehet értelmezni (lehetetlen a 'rat is water' és igencsak valószínűtlen a 'rat contains water' értelmezés) – WARREN 1978, 67. Ugyanő idézi LJUNGOT (1970, 63), aki szerint bármilyen általános is egy minta, ha nagyon valószínűtlen a jelentés: az anyagnévi előtag és tárgyat jelölő utótag nagyon általános abban a jelentésben, hogy a tárgy az adott anyagból van. Egy porból készült asztalt viszont a beszélők – legalábbis először, bevezetésként – nem neveznének *dust table*nek, hanem inkább körülírnák: *a table made of dust* (WARREN 1978, 73).

Ryder kísérletei alapján azt állapítja meg, hogy a minták (melyekben az ismeretlen összetett szó tagjaihoz hasonló jelentésű tagok vannak) nagyobb szerepet játszanak az összetett szavak értelmezésében, mint az általános sémák: ha a kettő konfliktusba kerül egymással, akkor az értelmezés inkább a hasonló (de idioszinkretikus jelentésű) mintákra épül. Ez különösen akkor igaz, ha az adott minta gyakori, de előfordul olyan esetekben is, amikor csak egy minta van (RYDER, 1994, 176). Ryder adatközlői az értelmezésekben

^N Itt azonban nem az élőlény testrészeiről, hanem a testrészek részeiről van szó.

nem ritkán meg is nevezik azt a mintát, amely alapján az értelmezést végzik: „*coffee-hut*: a hut which sells coffee (like a coffee shop)” (RYDER 1994, 173).

3.1.1.4. Milyen megközelítést válasszunk?

Ryder erősen (és mint láttuk, nem jogtalanul) kritizálja a generatív grammatikát azért, mert úgy gondolja, hogy a nyelvben minden minta leírható szabályokkal, ami pedig nem, azt a lexikonban kell felsorolni; ugyanakkor minden olyan jelenség, mely nem osztható fel egyszerűen szabályos és kivételes esetekre – márpedig a szóösszetétel és a szóképzés ide tartozik –, komoly fenyegetés [sic!] a generatív grammatika számára (RYDER 1994, 47–48). Tegyük hozzá, nemcsak a generatív, hanem minden nyelvtan számára. A nyelvtanok célja az, hogy leírják a nyelvben megfigyelhető szabályosságokat. A nyelvtan célja a jóslás: ha egy nyelvtanban leírjuk, hogy miként kell létrehozni egy ige múlt idejű alakját, akkor azt azért tesszük, hogy bármely igéről meg tudjuk mondani, milyen lesz a múlt idejű alakja, anélkül, hogy az adott alakkal találkoztunk volna. Igaz ez a tudományos és a gyakorlati nyelvtanokra egyaránt. Egy nyelvtant annak alapján tudunk értékelni, hogy ennek a célnak mennyiben tesz eleget.

Ryder nagyon messze megy a nyelvtanok kritikáiban: „Ahogy a négy testnedvre és a közöttük végbemenő kölcsönhatásokra épülő orvostudományi elmélet nem magyarázhatja meg az orvostudományi valóságot, ugyanúgy a szintaktikai szabályokkal, a lexikonnal és talán a szemantikai interpretációs szabályok halmazával élő elmélet sem magyarázza meg a nyelvi valóságot. [...] az a tény, hogy egy ilyen nyelvészeti modell jól megfelel a nyelvészeknek, még nem bizonyíték arra, hogy érvényes a valóságban.”⁴¹ Tudjuk azonban, hogy ez a nyelvszemlélet, mely valóban kudarcot vallani látszik a képzett vagy az összetett szavak esetében, más esetekben nagyon sikeresen tudja leírni mindazt, amit a nyelvben tapasztalunk. Vajon Ryder – egyébként helytálló – megfigyelései lehetővé teszik-e számunkra egy megfelelőbb modell kidolgozását?

Ryder eredményei alapján a nyelvtanunk a bevett összetételek felsorolásából és statisztikai elemzéséből állna. A potenciális, be nem vett összetételek mellett fel lehetne sorolni, hogy milyen jelentésben mekkora valószínűséggel lehetne használni őket. Ez inkább egy számítógépes rendszer, mint monográfia formájában lenne elképzelhető, és önmagában még nem jelentene sokat, hiszen végül a kombináció bármely más jelentésben megjelenhet (akár teljesen valószínűtlenben is), de ez sem utalhatna arra, hogy a modell hibás, hiszen az ezt sem zárja ki. Hogyan lehetne ellenőrizni a modell működőképességét? Tegyük fel, hogy az újonnan megjelenő és elterjedő összetett szavakat vizsgáljuk meg, hogy abban a jelentésben jelentek-e meg, mint amit

a modellünk megjósolt. Siker vagy kudarc-e, ha a második vagy harmadik legvalószínűbb jelentésben, vagy ha egy olyanban, amelyet csak feleannyira tartottunk valószínűnek, mint egy másikat? Ha az egyes esetek sikerességét valamiképpen számszerűsítjük, és kiderül, hogy az első ezer példán a modellünk 79%-os sikerrel dolgozik, akkor mit mond ez el a modellünkről?^N Mivel a modellünk nem elégedhet meg a két tag közötti szemantikai viszony megjósolásával, azt is meg kell mondania, hogy a *tatuház* milyen eséllyel hasonlít majd a *kutyaházhoz* és milyennel a *majomházhoz*, vagy milyen eséllyel lesz 'menhely tatuk számára'. Ehhez azonban nyilván nem lesz elég a nyelv adatait ismerni, szükség lesz nyelven kívüli ismeretekre is: tudnunk kell, hogy melyik állat milyen méretű, tipikusan állatkerti-e, igényel-e saját kuckót és az ember hajlamos-e biztosítani neki, veszélyeztetett-e stb. Ha sikerülne ezt technikailag megoldani (ami nem valószínű), akkor viszont a modellt nem tekintenénk nyelvészeti modellnek. Ryder eredményei tehát, bármennyire is helytállóak és tiszteletreméltóak, bármennyire is helyesen írják le az általános vezérlőelveket, nem nyújtanak jobb leírási lehetőséget (különösen az egyes nyelvek leírásához).

Miként Ryder Langeckertől idézi, „a nyelv az emberi megismerés integrált része”⁴² (RYDER 1994, 57). Ez tény, mint ahogy az is, hogy a nyelvben nem minden mozzanat magyarázható kizárólag a nyelv jellemzőivel. Ugyanakkor a nyelvészeti vizsgálódásnak mégis elsősorban arra kell összpontosítania, ami a nyelvet jellemzi. Azt kell elmondania, ami a nyelvről elmondható. Amikor a nyelvi jelenségek szabályokba foglalhatók, akkor könnyebb dolga van a nyelvtaníróknak.

Mit tehetünk a nyelvtanban az olyan jelenségekkel, amelyek nem kiszámíthatóak? Ha a magyarban létrehozuk a *kioszktorony* összetett szót, akkor ennek két jelentése tűnik kézenfekvőnek: 'kioszkra épített torony' vagy 'kioszkokból emelt torony'. Ezen kívül ezernyi különböző jelentése elképzelhető, pl. 'kioszkokat üzemeltető vállalat magas irodaháza', 'kioszkban dolgozó magas férfi', vagy akár a legváratlanabb is, mint a *blackmail* vagy a *nyalógép* 'stréber, hízelgő' esetében. Alapvetően két választásunk lehet: vagy nem tekintjük a hasonló szerkezeteket a nyelvtan tárgyának (legalábbis azon túl, hogy megengedjük, hogy – adott esetben – két főnév egy ilyen szorosabb egységet alkosson), vagy felvesszük a nyelvtanba, és akkor megengedjük, hogy a nyelvet nem jól ismerők akár úgy gondolják, hogy a kutyamenhelyet hívhatjuk magyarul kutyaháznak is. Igaz, hívhatnánk így is, de ez nem ugyanaz a helyzet, mint ahogyan a *lila medvének* mondhatnánk egy medvét, ha lila lenne a színe. Akármilyen nyelvteni modellben is gondolkodunk, tudomásul kell vennünk, hogy a *kutyaház* nem a *kutyának*, ill. a *ház* nevezhető entitásokhoz kötődik,

^N És mit mond el a sikerességszámítási rendszerünkről?

hanem a *kutyaház*nak nevezhetőekhez, ugyanúgy, mintha egymorfémás szó volna. A nem bevett összetett szavak, mint a *tatuház* természetesen értelmezhetőek akár a *kutyaház*, akár az (állatkerti) *majomház* mintájára, vagy valamilyen általános szemantikai mintának köszönhetően jelenthetnek 'tatuk számára létesített menhely'-et is, ebben a tekintetben viszont nem érdemes találgatnunk.

Li 24 olyan összetételi mechanizmust talált, amely mind az angolban, mind a kínaiában megvan. Függetlenül attól, hogy ezek a típusok mennyire teszik (tehetik) megjósolhatóvá egy adott összetett szó jelentését, nyilvánvaló, hogy a két nyelvben hasonló stratégiák működnek. Mivel az angol és a kínai között sem genetikai, sem areális kapcsolat (de legalábbis számottevő egymáshozjárás) nincs,^N a hasonlóságokat tehát vagy nyelven kívüli (pl. pszichikai) tényekre kell visszavezetnünk, vagy valamiféle nyelvi univerzálékra. Akármelyikről is van szó, nem kell róla számot adnunk sem az egyes nyelvek nyelv-tanában, sem a nyelvek kontrasztív vizsgálatakor.

Az elkövetkezendő leírásban tehát csak az olyan szemantikai viszonyokat fogjuk a nyelvtan részeként tárgyalni, amelyeket minden esetben lehetségesnek tartunk. Az anyagnév + entitásnév áttetsző szemantikájú, mert a *vasút* a lexikalizálódott jelentése ellenére is jelenthet pusztán vasból készített utat (legfeljebb zavaró kétértelműség adódik, de semmiképpen nem „hibás” a vasból készült utat *vasútnak* nevezni abban az értelemben, ahogy hibás *kutyaház*nak nevezni egy kutyamenhelyet); a *sörsátor* is lehetne 'sörből készült sátor', az ilyen értelmezést azonban nem nyelvtani, hanem a világról való ismereteink akadályozzák meg. Természetesen felmerülhet, hogy a *sörsátor* megszokott jelentése is szabályos, hiszen ismerünk jópár termék + (potenciális) árusítóhely összetételt (*ruhabolt, halpiac, ékszerüzlet*), és nyilván néhány be nem vett összetett szót is hasonlóan értelmeznénk (*tejfőlsátor, palacsintakunyhó, öngyújtósarok*), de vannak ez ellen szóló érvek is: először is a fenti szerkezetnek van egy konkurense a bevett minták között (*könyvesbolt, fagylaltosbódé, szódáskocsi*), és ezekkel a mintákkal is születnek új szerkezetek (személy szerint preferálnám a *szörpöskioszkt* a *szörpkioszkkal*, a *füzetesstandot* a *füzetstanddal* szemben); másfelől az olyan kategorizálások, mint az áru vagy az árusítóhely (ráadásul a potenciális is, hiszen a minta éppoly gyakorinak és

^N Az a tipológiai hasonlóság, hogy mindkettő túlnyomóan izoláló nyelv, nem látszik összefüggeni az N + N kapcsolatok hasonlóságával. Az összetételi tagok közötti kapcsolatok, ha olyan részletes kontrasztív elemzéssel nem is találkoztam, mint Linél az angol és a kínai között, hasonlóan látszanak. BAUER adatai (1978, 146) ellentmondani látszanak ennek a feltételezésnek, pedig ő három rokon és egymás mellett élő (dán, angol, francia) nyelvet vizsgált meg: ne felejtjük azonban el, hogy ő feltételezett mögöttes mondatok esetviszonyai alapján rendezi az összetett szavakat, és nemcsak a N + N típust: mi itt csak a két főnévi tag közötti kapcsolatról beszélünk.

lehetségesnek mutatkozik a *sátor*, mint a *bolt* esetében^N) sokkal inkább specifikáltak és nem nyelvek, mint például az anyag (ennek például másképp értelmezendő a többes száma), az élő vagy az élettelen (bizonyos szerkezetekben másképp értelmeződnek, az *ez a N nyitja az ajtót* esetében az N ágens, ha *fiú*, de eszköz, ha *kulcs*). Természetesen az ilyen szerkezetek között sem lehet éles határokat vonni, de mivel a nyelvtani leírás célja megjósolni, mely szerkezetek használhatóak és méginkább használatosak a nyelvben, azokkal a szerkezetekkel kell foglalkoznunk, amelyeknél a megjósolhatóság foka magas. Az anyagneves szerkezet ilyen, az árusítóhelyek mintája nem.

A nyelvtan azonban szerencsére nem zárja ki, hogy beszéljünk a nem megjósolható jelenségekről is. Még a generatív grammatika sem zárja ki, hogy jellemezzük a lexikai elemeket. A legszabályközpontúbb nyelvtanok sem zárják ki, hogy meglevő elemek mintájára analógia útján új elemek jöjjenek létre, vagy más meglevő elemek megváltozzanak. (Legfeljebb azt tagadják, hogy az analógia és a szabály között kontinuum van – ha éppen nincs is igazuk, leírási keretük attól még alkalmas lehet arra, hogy megjósolhassák a megjósolhatót.) Egy ilyen modell sem zárja ki, hogy egy sosem hallott összetett szót egy ismerthez hasonlóan próbáljunk meg értelmezni. Nem feltétlenül szükséges, hogy akár az ismeretlen, akár az ismert összetételt szabályok segítségével értelmezzük: értelmezhetjük az ember általános problémamegoldó kreativitásával is. Ugyanígy létrehozhatunk új összetett szavakat is. Nincs arra bizonyíték, hogy ez gyökeresen más feladat lenne, mint beüzemelni egy frissen vásárolt háztartási készüléket, vagy eljutni egyik pontról a másikra egy ismeretlen városban. Ezeknél is megállapítható, hogy milyen stratégiát fog követni az ember, de nem jósolható meg tökéletesen, hogy miként fogja megoldani a feladatot. Ez azonban nem kérdőjelezi meg sem az elektromosság és a mechanika törvényeit, sem a helyi közlekedési vállalat utazási szabályzatát. Ryder eredményeit figyelembe kell vennünk, de radikális következtetéseinek nem szabad hinnünk.

3.1.1.5. Milyen jelentése nem lehet az összetett szónak?

A fentiekben tárgyalt elméletek azzal foglalkoztak, hogy milyen jelentése lehet az összetett szónak, ám néhány kutató figyelme arra is kitért, hogy milyen jelentése nem lehet.

BAUER (1978, 86) például abból indult ki, hogy az összetett szó a fej által jelölt entitások egy alkategóriáját jelöli ki – mivel az alárendelt tag feladata éppen az alkategória kijelölése, az összetett szó nem lehet tautologikus, azaz

---

^N Azt pedig nem is érdemes firtatni, hogy mi lehet áru: a *rabszolgapiactól a tudásbörzéig* sokminden beleférne ebbe a mintába, de a *búzamezőtől* kevésbé várnánk a 'mező, ahol búzát árulnak' jelentést.

az alárendelt tag nem jelentheti ugyanazt vagy nem lehet tágabb fogalom, mint a fej. Éppen ezért nincsenek olyan összetett szavak, mint **humanman*, **animalhorse*, **buildinghouse*, **placemoor* (a magyar megfelelőik az **emberférfi*, **állatló*, **épületház* és **helymocsár* lehetnének). Arra azonban neki is fel kell hívnia a figyelmet, hogy a *buildinghouse* csak akkor kizárt, ha az előtagja 'épület'-et jelent, elfogadható viszont akkor, ha 'építés, építkezés' jelentésű.⁸

Downing azt állítja, hogy bizonyos szerkezetek nem fordulhatnak elő, mert előtagjuk, nem tartalmaz többletinformációt: így például szerinte nem lehetséges a *book-novel* 'könyv+regény' összetett szó (DOWNING 1977, 831). Véleményem szerint ez az állítás nem tartható, hiszen adott kontextusban a *book-novel* szembeállítható például a *magazin-novel*l: míg az előbbi könyvként, az utóbbi folyóiratban (folytatásokban) megjelenő regényt jelenthet. Ha egy író regénye három változatban, kéziratban, ill. folyóiratban és könyvben megjelent változatban maradt ránk, az íróról szóló monográfia beszélhet a *manuscript-novel*ről, a *magazin-novel*ről és a *book-novel*ről. Napjainkban a *book-novel* szembeállítható az *electronic novel*l, a *file-novel*l, a *CD-novel*l vagy a *download-novel*l. Maga Downing is rámutat, hogy egyik kísérleti alanya az 'a novel about the writing of a book' jelentést tulajdonította a szerkezetnek. Le kell tehát szögezünk, hogy bár tautologikus alárendelt tagú összetett szó nem fordulhat elő, ez nem jelenti, hogy bármely összetett szóról azt állapítsuk meg, hogy nem lehetséges: adott kontextusban ugyanis bármely, első ránézésre tautologikus alárendelt tagúnak jósolható összetett szónak lehet más olvasata is. Fényes bizonyíték erre Bauer példája, a francia nyelvjárási *pomme-pomme* (szó szerint 'alma-alma'), mely a *pomme de terre*l ('burgonya, szó szerint a föld almája, földi alma') való szembeállításra szolgál (BAUER 1978, 143).

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy csak az alárendelt tag nem lehet redundáns, a fejre ilyen korlátozás nem vonatkozik: angol *palm-tree*, magyar *pálmafa*, finn *palmupuu*, észt *palmipuu*.

A másik korlátozás, amelyre a szakirodalom többször felhívja a figyelmet, hogy az alárendelt tag nem fejezhet ki valamihez való negatív viszonyulást. Ennek ellenére több olyan példa is van, amely ennek az ellenkezőjére utal: a kaliforniai sajtóban megjelenő *earthquake schools* kifejezés olyan iskolákat

⁸ Rajja Bartens hívta fel rá a figyelmemet, hogy ennek ellentmondanak az olyan komi adatok, mint a *zer-slet* 'havaseső (eső-havaseső)' – vagy akár *kežid-moroz* 'hideg, fagy (mindkét tag önállóan is jelentheti mindkettőt)', *šorní-basni* 'beszélgetés, szóbeszéd (mindkét tag előfordulhat mindkét jelentésben)'. Bauer alárendelő szerkezetekről beszél, ezeket viszont mellérendelőnek szokás tekinteni – ez azonban önkényes elemzés, és nem megvárosít. Történetileg azonban igaz lehet, hogy tautologikus előtagú összetételeket nem alkotunk, csak mellérendelő szintaktikai szerkezetekből jöhetnek létre a nyelvtörténet folyamán.

jelöl, melyek nem biztonságosak földrengés esetén, a San Francisco-i akváriumban pedig van *anemone fish* 'szellőrózsa+hal', amely immunis a szellőrózsa tüskéire (DOWNING 1977, 875), az angol helyesírásban használatos *three letter rule* éppen arra vonatkozik, hogy nem szabad három ugyanolyan betűt egymás után írni. Mint arra már korábban utaltunk (3.1.1.3., 95. o.), a *cat person* jelentése adott kontextusban jelenthet olyan személyt, aki nem szereti a macskákat. Ezt nyilván az erős kontextuális összefüggések teszik lehetővé, viszont egy ilyen összetett szó bevetté válhat, és a bevett összetett szavak között szokatlan jelentésszerkezetével is lehetséges. Az azonban gyakorlatilag kizárható, hogy ismeretlen összetett szónak kontextus nélkül is ilyesféle jelentést tulajdonítsunk.

Más jelentésszerkezetekkel is találkozhatunk, amelyek inkább csak deiktikus vagy új (kontextusban értelmezhető) összetett szavaknál fordulhatnak elő. Ilyen például a Downing által említett *apple-juice seat*, amelyről azt is nehéz elképzelni, hogy lexikalizálódna (DOWNING 1977, 822). Más esetekben viszont egy ismeretlen összetett szót is értelmezhetünk úgy, ahogyan egyébként összetett szót nem szokás értelmezni: bár a korábbi szakirodalom szerint egy BA szerkezetű összetett szó jelentése nem lehet 'A, mely két B között van', azaz a *tree house* nem jelentheti, hogy 'tree standing between two houses', Downing kísérleti alanyai az ismeretlen *toe-web* 'lábujj + háló' szerkezetnek az 'a web stretching between two toes' ('két lábujj között feszülő háló') jelentést tulajdonították (DOWNING 1977, 826). Nyilvánvaló, hogy ebben az értelmezésben nagy szerepet játszott a világról való ismeret: egy háló és a lábujjak között ez a kapcsolat tűnt a legvalószínűbbnek.

Úgy tűnik tehát, hogy az alárendelt tag tautologikusságán kívül semmi nem korlátozza az összetett szó jelentését. Ez nemcsak azt jelenti, hogy egy összetett szó jelenthet teljesen mást is, mint a tagjai (*vasmacska* 'horgony', *varjúháj* 'bizonyos növényfaj'), hanem azt is, hogy amikor a tagok között szemantikai kapcsolat van, akkor az bármilyen bonyolult és áttételes lehet. Jellemző példa a *cranberry morpheme* 'csak egy szerkezetben megjelenő morféma (tőzegáfonya + morféma)⁸, mely onnan kapta a nevét, hogy az angol *cranberry* 'tőzegáfonya' szóban megjelenő *cran* sehol máshol nem használatos (hogy éppen az a szó lett a névadó, az nyilván Bloomfieldnek köszönhető, aki alaposan elemezte: BLOOMFIELD 1933, 160–161, 237). A két tag jelentéskapcsolat talán úgy határozható meg, hogy 'morféma, amely ugyanúgy variálódik más morfémákkal, mint a *cranberry*ben a *cran*', ami kétségtelenül igencsak összetett kapcsolat. (Ha beszélhetnénk a nyelvben logikáról, kétségtelenül logikusabb elnevezés lenne a *cran morpheme*.)

⁸ Hogy egy ilyen elem nevezhető-e egyáltalán morfémának, az vitatható, de ezzel a kérdéssel most nem foglalkozom.

A fent említett tautologikusságon kívül tehát nincs olyan viszony, amely nem fordulhat elő az összetett szó tagjai között.

3.1.2. Jelentéstípusok

Míg az előzőekben inkább abból a szempontból vizsgáltuk az összetett szavak jelentését, hogy hogyan jön létre, az alábbiakban csak arra összpontosítunk, hogy milyen jelentésszerkezete lehet egy összetett szónak, milyen típusokkal találkozunk. (Ez a vizsgálat csak bevett összetett szavakra épülhet, vagy új összetett szavak egy-egy önkényesen kiválasztott potenciális jelentésére.)

3.1.2.1. Az endocentrikus összetett szavak

Az endocentrikusság Bloomfieldnél még elsősorban azt jelenti, hogy az összetett szóban az egyik tag a fej, és az összetett szó grammatikai kategóriáját (elsősorban szófaját, de részben számát is^x) ez határozza meg (BLOOMFIELD 1933, 235–236). Ezzel szemben BOOIJ (1992, 38–39) úgy érvel, hogy attól még endocentrikus lehet egy összetett szó, hogy a neve nem egyezik meg a fejének nemével. Ez elsősorban akkor történik meg, amikor szemantikai okokból felülíródik a nem, pl. *het oog* 'a szem', de *de spleetoo*g 'a mandulaszemű (részem)'. Első ránézésre a példa tipikus bahuvrīhi-összetételnek tűnik, de Booij érvelése szerint – legalábbis a hollandban – nincs szükség ilyen összetételi típus feltételezésére, hiszen hasonló értelemben nemcsak összetett szavak használhatóak: *Dat rode jasje moet zijn mond houden* 'Annak a vörös dzsekinék (értsd: a vörös dzsekis személynek) be kéne fognia a száját',^z *Die regenjas moet wel een detective zijn* 'Az az esőkabát (értsd: az esőkabátos személy) bizonyára detektív'. Nemcsak személyek esetében különbözhet a fej és az összetett szó neve: *de bal* 'a labda', *de voetbal* 'a focilabda (láb+labda)', de *het voetbal* 'a labdarúgás (láb+labda)'. Booijnak az a véleménye, hogy ezekben az esetekben a fej és az összetett szó formai különbsége ellenére endocentrikus összetett szavakról beszélhetünk, túlzónak tűnik: kérdéses, hogy ha ez így is van, mikor beszélhetnénk exocentrikus összetett szavakról? Az az érv,

^x A *butterfingers* 'ügyetlen, kétbalkezes ember (vaj+ujjak)' nem endocentrikus, mert a *fingers*-ben a *-s* a többes szám jele, míg a *butterfingers*-ben nem.

^z Bauer viszont éppen a nemek különbözőségét tekinti a különbség bizonyítékának: míg a *red coat* 'vörös kabát' szókapcsolatra *it*-tel, a *redcoat* 'vöröskabátos' exocentrikus összetett szóra *he*-vel kell visszautalni (BAUER 1978, 14). A két érvelés eltérésére magyarázatot adhat az, hogy míg a *redcoat* a hangsúlymintája alapján egyértelműen összetett szó (és ha a hangsúlymintája nem is lenne összetételi hangsúlyminta, ez még nem zárná ki, hogy összetett szóról van szó), addig a holland szerkezet hangsúlyozása és a melléknév ragozása is arról árulkodik, hogy egyértelműen szószerkezetről kell beszélnünk.

hogy a különbségért nem az összetett szó összetett szó mivolta a felelős, meggyőző lehetne, de ehhez arra is szükség lenne, hogy a *het spleetoog* szerkezet használható legyen 'mandulaszem' jelentésben (erről sajnos nincs adatom). Ez azonban még mindig nem oldja meg a *het voetbal* kérdését, hiszen míg a személyjelölés szabályosnak tűnik^x (a pars-pro-toto használatban a biológiai nem érvényesül), addig ebben az esetben semmilyen szabályosságot nem fedezhetünk fel. Hol számolunk el a *de voetbal* és a *het voetbal* szintaktikai viselkedésének különbségével, ha nem éppen az endocentrikusság és exocentrikusság fogalmával? Azt is érdemes észrevenni, hogy a Booij által fejnek tartott tag és az összetett szó neve között – legalábbis a fenti példákban – akkor van különbség, amikor az összetett szó jelöltje nem nevezhető meg kizárólag az összetett szó fejével.

Bloomfield az endocentrikus összetett szó formai tulajdonságait hangsúlyozza, híven az amerikai deskriptív iskolához, mely nem foglalkozott a jelentéssel. A későbbi szakirodalomban azonban általánossá vált, hogy az endocentrikusságot szemantikai szempontból szemlélték, azaz az olyan összetett szavakat tartották és tartják endocentrikusnak, melyekben az egyik tag (a fej) meghatározza az összetett szó szintaktikai, morfológiai, és egyben szemantikai tulajdonságait is, azaz az összetett szó jelöltjének egyben a fej jelöltjének is kell lennie. (Tulajdonképpen ugyanez rejlik Bloomfield megfogalmazása mögött is, amikor ezt írja: „Mivel a *feketerigó* egyfajta *rigó*, és az *ajtókilincs* is egyfajta *kilincs*, azt mondhatjuk, hogy ezen összetett szavak funkciója ugyanaz, mint a fejüké: endocentrikusak.”⁴³ (BLOOMFIELD 1933, 235.) A *whitecap*-típusú szerkezetekről is azt írja, hogy habár a fejük és az összetett szó egésze is főnév, mégis exocentrikus, „mivel az összetett szó nem ugyanolyan fajta dolgokat jelent, mint a feje”⁴⁴ (BLOOMFIELD 1933, 236).) Hasonlóképpen értelmezi az endocentrikusság fogalmát KIEFER 1998, 263; 2000, 522–523; LIEBER 1992, 82; MÄKISALO 2000²; RALLI 1992, 156; SCALISE 1992, 179, 184;³ SELKIRK 1982, 22; TEN HACKEN 1994, 38–42⁴, de az igazság kedvéért jelezniük kell, hogy a kutatók egy része nem is említi a szemantika szerepét az endo- és exocentrikusság kérdésében.

^x Vajon a *de voetbal* is használható 'a személy a focilabdával' jelentésben?

² Igaz, Mäkisalo az összetett szó fejről szóló szakaszban (80–82) nem említi az endocentrikusság fogalmát, és az endocentrikus összetett szavakról szóló szakaszban (107–110) sem definiálja az endocentrikusságot, de az exocentrikus összetett szavak között sorol föl olyanokat, melyek csupán morfológiai és szintaktikai tulajdonságaikat tekintve endocentrikusak lennének: *esimerkki* 'példa (elő+jel)', *vaihtoehto* 'alternatíva (váltás+feltétel)'.
³ Ugyan nem használja az endocentrikus összetett szó fogalmát, de a fejet az „IS A”-teszttel határozza meg: erről részletesebben l. 2.2.2.1., 63. o.
⁴ Sajátos a felosztása annyiban, hogy endocentrikusnak tart minden összetett szót, melynek feje van: ide sorolja a mellérendelő összetett szavakat is, melyeknek szerinte több fejük van. Hasonlóan osztja fel a francia összetett szavakat ZWANENBURG 1992, 224.

Összetétel és képzés határán: a szintetikus összetett szavak. Sajátos altípust képviselnek a szintetikus összetett szavak.^N Kétféle altípusát különböztethetjük meg: az igeit és a nem-igeit. A deverbális utótagú szintetikus összetett szavaknál nehéz meghatározni, hogy milyen is az összetett szó szerkezete. A *truck driver* 'kamionsofőr (kamion+vezető)' szemantikai elemzése évtizedes viták tárgya (ezek összefoglalását l. pl. MÄKISALO 2000, 47–56, TEN HACKEN 1994, 108–114). A $[[truck+drive]+er]$ elemzés ellen az szól, hogy nincs *truck drive* (sem szószervezet, sem összetett szó), a $[truck+[drive+er]]$ pedig azért, mert az összetett szó értelmezésekor a *truck* egyértelműen a *drive*-ből nyeri el a jelentését: ha a *truck driver* tőösszetétel lenne, akkor a jelentése lehetne '(taxi)sofőr, akinek van egy kamionja is', mivel a nominális összetett szavak tagjai között igen sokféle jelentés lehetséges (LIEBER 1983, idézi MÄKISALO 2000, 52),² másfelől az ilyen összetett szavak utótagja gyakran önállóan nem használatos (vagy nem abban a jelentésben használatos, mint az összetett szó): *coffee maker*, de **maker*, *kávéfőző*, de **főző*.

Az endocentrikus névszói összetételekhez fűzi ezeket, hogy szintaktikai kategóriáik és strukturális típusaik nem különböznek a nominális összetételekétől – ezt SPENCER (1991, 325, idézi MÄKISALO 2000, 47) az angolról mondja ki, de a finnugor nyelvekben sem találtam ellenpéldát. Bizonyos esetekben nem is lehet eldönteni, hogy melyik típusról van szó, hiszen a *buszvezető* ugyanúgy hasonlít a *kávéfőző* típusához, mint a *buszsofőréhez*. Ugyanakkor vannak olyan deverbális utótagú összetételek, melyek nyilvánvalóan nem szintetikusak, hiszen az előtag nem az utótag alapigéjének argumentumszerkezetével értelmezhető: *merülőforraló*, *házadó*.

A szintetikus összetett szavak másik típusa, amikor a képző formailag egy névszóhoz kapcsolódik, szemantikailag viszont egy szószervezethez: *long-tailed* 'hosszú farkú', *blue-eyed* 'kékszemű', *ensiluokkainen* 'első osztályú' stb. Ezek elemzése is kétféleképpen képzelhető el: $[[long+tail]+ed]$ vagy $[long+[tail+ed]]$. Itt is az előbbi ellen szól, hogy ilyen összetett szavak nincsenek – igaz, szószervezetként léteznek, de az elméletek jelentős része nem szívesen engedi meg, hogy a képzés bemenete egy szintaktikai szerkezet lehessen; az utóbbi ellen az szól, hogy az utótag önállóan vagy nem használatos (pl. a magyar -*Ú* képzős melléknévek előtt mindenképpen kell egy melléknévnek vagy egy számnévnek állnia), vagy más a jelentése (*tailed* 'farkas, farkokkal

^N Talán furcsának tűnik, hogy míg az összetett szavak és a szószervezetek elhatárolására egy egész fejezetet szánok, addig a képzett és az összetett szavak elhatárolására csupán néhány bekezdést. Fel kell azonban hívnom a figyelmet arra, hogy míg az előbbi elhatárolás kérdése minden összetett szót érint, addig az utóbbi csak néhány altípust.

² Ennek némiképp ellentmond, hogy a magyarban a *taxi*sofőr vagy a *kamionsofőr* nem képzelhető el más jelentésben, mint 'taxit / kamiont vezető sofőr'.

rendelkező, aminek van farka', a *long-tailed* nem 'aminek van hosszú farka', hanem 'aminek a farka hosszú').

Kérdéses, hogy ezek a szerkezetek valóban endocentrikus összetett szavak-e, hiszen nem egyértelmű, hogy az összetett szó a „fej” (de legalábbis az utótag) egyik alfaját jelöli: még ha a *buszvezető* vagy a *truck driver* mondható is egyfajta *vezetőnek* (*drivernek*), a *buszvezetésről* vagy a *truck drivingről* nehezen hitethetjük el (magunkkal), hogy egyfajta *vezetés* (*driving*). A *hosszú farkú* vagy a *long-tailed* pedig, mint láthattuk, nem egyfajta *farkú* vagy *tailed*.⁸ Mivel a jelentés kialakításában nagy szerepe van, és az összetett szó szófaját is a képző határozza meg, sokak szerint ezeket a szerkezeteket inkább a képzésnél kellene tárgyalni. Ugyanakkor láthattuk (2., 11. o.), hogy ezeket a szavakat nem lehet élesen elhatárolni az összetett szavaktól, ráadásul sok szempontból azokhoz hasonlóan viselkednek (pl. az ellipszisben), úgy vélem, nem kell őket feltétlenül kizárni az összetett szavak köréből. (Ami pedig a szerkezetüket illeti, felesleges a bináris szerkezetet erőltetni: minden jel arra mutat, hogy ez a szerkezet két szóból és egy képzőből áll.) A szófajt meghatározhatja az utótag egészében is (ebben az esetben érdektelen, hogy az utótag szófaját a képző határozta meg), ráadásul – különösen a deverbális utótagok esetében – az előtag és az utótag szemantikai kapcsolatában az utótag igetöve játssza a fő szerepet.

A szintetikus összetett szavak tekinthetők önálló, az endocentrikustól eltérő típusnak is, de az ambivalens elemzésű esetek (mint a *buszvezető*) miatt tarthatjuk őket az endocentrikus összetett szó egyik altípusának is.

Összetétel és képzés határán: összetételi tag vagy képző. A StrMNy3 úgy határolja el a képzőket az utótagoktól, hogy ha a mellérendelésben, melyben valamelyik alkotóelem közös, elhagyható, ha összetételi tag, nem hagyható el, ha képző (vagy más toldalék). Ilyen alapon a *-beli*, *-féle*, *-né* és *-szerű* összetételi tagnak minősülnek.⁹ Vannak ugyan olyan toldalé-

⁸ VARE még az összetett szavak köréből is kizárja a *kooskääja* 'együttjáró', a *kartulivõtja* 'krumpliszedő' és a hasonló szerkezeteket, mivel ezek nem a *kääja* 'járó', ill. a *võtja* 'szedő' valamilyen fajtáját jelölik – szerinte az összetett szó mindig fajtát jelöl. (VARE 1990, 330–331).

⁹ Kenesei az ilyen elemek még egy képzőszerű tulajdonságát említi: névmásokhoz is hozzá lehet tenni őket: *efféle*, *ilyenszerű* (KENESEI 2000, 86), ami az összetett szavakra nem jellemző. Hasonló a finnben a *-lainen* '-féle, -szerű': a helyesírás ezt hol külön, hol egybeírja a hozzá tartozó (genitívusban álló) szóval: a magánhangzó-harmóniában ekkor sem vesz részt. Az elem kapcsolata a *laji* (nyj. *lai*) 'faj, fajta' szóval jól érezhető, viszont a névmásokkal már sajátos alakú kapcsolatokat alkot: *tämännäinen* >~ *tälläinen* 'ilyesféle', **senlainen* > *sellainen* 'olyasféle'. A finn szakirodalom mégis a képzők között tárgyalja, habár elismerik, hogy inkább az utótag és a képző közötti átmenet, akárcsak a *-läntä* vagy a *-moinen* (ez utóbbi szintén csatlakozhat névmástövekhez) vö. HAKANEN 78, 80, 99.

kok, melyek egyértelműen képzőnek minősülnek, mégis elliptálhatóak (*ajtó- és ablaktalan, hat- vagy nyolcszoros*), ám ezek „mind részt vesznek a hangrendi illeszkedésben, tehát a szó szintje alatti elemeknek számítanak” (KENESEI 2000, 84–85). Ez az érvelés számomra nem igazán meggyőző, hiszen éppen azt mutatja, hogy az ellipsis akkor is megtörténhet, amikor valami más (adott esetben a vokális harmónia) egyértelműen mutatja, hogy nem összetett szóról van szó. Ráadásul a *-szerű* kivételével csupa olyan esetről van szó, amikor a szekvencia magánhangzóinak nem is kellene feltétlenül részt venniük a harmóniában – de a *-szerű* részt nem vétele sem utalna egyértelműen összetett szóra, hiszen a *-kor* sem vesz részt, mégsem tartjuk összetételi utótagnak (elsősorban morfológiai viselkedése alapján: nem toldalékolható, ami egy összetett szótól szokatlan lenne). Nem meggyőzőbb Kenesei azon érve sem, hogy a fenti toldalékok elől nem elliptálható a szótő, míg a *-beli, -féle, -né* és *-szerű* elől igen, hiszen az általa utótagnak tartott szerkezetekkel sem működik:⁸ *sógorkák és *(sógor)-ságok* – ugyanígy: *sógorkák és *(sógor)-félék, sógorkák és *(sógor)-nék; sógorszerűségek és *(sógor)-ságok* – ugyanígy: *sógorszerűségek és *(sógor)-félék; ablaktalan és *(ablak)-hibás* – ugyanígy *ablakmentes és *(ablak)-hibás; hatféle vagy *(hat)-szoros* – ugyanígy *hatszoros vagy *(hat)-féle*. Úgy tűnik, az egyébként elliptálható elemek sem elliptálhatóak, ha olyan szerkezet mellé vannak rendelve, melyek elemei nem elliptálhatóak, másfelől bizonyos esetekben szemantikai korlátozások nem teszik lehetővé az elliptálást. Kétséges azonban a *királylány és ?(király)-né* vagy a *királyné és ?(király)-lány* szerkezetek elfogadhatósága, ezért ez az érv sem maradéktalanul meggyőző. Ugyanakkor tény, hogy semmi nem zárja ki a fenti elemek összetételi utótagként való elemzését.

Figyelemreméltó az is, hogy a hollandban beszélnek olyan képzőkről, melyek mellérendelhetők: *storm- en regenachtig* 'viháros és esős' (TEN HACKEN 2000, 352). Ugyanez a képző önálló fonetikai szót alkot, hiszen előtte az obstruensek mindig zöngétlenek (*roodachtig* 'vöröses' [rotax̥təx], de *rodig* 'ua.' [rodəx]): a zöngétlenedés pedig a fonetikai szó végére jellemző (BOOIJ 2000, 341). Ezt az elemet tehát Kenesei szempontjai alapján összetételi utótagnak kellene minősítenünk – a szakirodalomban azonban nem találkoztam ilyen véleménnyel.⁹

⁸ A **kert- vagy garázstalan* bizonyára tévedésből került ide. Nem is világos, miért nem fogadható el, ha az *ajtó- és ablaktalan* igen, és ha az elliptált szakasznak nem kell pontosan megfelelnie az engedélyezőnek (példákat l. BÁNRÉTI 2001). Fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy a *kerttelen, garázstalan* önmagában sem igazán használatos (helyette inkább a *kert nélküli, garázs nélküli* szerkezetekkel találkozhatunk), viszont az *ajtótalan* – legalábbis saját megítélésem szerint – még ezeknél is rosszabb, hiszen a fosztóképzős alak *ajtótlan* lenne.

⁹ Mivel a kérdés nem is állt kutatásom középpontjában, nem zárhatom ki, hogy felbukant ilyen vélemény is, de bizonyára nem általánosan elfogadott.

Mi az, ami miatt a fenti elemek képző mivolta egyáltalán felmerülhet? Az, hogy önállóan nem fordulhatnak elő – az összetett szótól pedig azt várjuk, hogy mindkét tagja előfordulhasson önállóan is, hiszen két szóból áll. Technikailag természetesen áthidalható a probléma – Kenesei bevezeti a félszó fogalmát: „A félszó (összetételi tag) olyan kötött morféma, amely legalább a mellérendeléspróbának, de annak mindkét irányból eleget tesz.” (KENESEI 2000, 86) –, valójában mégis inkább arról van szó, hogy van egy átmeneti sáv a vitathatatlanul képzett és a vitathatatlanul összetett szavak között. Átmeneti kategóriák azonban nemcsak a képzők és az utótagok között vannak, hanem a prefixumok és az előtagok között is – ezekről azonban (legalábbis a finnugor nyelvek körében) ritkábban merül fel, hogy prefixumok lennének, hiszen a finnugor nyelvekben nyelvtanaiban a prefixumok nagyon perifériális helyet foglalnak el, és gyakran prefixum mivoltuk is vitatható. (A magyarban például egyedül a felsőfok *leg-* jele nevezhető egyértelműen prefixumnak.) A StrMNY3 a következő példákat hozza: *gyógy-*, *gyám-*,⁸ *kül-*; *al-*, *ál-*, *fő-*,⁹ *zug-*⁷ (KENESEI 2000, 84).

Van azonban még egy különbség ezek között az elemek és az összetételi előtagok között. Láthattuk, hogy az N + N szerkezetű összetett szavak elemei között a kapcsolat ambivalens, az A + N szerkezetű összetett szavak esetében pedig csak annyit mondhatunk biztosan, hogy nem ugyanaz, mint a hasonló felépítésű jelzős szerkezet jelentése. Az előbbi példák esetében azonban a jelentés meglehetősen egyértelmű: *gyógy-* 'gyógyító', *gyám-* 'fiatalkorúról gondoskodó, e gondoskodással kapcsolatos', *kül-* 'országokon kívüli, más országokhoz kapcsolódó', *al-* 'beosztott, alacsonyabb rangú', *ál-* 'hamis', *fő-* 'felettes, vezető', *zug-* 'titkos, titkolt'. Ráadásul ebben a jelentésben némelyek igen produktívnak is mondhatók: *gyógypofon* 'gyógyító pofon', *almenedzser* 'alacsonyabb rangú menedzser, beosztott menedzser', *álvírus* 'hamis vírus, vírusnak álcázott nem-vírus', *fődízájner* 'a dízájnernek vezetője, magasabb rangú dízájner', *zugmotoros* 'aki titokban jár motorozni'.⁷

Ugyanide sorolhatóak olyan elemek is, melyek ugyan előfordulhatnak önállóan is, de más jelentésben. A *vad-* összetett szavakban azt jelzi, hogy az adott állat- vagy növényfaj a természetben élő, nem az ember által kitenyészített faj: *vadállat*, *vadnövény*, *vadalma*, *vadcseresznye*, *vaddisznó*, *vadgalamb*, *vadgesztenye* stb. – még a *vadember* jelentése is ide vonható, mint a 'természeti körülmények között, nem a (fejlett) civilizációban élő ember'. Ennek a jelentésnek semmi köze a *vad* 'agresszív, erőszakos, kifinomulatlan' mellék-

⁸ Ez nem kötött morféma, hiszen beszélhetünk valakinek a *gyámjáról*: *gyám* 'gyámszülő'.

⁹ Ennek idetartozása is vitatható, hiszen jelzőként is előfordul: *a fő gazdasági problémák*.

⁷ Szintén előfordulhat önállóan is 'félreeső hely' jelentésben.

⁷ Elképzelhető a 'rejtett motorú' jelentés is, de az a *zugmotor* továbbképzése, nem pedig a *zug*-gal alkotott összetett szó.

névhez, és a *vad* 'vadállat' főnévvel sem hozható szoros összefüggésbe (a *vad-disznó* nem *vadállat-disznó*, ilyen alapon legfeljebb *disznó-vad(állat)* lehetne, vö. *fecskemadár*, és nem **madárfecske*). A *vad* és a *vad-* tehát szinkrón szinten csak véletlenül mutat homonímiát, mondhatjuk, hogy az összetett szavakban megjelenő *vad-* önállóan sosem jelenik meg, éppen annyira prefixumszerű, mint az *ál-* vagy az *al-*. (Az olyan esetekben, mint a *vadőr*, *vadgazdálkodás* az előtag a *vad* főnévvel mutat kapcsolatot, a *vadevezős*, *vadméz* esetében pedig sem a melléknévvel, sem a főnévvel, sem a „prefixum”-mal nem hozható közvetlen kapcsolatba.)

Emlékezhetünk, hogy Ryder kísérletei szerint az új összetett szavak a bevett összetett szavak mintájára jöhetnek létre. A magyarban a *kocavadász* eredetileg olyan vadászt jelent, aki a kocára, azaz nőstény disznóra vadászik (akkor, amikor az terhes vagy szoptat, azaz amikor a vadászat írott vagy íratlan törvényei szerint azt nem ildomos elejteni). Később ebből a jelentésből 'alapvető vadászati ismeretekkel sem rendelkező, nem profi vadász' jelentés fejlődött, ennek mintájára pedig létrejöttek a *kocadohányos*, *kocajátékos* összetett szavak, melyekben az előtag arra utal, hogy az adott személy ugyanazt a tevékenységet folytatja, mint utótagban jelölt, de alacsony szinten, ügyetlenül vagy alkalmilag. Így például egy nyelvészkedni próbáló, de nyelvészetileg képzetlen személyt bátran nevezhetünk *kocanyelvésznek*, a magyar beszélők számára nyilvánvaló lesz, mire gondoltunk. Az ilyen esetekben az előtag szemantikailag inkább prefixumszerű.

A fentiekből azt láttuk, hogy a képzés (ide értve a prefixumokkal való képzést) és a szóösszetétel közötti átmenet fokozatos: egyes szerkezeteket tekintetünk formailag összetett szónak, míg szemantikailag inkább képzettnek, más esetben viszont egyértelműen képzett szavak is mutatnak formailag az összetett szavakra emlékeztető tulajdonságokat. A két kategória tehát nem határozható el élesen.

Az önállóan (azonos jelentésben) nem használatos utótagok. Az ilyen összetételek semmiféle szabályok alapján nem jöhetnek létre, mindegyikük egyedi, habár előfordulhatnak bizonyos paradigmatis sorok, így például a *rajz* 'leírás, tudomány' utótagúak: *földrajz*, *vízrajz*, *néprajz* – ezeket újabb tagokkal egészíthetjük ki (*könyvrajz* 'könyvészet' vagy 'leíró könyvnyomdászat', *csapadékradjz* 'a csapadékok tudománya'), de ezek létrehozási módja inkább a szóképzésre, mint a szóösszetételre emlékeztet, hiszen a jelentést az önállóan (ilyen jelentésben) nem használatos utótag szabja meg, nem pedig az összetételi tagok interakciójából fakad.

Más esetben a tagok kapcsolata látszólag megszokott és meglehetősen átlátszó, de az utótag azonos jelentésben nem használatos: *népköltés*, *műköltés*.

A *népköltés* esetében felmerülhetne, hogy szintetikus összetett szóról van szó (a fej deverbális, láttuk, ezeknél előfordul, hogy az utótag önállóan nem használatos), de mivel az utótagban tranzitív ige áll, az előtagot tárgyként (patiensként vagy témaként) kellene értelmeznünk (vö. KIEFER 2000, 553); a *mű*-pedig prefixumszerűen működő előtag. A *-költés* utótag 'költemény'-ként értelmezendő, s lám, hasonló szerkezetek (**népköltemény*, **műköltemény*) nem is használatosak.⁸ Az ilyen alakok kialakulását az analógia sem magyarázhatja, hiszen ahhoz, hogy az analógia működjön, léteznie kellett volna az önálló *költés* 'költött mű' szónak.

3.1.2.2. Az exocentrikus összetett szavak

Az exocentrikus összetett szó közé azokat az összetett szavakat soroljuk, melyekben nem találhatunk olyan tagot, melyet az összetett szó fejének tekintենek, azaz amelyik meghatározná az összetett szó morfológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságait. Az idézetből láthattuk, hogy Bloomfield az exocentrikus összetett szavak esetében is beszél fejről, de szerinte éppen az a különbség az endo- és az exocentrikus összetett szavak között, hogy az utóbbiakban nem a fej határozza meg az összetett szó grammatikai (és szemantikai) tulajdonságait (BLOOMFIELD 1933, 236). Ezzel szemben ten Hacken szerint az exocentrikus összetett szavak esetében egyáltalán nem lehet fejről beszélni (TEN HACKEN 1994, 39). Maga az exocentrikus terminus azt sugallja, hogy a szerkezetnek van valamilyen centruma (alaptagja, feje), de az a szerkezeten kívül van (nem azonosítható a szerkezet egyik testes elemével sem).

A metaforikus-metonimikus összetett szavak. Ennek a típusnak az a sajátossága, hogy a szerkezetnek van elsődleges, gyakran transzparens jelentése, de a szerkezetet más jelentésben (is) használják: ez a másik jelentés azonban metaforikus (vagy ritkábban metonimikus) kapcsolatban van az eredeti jelentéssel. Gyakran tartoznak ide növénynevek (*varjúháj*, *oroszlánszáj*, *rucaöröm*, *homoktövis*, *vörösbegy* – utóbbi egyértelműen pars-pro-toto – vagy metonimikusan a *bábaszilva*, mely egy a szilvaféléket megtámadó gombafaj neve), állatnevek (*pávaszem* 'lepkefélék', *mosómedve*), ételnevek (*sarokház*, *tátracsúcs*, *lúdláb*), betegségnevek (*lúdtalp*, *szamárköhögés*), de mások is (*szamárfül* 'könyv- vagy füzetlap behajtott sarka'). Ezen esetek többségében a jelentésnek nem sok köze van a szó morfológiai felépítéséhez, ilyen metaforikus-metonimikus használattal morfológiailag szerkesztetlen szavaknál is találkozhatunk: *egér* 'számítógép-periféria', *katona* 'falatnyi szendvics', *csók* 'süteményféleség'.

⁸ A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy a *-költés* utótagot – a *költemény*-nyel szemben – nemcsak verses műfajokra alkalmazhatjuk.

Vannak olyan összetett szavak is, melyek annyiban hasonlítanak az előző-ekre, hogy jelentésük teljesen megjósolhatatlan, azonban vagy nincs elsődleges jelentésük, vagy ha van is, nem hozható metonimikus vagy metaforikus kapcsolatba az elsődleges jelentéssel. Ebben a csoportban is gyakoriak a növénynevek (*farkasalma*, *madárcseresznye*), állatnevek (*szúfarkas* 'bogárfaj', finn *metsäsika* 'borz (erdő+disznó)') stb. Ezek nem választhatóak el élesen a metaforikus-metonimikus összetett szavaktól, a *metsäsika* kialakulásában bizonyára közrejátszottak a sertés és a borz közötti hasonlóságok (különösen akkor, ha vaddisznó nem volt a környéken), szinkrón szinten viszont ez ugyanúgy nem játszik közre a szó jelentésében, mint a lúd a *lúdtalpban*. Sajátos a *cethal* esete, hiszen mai tudásunk mellett ez exocentrikus (hiszen nem halat, hanem emlőst jelöl), a hiányos biológiai ismeretekkel rendelkezők (és bizonyára megalkotói) számára viszont endocentrikus.⁸ Ha exocentrikusnak tekintjük, ebben az esetben a metafora nem is igazán az összetett szóra érthető, hanem inkább csak az utótagra (hasonlóan a *mosómedve* és a *metsäsika* esetéhez – itt a morfológiai szerkezetnek talán tulajdoníthatunk valamilyen szerepet, bár nem világos, hogy milyen). A *madárcseresznyét* is tarthatjuk metaforikusnak, 'cseresznye madaraknak' jelentésben, azonban ebben a szerkezetben a *cseresznyét* is metaforikusan kell érteni, azaz dupla metaforáról van szó (nyelvileg még akkor is, ha rendszertanilag valóban cseresznyeféle).

A bahuvrīhi-összetételek. Míg a fenti típus jelentése teljesen szabálytalan, a bahuvrīhi-összetételeké szabályos: az XY szerkezetű összetett szó jelentése: 'akinek / aminek X Y-ja van'. A nevet az indiai grammatikákból kapta, a *bahuvrīhi* jelentése: 'akinek sok rizse van (sok+rizs)'. Valójában sok bahuvrīhi megy át jelentésmódosuláson, legalábbis a bevettek között: *redskin* 'indian (vörös+bőr)' (és nem olyan ember, aki leégett a napon), *redcoat* (elav.) 'brit katona (vörös+kabát)' (nem bárki vörös kabátban, viszont a brit katona akkor is, ha éppen meztelen).⁹

A bahuvrīhi-összetételek kizárólag főnévi utótagúak, előtagjuk azonban akár főnév, akár melléknév, akár számnév is lehet: *egghead*, *redskin*, *threepenny*. Általában főnevet képeznek, mely gyakran jelzőként is használható,

⁸ Itt másféle értelmezés is elképzelhető, nevezetesen az, hogy nyelvileg a *cethal* igenis halat jelöl, más kérdés, hogy biológiai ismereteinkből tudjuk, hogy rendszertanilag nem halról van szó (más tehát a nyelv és a biológia halfogalma). Hasonló ez az elképzelés ahhoz, mely szerint az orosz *krémtorta* is azt jelenti, hogy 'krémtorta, ahogy az oroszok / Oroszországban készítik', legfeljebb nyelven kívüli ismereteinkből tudjuk, hogy az elnevezés nem a valóságot takarja.

⁹ Ennél is bonyolultabb a magyar *fakabát* 'rendőr': a 'fából készült kabát' jelentés metaforikusan a 'rendőrbódé'-t jelöli, mely bahuvrīhi-szerűen ('van neki') jelöli a rendőrt – ebben az esetben azonban a bahuvrīhi mozzanatban lényegtelen, hogy az alapszó összetett.

melléknévszerű használatot mutat (ez bizonyára annak köszönhető, hogy tulajdonságot jelöl).

Az $[V + N_{TH/EXP}]_{N_{ACT}}$ szerkezetű összetett szavak. Bár uráli nyelvekben adataim szerint nem fordul elő, a teljesség kedvéért ezt a típust is megemlítem. A bahuvrīhihez hasonlóan⁸ meglehetősen áttetsző a szemantikája: egy XY szerkezetű összetett szó jelentése 'aki / ami Y-t X', pl. ol. *portaceneri* 'hamutartó (tart+hamu)', *asciugamano* 'törülköző (szárít+kéz)'. Bevett összetett szóként ezek jelentése is bizonyos entitásokra korlátozódhat. Bár főként az újlatin nyelvekben gyakori,⁹ máshol is előfordul, az angoltól is van rá példa: *pickpocket* 'zsebtolvaj (csipeget/ szed / válogat + zseb)' – igaz, ez annyiban sajátos, hogy nincs **to pick (sb's) pocket*. A továbbiakban ezzel a típussal nem foglalkozunk.

3.1.2.3. A mellérendelő összetett szavak

Mellérendelő (kopulatív) összetett szavakról elvben akkor beszélhetünk, ha az összetett szónak mindkét (mindhárom stb.) tagja egyenrangú, azaz a feje. Valójában kétséges, hogy ezt mindig így állapíthatjuk meg. Az tény, hogy egy mellérendelő összetett szóban csak kategoriálisan (szófajilag) azonos típusú szavak lehetnek mellérendelve. Bloomfield példának a *bittersweet* szót hozza: mindkét tagja melléknév, és az összetett szó is melléknév (BLOOMFIELD 1933, 235). Csakhogy ha egy endocentrikus összetett szóból elhagyjuk az alárendelt tagot, az összetett szó által kijelölt entitások köre tágabb lesz, de magába fogja foglalni az eredeti jelölteket, addig a mellérendelő összetett szónál ez nincs így: a *keserédes* nem *keserű* és nem *édes*, hanem egy harmadik, a kettő között elhelyezkedő íz.

Az ilyen szerkezetekben a tagoknak nemcsak szófajukban kell azonosnak lenniük, hanem szemantikailag is azonos mezőbe kell tartozniuk. Azt, hogy mi az azonos szemantikai mező, nehéz lenne pontosan körülhatárolni: arról van szó, hogy színnév mellé kerülhet színnév (*sárga-fekete*), de nem kerülhet méretre utaló tulajdonság (**sárga-nagy*), de fényességi fokot jelölő sem (**sárga-világos*, a *világossárga* nem azt jelenti, hogy 'világos és sárga', hanem a sárga árnyalatát határozza meg, tehát alárendelő); országnév (tartománynév) mellé

⁸ A szanszkrit grammatikák ezt a típust nem ismerik, és bahuvrīhi-fogalmuk értelmezhető úgy is, mint az alárendelő és mellérendelő típuson kívül eső „maradék”, és ebben az értelemben ez a típus is nevezhető bahuvrīhinek. A fogalom modern kori használatáról l. TEN HACKEN 1994, 38–39.

⁹ TEN HACKEN (1994, 120) szerint azokban a nyelvekben gyakori, amelyekben balfejtű összetett szavak vannak, pl. ol. *nave traghetto* 'komp (hajó + rév, átkelés)'. Lehetséges, hogy igaza van, bár ezt nem látom bizonyítotttnak.

nem kerülhet személynév **Bosznia-Péter*, míg mind az országnév-országnév, mind a személynév-személynév összetétel lehetséges: *Ausztria-Magyarország*, *Péter-Pál*, *Hewlett-Packard*. Hangsúlyozandó, hogy a nem létező alakok nem véletlen hiányra utalnak, hanem potenciálisan sem léteznek, ráadásul ezek a megkötések univerzálisak. (Ha a mellérendelő összetétel egy alárendelő összetétel alárendelt tagja, és a két mellérendelt tag viszonya a fejből értelmezhető, akkor a kategoriális megkötöttségek lazábbak: *Fisher – Egyesült Államok vita*.)

Morfológiai szempontból csak az egyik tag lehet a fej, ha csak az egyik ragozódik, márpedig a mellérendelő összetett szavak jelentős részének csak az egyik tagján jelennek meg a toldalékok, még akkor is, ha jelentésük is teljesen transzparens: *Bosznia-Hercegovinában*, és nem **Boszniában-Hercegovinában*, *Milyen halat kérsz? – Édes-savanyút*, és nem **édeset-savanyút* stb., sőt, még akkor sem feltétlenül, ha az összetett szó nem bevett: *Rendeltem egy kólasültkrumplit*. Az udmurtban azonban akad ellenkező példa is: a *mil-kid* 'kedv, hangulat, akarat' mellérendelő összetett szó egyik tagja sem használatos önállóan (elhomályosult összetétel), de egyes esetekben tagjai külön-külön veszik fel a toldalékokat (esetragot, ill. képzőt): *milés-kidís* (elat.) 'kedvvel, szívvel-lelékkel', *milo-kido* 'tetterős, szorgalmas'. Igaz, az esetek többségében csak az utótaghoz kapcsolódnak a végződések: *milkidiz* 'kedve, hangulata, akarata', *milkidani* 'lelkésít; óhajt', de a néhány kettős toldalékolású alak miatt kell ma is morfológiailag szerkesztettnek tekintenünk a szót.

A kollektív mellérendelő összetett szavak. Az XY kollektív (más néven összefoglaló) mellérendelő összetett szó jelentése: 'X és Y együtt'. Bár a közfelfogás szerint a legősibb finnugor összetételi típus (l. pl. B. LŐRINCZY 1961, 422), a legfontosabb kézikönyvek csak óvatosan vetik fel, hogy ilyen összetételek a finnugor alapnyelvben is lehettek (BERECZKI 1996, 92; HAJDÚ 1966, 78, 1981, 163–164; SIPŐCZ 2003, 34–35).

Ilyen szemantikai szerkezetet mutatnak az olyan földrajzi nevek, mint *Elzász-Lotharingia* vagy *Bosznia-Hercegovina*, a közneveknél viszont ritka az ilyen, példaként a magyar *fejtor* 'fej és tor egy testrészben'. Penttilä ebben a csoportban említi a finn *voileipä* 'vajaskenyér' összetételt is (PENTTILÄ 1963, 260), ám ez nem 'vaj és kenyér', hanem 'vajjal megkent kenyér' – igaz, hasonló alapon a *fejtor* összefoglaló jellegét is megkérdőjelezhetjük, hiszen ott sem beszélhetünk külön fejről és potrohról, hanem inkább egy szervről, ami fej is és potroh is, tehát inkább additív jelentésű.

Azok a példák, amelyeket a finnugor szakirodalom előszeretettel emleget összefoglaló összetételként, nem tartoznak ide: a finn *maailma* ugyanis nem 'föld és ég', a komi *mu-va* nem 'föld és víz', hanem 'táj, vidék'; az udmurt *im-*

nir 'arc (száj-orr)', komi *nir-vom* 'arc (orr-száj)' stb.⁸ sem a két megnevezett szerv együttesét, hanem annál többet jelent.⁹ Kétségtelen, hogy ezek a szerkezetek a kollektív jelentésből jöttek létre ('piszkos a szád-orrod' → 'piszkos az arcod'), ám mai jelentésük független ettől, inkább az exocentrikus alárendelő szavakéra emlékeztet, mivel nem fakad egyik tag jelentéséből sem. Ezek tehát legfeljebb történeti szempontból nevezhetőek összefoglaló összetételeknek (de pl. a *finnugor* ilyen szempontból sem!), mi több, mellérendelőknak is. A finn *maailma* a formai elhasonulás útján is megindult, ejtése gyakran [mailma] (VESIKANSA 1989, 214).

Ezek után megkérőjelezhető, hogy van-e olyan köznévi összetett szó, melyet valóban kollektív összetételnek tekinthetünk. Ide sorolhatóak talán az olyanok, mint az észten az *ööpäev*, lapp *idda-peivē* 'egy teljes nap, 24 óra (éj+nap)', udmurt *anaj-ataj*, komi *aj-mam*, *bał-mam*, *aj-eń*, mari *ačĭ-avaĭ*, mordvin *teĭi-ava*, lapp *āhčē-īenⁱe*, osztják *jiv-anġi*, *ji-anġi* 'szülők (anya+apa v. apa+anya)'¹ Ezeknél a jelentés valószínűleg azért maradt meg szigorúan a tagok körén belül, mert a tagok által jelölt fogalmak szoros párt alkotnak, nem pedig egy szélesebb szemantikai mező reprezentánsai, így a jelentésnek nem volt mire továbbterjednie.

Valójában tehát szigorúan 'X és Y együtt' jelentésű mellérendelő összetett szavak csak kivételesen akadnak. Úgy tűnik, hogy az összefoglaló összetett szavakként emlegetett szerkezetek túlnyomó többsége inkább 'X és Y és mások' jelentésű. Az azonban, hogy mik a mások, nehezen megjósolható. Általában elmondható, hogy a jelöltek két tipikus képviselőjét jelöli a két tag, de hogy a komiban miért a miért az 'erdő + víz' a természet, és miért nem 'föld + víz', 'ég + víz' vagy 'ég + föld', nem tudjuk megmagyarázni.

A finnugor szakirodalom nem különböztet meg olyan jelenségeket, amelyek szerintem gyökeresen különböznek egymástól. Az udmurt *nġlpi* 'gyerek (lány+fiú)' és a komi *nġv-pi* ~ *pi-nġv* 'gyerekek (lány+fiú ~ fiú+lány)' szerkezetet ugyanolyanként kezeli, holott az udmurt szerkezet egy nemét tekintve specifikálatlan serdületlen embert jelent,¹ míg a komi szerkezet egy hím-

⁸ Ezzel szemben az észten *suu-silmad* nem 'arc', ahogy BEKE (1913, 355) vagy Fegyunyova (ФЕДЮНОВА 2000, 40) állítja, hanem 'száj és szem(ek)': nem lehet azt mondani, hogy **Sinu suu-silmad on punased* 'vörös az arcod'. Vö. ŐIM ET AL. 2003, 48: a szerzők állítása szerint a *suud-silmad* kapcsolat csak néhány frazeológiai egységben fordul elő, és azokban is mindig 'eyes-mouths' a jelentése. A Google egyébként közel kétszer annyi találatot ad a *suud-silmadra*, mint a *suu-silmadra*.

⁹ Hasonlóan: görög *άντρογυνο* 'házaspár (férfi+nő)' (TEN HACKEN 1994, 39). A 'házaspár' jelentésű valódi összefoglaló összetett szó 'férj+feleség' szerkezetű lenne, a 'férfi+nő' várható összefoglaló jelentése inkább '(felnőtt) ember'.

¹ A példák túlnyomó többsége BEKE 1913, 346–356.

¹ Raija Bartens felhívja a figyelmemet, hogy több szótárban megtalálható a 'gyermek' jelentés is, ezt azonban adatközlőim nem igazolták. Ugyanakkor elképzelhető, hogy

és egy nőnemű serdületlen embert. A komi szerkezet jelentése megegyezik egy hasonló mellérendelő szintaktikai szerkezetével, míg az udmurt szerkezeté nem. Ez fontos különbség, mely azt is megkérdőjelezi, hogy a komi szerkezetet tekinthetjük-e összetett szónak.

Ennél a típusnál kell megemlíteni, hogy az olyan szerkezetek, mint a *tejbe(n)-vajba(n) (füröszt), fűnek-fának, fűvel-fával, hegyen-völgyön (át, keresztül)* stb. nem sorolhatóak ide, mert ragtalanul nem fordulnak elő (BEKE 1913, 346) (pontosabban: csak néhány raggal fordulnak elő, és nem mellesleg singularia tantumok), és összetett határozószavaknak sem tekinthetjük őket, mivel tagjaik külön-külön határozószóként nem használatosak. Ezek tehát valószínűleg sajátos jelentésű mellérendelő szókapcsolatok, amit az is alátámaszt, hogy többségük csak nagyobb frazeológiai egységekben jelenik meg.

Az additív mellérendelő összetett szavak. Az XY additív mellérendelő összetett szó jelentése: 'valami, ami egyszerre X és Y'. Ezek nagyon gyakoriak színneveknél (*kék-fehér, piros-fehér-zöld*) és foglalkozásneveknél (*mérnök-közgazdász, író-költő-műfordító*), utóbbiaknál a rokon szakmák megnevezéseiből állók lehetnek bevettek, de alkalmilag mások is elképzelhetők: *méhész-filozófus, rockénekes-elektrolakatos*.

Az ízek jelölésére szolgáló szerkezetek viszont inkább additívak – a *csokoládés-fahéjas* vagy a *mandulás-barackmagos* esetében egyértelműen a két ízárnyalat egyszerre való jelentkezéséről van szó, hiszen nehéz ezen ízek közötti átmeneteket elképzelni. Az ízlelés természetéből fakad, hogy a *keserédes* vagy az *édes-savanyú* esetében is inkább a két íz egyszerre való jelentkezéséről, mint valamiféle árnyalatról van szó.

Nem tartoznak ide az olyan összetett szavak, mint a *slave girl* 'rablány', holott a szemantikai mintának ('egyszerre szolgál és lány') látszólag megfelelnek. Azonban a szerkezetük nem felel meg a mellérendelő összetett szavakra vonatkozó követelménynek, mely szerint a tagoknak azonos szemantikai mezőbe kell tartozniuk, hiszen míg az egyik tag a társadalmi státuszt, a másik a nemet és kort jelöl. Mindemellett a *slave girl* potenciálisan jelenthet mást is, pl. 'rabokról gondoskodó lány'-t (TEN HACKEN 1994, 125).⁸

---

korábban ez a jelentés is megvolt, egyes nyelvjárásokban talán meg is van. Bizonyos szerkezetekben – *niłpi vordon* 'gyereknevelés' – kétségtelenül ma is interpretálható többes számúként, de ez nem a *niłpi*, hanem a szerkezet sajátja, vö. *kuńian vordon* 'borjúnevelés', *parś vordon* 'sertéstartás' stb.

⁸ Bár ten Hacken is úgy érvel, hogy a *slave girl* azért nem mellérendelő, mert a két tagja szemantikailag különböző, ő nem beszél arról, hogy a mellérendelő összetett szavak esetében a tagoknak mindig hasonló szemantikai mezőbe kell tartozniuk.

Az approximatív mellérendelő összetett szavak. Az XY approximatív (megközelítő) mellérendelő összetett szó jelentése: 'átmenet X és Y között'. Az angolban olyan szerkezetek sorolhatóak ide, mint a *blue-black*, *northwest*, *bittersweet* 'kék-fekete, északnyugat, keserédes'. A magyarban az átmeneti színeket nem is ilyen szerkezetek jelölik, hanem egyértelműen alárendelők, melyeknek előtagjuk képzett, és ugyanaz a képző van rajtuk, mint amely a közelítő színneveken egyébként is megjelenik: *kékesfekete* (vö. *kékes fény*). Az észten hasonló a helyzet, itt az előtag a *-kas* képzőt (pl. *sina-kasmust* 'kékesfekete') veszi fel. A finnben viszont a *sinimusta* jelentése 'kék-fekete' és 'kékesfekete' egyaránt lehet. A magyarban is él az égtájak átmeneti típusa: *északkelet*, *délnyugat*. A finnben és az észten a nyolc égtájat különböztetünk meg, de átmenet ezek között is lehet, pl. finn *pohjoiskoillinen*, észt *põhjakirre* 'észak-északkelet'. Mindhárom nyelvre jellemző, hogy a színeknél az utótag jelentése a meghatározóbb, az előtag a tipikustól való elmozdulás irányát jelzi.

A besorolás nehézségei. A fentiekből is látható, hogy különösen a melléknevek besorolása nem egyértelmű. Némileg szubjektív megítélés tárgya, hogy a *keserédes* vagy az *édes-savanyú* additív vagy approximatív jellegű-e. Hasonló a helyzet a mellérendelt színnevek esetében is. Egy *kék-fehér* ruha nem *fehér* és nem *kék*, hanem egyszerre a kettő, tehát additívnek tekintendő – hacsak nem vesszük figyelembe, hogy a *kék-fehér* entitásokra gyakran utalunk csupán az egyik színnévvel, mint ahogyan nevezhetünk valamit *kék-fehérnek* akkor is, ha valamennyi piros minta is található benne: ezt figyelembe véve beszélhetünk kollektív szerkezetéről is. Ha nemcsak a melléknevet, hanem a jelzős szerkezetet vesszük figyelembe, beszélhetünk approximativitásról is, hiszen a *kék-fehér ruha* valamilyen átmenet a *kék ruha* és a *fehér ruha* között.

A helyzetet tovább bonyolítják az olyan esetek, amikor az egyik összetélt tagot elkezdik a teljes összetétel jelentésében használni. Bár történetét tekintve a *Bosznia-Hercegovina* egyértelműen kollektív, a *Bosznia* tagot gyakran használják 'Bosznia-Hercegovina' jelentésben is, és ezt figyelembe véve a szinkroniában már nem tarthatjuk egyértelműen kollektívnek.

Ha azonban a szemantikai minták ennyire határozatlanok és képlékenyek, fel kell ismernünk, hogy nem a nyelvtan, hanem a pragmatika vezérli őket.

Relációs mellérendelő összetett szavak. Bizonyos mellérendelő összetett szavak esetében irányjelentéssel is találkozhatunk: *magyar-angol (szótár)*, *Budapest-Szeged (gyors)*. Valószínű azonban, hogy ezekben az esetekben az irányjelentést nem maga az összetett szó, hanem az annak fölrendelt tag (legyen összetélt tag vagy szintaktikai fej) hordozza. Az ilyen össze-

tett szó ugyanis ritkán áll olyan fej nélkül, mely maga nem lexikai elem; másfelől a *német–francia* önmagában nem hord irányjelentést (vö. *német–francia háború*, de *német–francia szótár*). Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az ilyen mellérendelések nem szintaktikaiak (*német és francia szótár* $\neq$ *német–francia szótár*, **Budapest és Szeged gyors*), de a fenti három jelentéscsoport egyikébe sem tartoznak. Úgy tűnik, az ilyen mellérendelő összetett szavak szemantikailag üresek, és a tagok közötti viszony csak a fölérendelt tag alapján értelmezhető.

Egyes esetekben az értelmezés nyelven kívüli ismereteinktől is függ. A *Ferencváros–MTK (mérkőzés)* szerkezetben ugyan van egyfajta irányjelentés, ti. az otthon játszó csapat az első, a vendégcsapat a második, ez azonban nyelven kívüli ismeret, és nem is mindig érvényes (a *Csehország–Hollandia (mérkőzés)* egy nemzetközi tornán nem hordoz ilyen jelentést). Egy szótár vagy egy vonat esetében viszont a sorrend jelentése kivétel nélküli (akkor is, ha a mellérendelés többtagú). A nyelvi és a nyelven kívüli ismeret közötti határ azonban nem éles!

Irányjelentéssel egyébként additív jelentésű mellérendelő összetett szó is felruházzható: a *kék-fekete-fehér (csíkos / kockás ruha)* esetében a mellérendelés additív, de a *kék-fekete-fehér (zászló)* esetében ehhez irányjelentés is járul.

3.2. Produktivitás, szaporaság, gyakoriság

3.2.1. Produktivitás

A StrMNy3 a következőképpen határozza meg a termékenység (produktivitás) fogalmát: „[...] egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban **termékeny**, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens szó képezhető.”^x (KIEFER – LADÁNYI 2000, 149.) Mivel ez a definíció jól használhatónak tűnik, komoly kifogás ellene nem merül fel, elfogadom, és a továbbiakban ezt fogom használni.

Természetesen a definíció használhatósága csak azt jelenti, hogy egy-egy

^x Mint a szerzők megjegyzik, az adott definíció kizárja, hogy zárt szóosztályokban produktív képzésekről beszéljünk. Felmerül a kérdés, hogy mi van akkor, ha egy képzési minta egy olyan sajátos tőtípust követel meg, amelyekből újak nem kerülnek a nyelvbe, de amelyből több száz van, és ezeknek az adott képzővel ellátott alakja potenciális szó. Ebben az esetben a képzési mintával nem jöhet létre „tetszőleges számú szemantikailag transzparens szó”, de ez nem a minta korlátozottságát jelzi, hanem az adott tőtípusét. Ha az ilyen mintát mégis elfogadjuk produktívnek, akkor a zárt szóosztályokéval sem tehetünk másként, hiszen ott sem a minta, hanem a minta által igényelt tövek száma a korlátozott. Szerencsére a szóösszetétel tekintetében kevés idevágó probléma merül fel.

mintáról a definíció segítségével eldönthetjük, hogy termékeny-e vagy nem. Valójában azonban a terméketlennek ítélt minták nem egyformák, hiszen például az $-(V)s$ képzővel ma is születnek foglalkozásnevek a munka eszközét vagy a munkaterületet megnevező szóból képezve *hamburgeres*, *számítógépes*, *piáros*, de a minta mégsem mondható produktívna, hiszen magyarázat nélkül nem lenne világos, mit értünk *telefonoson* (aki telefont árul? aki telefont kezel? aki a telefonközpontban kapcsol?) – vagy ha elfogadjuk produktívna egy tágabb szemantikai mintában (pl. 'aki telefonnal dolgozik'), akkor a produktívna minősített minták körében találunk eltérő típusúakat, hiszen ez a fajta produktivitás nem ugyanaz, mint amit pl. az $-Ás$ nomen actionis-képzőnél megfigyelhetünk. Az $-Ás$ esetében ugyanis minden potenciális szó egyben létező is (néhány lexikailag blokkolt – akadályozott – formától eltekintve), míg az $-(V)s$ képzős esetében a potenciális szavak csak csekély része valóban használatos, létező szó.

A StrMNy3-ban jelentős ellentmondás, hogy az összetett szavakat vizsgálva a termékeny minták megállapításánál teljesen megfedkezni látszik a szemantikai transzparencia követelményéről, vagy egy nagyon általános – és a létrejött összetett szó értelmezésében sokat nem segítő – szemantikai mintát fogad el (KIEFER 2000, 532). Vizsgáljuk meg a StrMNy3 példáit! Az *adókártya* esetében a két tag kapcsolatának szemantikai viszonyát akkor is nehéz meghatározni, ha ismerjük a szó jelentését ('az adóügyek intézéséhez használatos kártya?'). Az *árvadász* látszólag egy szemantikailag áttetsző minta része, de nem az $N + N$ mintáé, hanem az $N + vadászé$, melyben az előtag a vadászat célját nevezi meg (vö. *elefántvadász*, *tigrisvadász*, *róka vadász* stb. – az *árvadász* azonban nem árakra vadászik, és azt is nagyon metaforikusan állíthatnánk, hogy kedvező árakra: valójában inkább olyan termékekre, melyek ára kedvező, és ekkor a vadászatot is metaforikusan értettük! Az *előzetesház* esetében a szintaktikai kategóriákba való besorolás is megkérdőjelezhető, hiszen itt az előtag inkább főnévnek értelmezhető (vö. *előzetesben van*), de ha melléknévként fogadjuk el, akkor sem beszélhetünk szemantikai transzparenciáról, hiszen ekkor olyan házat jelentene, amely egy másik házat előz meg. A *fehérgazdaság* szintén nem az $A + N$ szerkezetből érthető meg, hanem a szemantikailag szintén nem transzparens *feketegazdaság* és *szürkegazdaság* segítségével: ezek mindegyike metaforikus (szemben a *barnamedvével*, mely szintén nem transzparens, de ebben az esetben a nevezett medve legalább tipikusan barna színű). Az *oszlopmagas* ugyan szemantikailag transzparens, hiszen az $N + A$ minta jelentése nem ritkán 'A, mint N' (*fűzöld*, *tengerkék*), de egyfelől nehezen elképzelhető, hiszen nincs tipikus oszlopmagasság, másfelől az ilyen szerkezetek meglehetősen erőltetettnek tűnnek, vö. *embermagas*, *karhosszú*, inkább csak a költői nyelvben tűnnek elfogadhatónak. Az *eurokompatibilis* jelentése még kevésbé fogadható el, hiszen ha van önálló

euro (de inkább *euró*) szó, az a pénzt jelenti, tehát nem erről van szó; ha elfogadjuk, hogy van egy fiktív *euro* 'Európa' tő, akkor egyrészt ennek szófaji besorolása kétséges,⁸ másfelől ha feltételesen el is fogadjuk főnévnek, akkor az N + A mintának köszönhetően nem lehet transzparens (nincs 'A N-nel' minta), legfeljebb talán a *euro* + A mintában transzparenssek (*euro-érett*, *eurofitt*, *eurokonform* – KISS – PUSZTAI 1999, 46–47), de az A-k itt is nagyon korlátozottak (nem illene ide az *eurokék*, és kérdéses, mit kezdenénk az *eurohülye* vagy az *euroszáraz* szerkezetekkel). A *balliberális* teljesen egyedi szóalkotás, és a *bal* melléknévként nem is használatos politikai értelemben: nincs **bal párt*, **bal politikus*, csak *baloldali párt*, *baloldali politikus*. A *világoslila* valóban egy termékeny mintába illeszkedik, de ez a 'fényerő'+ 'szín', nem pedig az A + A minta: nem tudnánk mit kezdeni a *lilavilágos*, *nagyilila*, *lilanagy*, *nagynehéz*, *nehéznagy* stb. összetett szavakkal. Valójában tehát a magyarban nincs olyan összetételi minta, melyben csak a tagok szófajának megadásával megjósolható lenne a jelentés. Nincs ez másként az összetett számnevek esetében sem, ahol szigorú szabályok határozzák meg, mit mivel lehet összetenni, mikor kell szorozni, mikor összeadni.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy néhány oldallal később Kiefer Ferenc is megállapítja, hogy igazán csak a deverbális utótagú, az anyagnévi előtagú, a 'tárolóhely' jelentésű utótagú, a halmazt és rész–egész viszonyt kifejező N + N, továbbá a színnévi utótagú N + A szerkezetű összetett szavakban beszélhetünk áttetsző szemantikáról (KIEFER 2000, 535–536) – nem szól viszont az A + A minta néhány termékeny típusáról.⁹ Ugyanakkor viszont a fenti definíció alapján csak ezek minősíthetők termékeny mintának, nem pedig a jóval általánosabb N + N, A + N minta.

Egy későbbi, de ugyanabban az évben megjelent munkájában KIEFER (2000a) az összetett szavak esetében már a produktivitás három fokozatáról beszél: a morfortaktikai, a morfoszintaktikai és a morfoszemantikai produktivásról. Egy X Y összetételi minta produktív, ha X és Y közül legalább az egyik egy nyitott szóosztályhoz tartozik, és új X Y mintájú összetett szavak alkothatók. Morfoszintaktikailag is produktív az a morfortaktikailag produktív minta, amelyben a tagok közötti szintaktikai reláció is megjósolható. Morfoszemantikailag pedig akkor produktív a minta, ha az előbbieken túl az X Y szerkezet jelentése X és Y alapján meghatározható. A továbbiakban

⁸ A fiktív (vagy más néven passzív) tő éppen arról nevezetes, hogy nem vehet fel inflexiók morfématát, melyek egyértelműen meghatároznák a szófaji besorolást. A képzők ilyen szempontból megbízhatatlanok, főleg, ha a névszók alcsoportjai között kell döntenet, az összetett szavak pedig semmit nem mondanak.

⁹ Előbírálataiban Kiefer Ferenc megjegyzi, hogy ezt a mintát nem is tartja termékenynek, hiszen az elképzelhető előtagok köre igen szűk, és ha bővíthető is, akkor is nagyon szűk szemantikai osztályban.

én produktitásnak – részben a StrMNy3 a képzők tárgyalásakor megadott definíciója alapján (KIEFER – LADÁNYI 2000, 149.) – csak az utóbbit fogom nevezni, a morfotaktikai produktivitást pedig szaporaság néven tárgyalom (3.2.2., 123. o.). Számomra nem világos a morfoszintaktikai produktitás státusza. Kiefer példaként azt említi, hogy bizonyos A + N összetételek tartoznak ide, ezekben az A az N jelzőjeként funkcionál. Ez látszólag ugyan igaz a *barnamedvére*, de aligha igaz pl. a *forrónadrágra*. Éppen ezért úgy vélem, hogy csak a véletlennek köszönhető, hogy a *barnamedve* – az esetek többségében, pl. ha nem albínó – tényleg *barna medve*. Elfogadhatóbbnak tűnik a jelzőként való értelmezés az olyan finn példáknál, mint a *turkulaistyttö* 'turkui lány' (~ *turkulainen tyttö*), de ezekben az esetekben már morfoszemantikai produktitásról is szó van. Mivel aligha képzelhető el olyan eset, amikor egy melléknevet (összetett szón belül) jelzőnek tekinthetünk, de a jelentése sajátos, úgy vélem, nincs okunk a morfoszintaktikai produktitás önálló produktívási szintként való elkülönítésére.

3.2.1.1. A tesztelés problémájáról

A StrMNy3 szerint a termékenység vizsgálatakor elsősorban idegen és fiktív szavakat kell figyelembe vennünk. Arra azonban a szerzők is figyelmeztetnek, hogy fiktív szavakkal csak a termékenység formai oldala vizsgálható (KIEFER – LADÁNYI 2000, 149). Mivel az összetett szavak termékenységének formai oldalát ilyen szempontból nem kell külön vizsgálnunk, hiszen a létező mintákban nap mint nap születnek új szavak (különösen az N + N és az A + N mintában), ezért a fiktív szavakkal való vizsgálatot rögtön el is vethetjük. Az idegen szavakkal való vizsgálódás sem problémamentes. Ha az A + N mintákat vizsgáljuk meg, akkor észre kell vennünk, hogy idegen eredetű és nem teljesen meghonosodott^N A nem jelenik meg (kivételek talán a *szuper* tekinthető: *szuper ember* 'nagyon jó, tehetséges, kedves stb. ember', *szuperember* 'emberfeletti tulajdonságokkal rendelkező ember vagy emberszerű lény'). Az A-ra vonatkozóan egyéb megszorítások is lehetnek, összességében elmondhatjuk, hogy szinte csak bevett, képzetlen és nem viszonyjelentéssel bíró melléknevek állhatnak előtagként (vagy speciális jelentéskörben -(V)s képzős melléknevek). Mindezek alapján az A + N szerkezeteket már formai szempontból is kizárná a teszt a produktív szerkezetek köréből.

További probléma, hogy mivel az összetett szavak esetében a szerkezeti vázat teszteljük, mindegyik összetételi tagnak idegennek kell lennie. Ezzel kapcsolatban gond lehet az is, hogy az összetett szó egészében is lehet jövevényszó, és egy ilyen felbukkanása még nem bizonyítja a szerkezet produkti-

^N Természetesen az idegen eredetű és a jövevényszó nem határolható el élesen egymástól, de olyan példát sem találtam, ahol az A idegen szó mivolta felmerülhet.

vitását; ugyanakkor az is lehet, hogy nem sikerül minden elemnek megfelelő jövevényszót találni: Kiefer ugyan kizárja az *egyértékű*, *egyfázisú*, *kétüléses* stb. szerkezeteket az összetett szavak köréből,⁸ de a Num + N + -*Ű* mintaként sem tesztelhető a produktivitása, hiszen jövevényszámnevet (legalábbis tőszámnevet) nem fogunk találni.

Ezzel azonban a teszteléssel kapcsolatos problémák nem értek véget. A tesztelés alapkérdése ugyanis az, hogy ezt vagy azt a szerkezetet lehet-e használni az adott nyelvben, vagy hogy ezt vagy azt a szerkezetet lehet-e használni az adott nyelvben az adott jelentésben. Mindez viszonylag megbízhatóan működik a fonotaktika, a morfofonológia, az inflexió vagy a szintaxis jelentős részében, a szóalkotás területén azonban nem. Ha nem lenne a magyarban a *látványpékség* szó, aligha lenne olyan magyar beszélő, aki könnyű szívvel mondaná, hogy így lehetne megnevezni az olyan pékségeket, ahol a vevők szeme láttára sütik a péksüteményeket. Aligha lenne olyan beszélő, aki szerint egy hegy alatt közlekedő kisvasutat *hegyalattmenőnek* vagy egy az úrbe kilépő repülőgépet *égfelettrepülőnek* lehetne nevezni, holott ugyanezek a beszélők a legnagyobb természetességgel használják a *tengeralattjáró* szót. Igaz, hogy ezek a beszélők, ha nem ismerik a kifejezést, azt is állíthatnák, hogy a *húzza a lóbórt* 'alszik' jelentésben elképzelhetetlen, mégis nagy különbség, hogy az összetett szavak – legalábbis ami az endocentrikus N + N típust illeti – tömegével keletkeznek váratlan jelentésekben. Mindez átlendítheti a válaszadót az ellenkező irányba, és minden szerkezetre azt állíthatja, hogy előfordulhat az adott jelentésben, például hogy a *természetvédő* lehet olyan kerítés, amely megakadályozza, hogy valaki belépjen egy természetként aposztrofálható területre, vagy hogy a *könyvmalac* lehet olyan ember, aki étkezései során rendszeresen olvas és lecsöpögteti a levest a könyveire. Ugyanezen az alapon azonban állíthatja azt is, hogy a *kelpecs* előfordulhat 'sétabot', 'hosszú őszi eső' vagy 'az internetkapcsolat megszakadása' jelentésben is, hiszen a szavak alakja önkényes. A tesztelő sosem tudhatja, hogy a választ milyen előzetes megfontolások alapján adta az adatközlő.

A megoldás az lehet, hogy több, azonos kategóriájú tagokból felépülő összetett szót egyszerre tesztelünk, és ha mindegyiknél elsődlegesen merül fel – természetesen kontextus nélkül – ugyanaz a jelentés, akkor valószínűleg produktív szerkezetről van szó.

⁸ Nem teljesen következetesen, hiszen arra hivatkozik, hogy nincs **értékű*, **fázisú*, **üléses* (utóbbi tkp. van, csak más jelentésben), ugyanakkor az -*Ű* képzős főneveket itt tárgyalja, holott míg lehetséges a *szivarvágó*, *szecskavágó*, *tyúkszemvágó* vagy a *favágó* stb., addig hasonló jelentésű **vágó* 'szerszám' vagy 'foglalkozás' nincs.

3.2.2. Szaporaság

Tudjuk, hogy nagy számban születnek folyamatosan olyan összetett szavak, melyeknek a jelentése nem transzparens. A szakirodalom általában ezt a jelenséget is produktitásnak hívja, mivel a produktitás vizsgálatánál vagy nem veszik figyelembe a szemantikai transzparenciát, vagy mert egyenesen tagadják, hogy egy minta produktív lehet (értsd: újabb és újabb szerkezetek keletkezhetnek a minta formájára), ha szemantikailag nem transzparens (ARONOFF 1976, 39). Láthattuk azonban, hogy míg az $N + N$ formailag teljesen produktív (azaz potenciálisan bármely két főnév alkothat összetett szót), addig jelentését tekintve igencsak homályos is lehet. Éppen ezért az ilyen szaporodó, formailag egységes mintákat **szaporának** fogom hívni.⁸ A termékenység tulajdonképpen a szaporaság alete, hiszen olyan szapora minta, melynek egyben a szemantikája is transzparens. (Természetesen nem minden szemantikailag transzparens minta szapora, azaz termékeny.) A szaporaság sem bináris, hanem skaláris érték abban az értelemben, hogy a potenciális szavak milyen gyakran válnak létező vagy aktuális szavakká.

3.2.3. Gyakoriság

A gyakoriság azt jelenti, hogy egy adott összetett szó vagy összetételi típus (vagy az összetett szavak összessége) milyen gyakran fordul elő szövegekben. Természetesen arra is lehetőség van, hogy az összetételi típusok (vagy az összetett szavak) gyakoriságát is vizsgáljuk, ám ez már erősen függ a szótár összeállítójától (felvesz-e szemantikailag transzparens szerkezeteket), terjedelmétől (a kisebb szótárakban természetesen kisebb az összetett szavak aránya). Szótár esetében csak a bevett összetett szavakról nyilatkozhatunk. A szótárban befolyásoló tényező lehet a helyesírás is, hiszen az egybeírt szerkezetek nagyobb eséllyel kerülnek be a szótárba, mint a különírtak.

A szövegben már kevésbé vagyunk a szerző önkényére hagyatva, de figyelembe kell vennünk a szöveg jellegét és a szerző egyéni (az összetett szavak szempontjából vélhetően nem tudatosan formált) stílusát. Valódi eredményeket csak nagy terjedelmű korpuszok vizsgálatával kaphatunk, de erre a vizsgált nyelvek körében nincs lehetőségünk. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy az összetett szavak tekintetében egy nyelvről az is sokatmondó lehet, ha megállapítjuk, hogy ritkábban vagy gyakrabban alkalmaz-e összetett szavakat bizonyos jelentések kifejezésére vagy (a szemantikai szerkezettől eltekintve) entitások megnevezésére. Éppen ezért ezt a kérdést sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

---

⁸ A terminus elnevezése teljesen önkényes és mint ilyen, vitatható.

4. fejezet

A mellérendelő összetett szavak típusai

A mellérendelő összetételek esetében kritériumaink közül néhány szóba sem jöhet. Így például nem lehet szó az előtag általános olvasatáról, hiszen a mellérendelés esetében a két tag ilyen szempontokból nem különbözhet. Nem beszélhetünk rekurzivitásról sem, hiszen kettőnél több mellérendelt tag esetében nem mondhatjuk meg, hogy ezek milyen sorrendben kapcsolódtak egymáshoz (ezzel a szerkezet mellérendelő létét vitatnánk).

4.1. Az N + N szerkezetű mellérendelő összetett szavak

4.1.1. Összetett szó vagy kötőszó nélküli mellérendelés?

A hagyományosan mellérendelőnek tartott összetételek közül egyesek inkább kötőszó nélküli mellérendelésnek tűnnek, habár ha ritkábban is, de előfordul, hogy csak az utótag veszi fel a toldalékokat: *ág-bogat*, *ország-világnak*, *hírnevet*. Más szerkezetek már egyértelműen csak a végükön ragozódnak, így kétség nélkül összetett szavaknak tekinthetők: m. *vodka-tonik*, *vodka-narancs* 'vodka narancslével', *északkelet*, *délnyugat*, *fejtor*, f. *maailma* 'világ (földlevegő)', *pohjoiskoillinen* 'észak-északkelet', é. *maailm* 'világ (földlevegő)', *põhjakirre* 'észak-északkelet', *ööpäev* 'egy teljes nap, 24 óra (éj-nap)' *kohvik-söökla* 'kávézó-étterem', *saun-pesumaja* 'fürdőház-mosóház'. Ezek azonban véletlen alakulatok, produktív módon nem lehet létrehozni őket. (Ha mintájukra születnek is új alakulatok, azok semmiképpen sem tűnnek természetesnek a beszélők számára.) A *vodka-tonik* mellett nincs **vörösbor-kóla*, **bor-*

szóda, *kávécukor stb.⁸ A főétel és kísérője azonban előfordulhat ilyen párban: *Rendeltem egy kóla-sültkrumplit / tökfőzelék-sertésvagdaltot / spenót-tükörtojást*. Kétségtelen, hogy a rag egyszeri kitétele amellet szólhat, hogy összetett szóról beszélünk, de a szerkezet jelentése teljesen ugyanaz, mint a kötőszavas mellérendelésé. Az, hogy a szerkezetet szintaktikailag zártnak tekintjük-e, attól függ, hogy azonosítjuk-e a mellérendeléssel, így itt szintaktikai tesztek nem használhatunk. Tudjuk, hogy egyes nyelvekben mellérendelésnél bizonyos esetekben csak az egyik tagon jelennek meg az inflexióstoldalékok (8. o., 43. o.), lehetséges, hogy a magyarban is erről van szó. Az azonban tény, hogy a *Rendeltem egy finom babfőzelék-kolbászt* esetében a *finom* mindkét ételre vonatkozik. Így ezt a szerkezetet esetleg tekinthetjük összetett szónak, bár a kérdést nem tekinthetjük lezártnak. Természetesen sokkal egyértelműbben összetett szónak nevezhetjük azokat az eseteket, melyeknek jelentése már eltávolodott a mellérendelő szószerkezet jelentésétől, de ezek szemantikája nem áttetsző.

Nem sorolhatók ide azonban az olyanok, mint az *agyba-főbe*, *úton-útfélen* hiszen ezek más inflexióstoldalék formában nem fordulnak elő⁹ – nem tarthatóak mellérendelt közönséges határozószavaknak sem, hiszen a tagok önállóan határozószóként sem fordulnak elő, legalábbis itt figyelembe vehető jelentésben: ráadásul nem illeszthető közéjük kötőszó sem. Történetileg ugyan tarthatnánk őket összetett határozószavaknak (két szótövet tartalmaznak és határozószavak), de akkor is csak exocentrikusnak – mondatbeli elszigetelődéssel, és nem összetétellel jöttek létre.

Nem sorolhatjuk ide az olyan alakokat sem, melyek csupán frazeológizmusokban jelennek meg, mint a korábban említett észt *suu(d)silmad* (8. o., 115. o.).

A komi mellérendelt főnevek több csoportba sorolhatók. Az egyik csoportba tartozik a szinonimák mellérendelése: *zer-slet* 'havaseső (eső-havaseső)' (ebben az esetben az utótag és az összetett szó jelentése között nem igazán tudunk jelentéskülönbséget kimutatni), *kežid-moroz* 'fagy, hideg' (a két tag jelentése megegyezik, az első eredeti komi szó, a második orosz jövevény), *šorñi-basñi* 'beszélgetés, szóbeszéd' (mindkét tag előfordulhat ezekben a jelentésekben is). Ezeknek a jelentése attól függetlenül, hogy csak a végükhöz vagy mindkét tagjukhoz járul-e toldalék, továbbá hogy ékelődik-e közéjük

⁸ Kérdéses az is, hogy a *vodka-tonik* miért mellérendelő, ha a *tejsokoládé* alárendelő? Azon múlna a dolog, hogy az előtag mennyire láthatóan van jelen? Tarthatnánk egy ilyen szempontot nyelvészeti szempontnak?

⁹ Igaz, a *fűvel-fával*, *fűnek-fának*, *fűről-fáról*, *fűhöz-fához*, *fűt-fát* (de nem *fűvet-fát!*) mind jónak tűnik, de nincs *fűig-fáig, és főként elfogadhatatlan a **fű-fa erről az esetről beszélt* – így ezt még singularia tantumként sem tudjuk összetett főnévnek elfogadni. Hasonló eset a *hegyet-völgyet*, *hegyre-völgyre*, *hegyen-völgyön*, *hegyről-völgyről* is.

kötőszó,⁸ mindig ugyanabban a jelentésben fordulnak elő. A *mu-va* 'táj, vidék (föld-víz)' szerkezet esetében az elemek önálló jelentése ugyan távol áll a szerkezet jelentésétől, de a két szó előfordulhat ugyanebben a jelentésben akkor is, ha kötőszó ékelődik közéjük. Mivel ezekben az esetekben a kötőszavas mellérendelés és a két kötőszó nélküli szerkezet jelentése között semmilyen különbséget nem sikerült kimutatni, véleményem szerint nincs okunk másról, mint kötőszó nélküli szintaktikai mellérendelésről beszélni. (Ismét emlékeznünk kell: az, hogy az egyik szón a toldalékok elmaradnak, önmagában még kevés annak a bizonyítására, hogy a szerkezet összetett szó: 8., 43. o..)

Más esetekben az azonos szemantikai mezőbe tartozó szavak kerülnek mellérendelő szerkezetbe. Az ilyen szerkezetek szám tekintetében sokféleképpen viselkednek.

Némelyikük jelentése időnként nagyon közel áll a tagok jelentéséhez: *bał-mam* 'szülőpár (apa-anya)', *ćoj-vok* 'testvér (nővér-fivér)', *niv-zon* 'gyerekek (lány-fiú, son-daughter)'. Egy esetben az *-a* szuffixum² jelenik meg mindkét tagon: *mama-niła* 'anya és lánya'. Ezek mellett az állítmány mindig többes számban áll. Számnév azonban csak a *bał-mam* és a *mama-niła* elé kerülhet: *kuim bał-mam* 'három apa és három anya, három szülőpár', ill. *kuim mama-niła* 'három anya egy-egy lányával' lesz. Többes számba azonban bármelyikük kerülhet, a *bał-mam*, a *mama-niła* ilyenkor párokat jelölnek, a *ćoj-vok* és a *niv-zon* viszont olyan, különböző családokba tartozó testvéreket, amelyek mindegyikében van legalább egy mindkét nemből.

Vannak esetek, amikor a szerkezet jelentése magába foglalja a benne található szavak jelentését is, de azoknál jóval tágabb: *kača-raka* 'varjúfélék (szarka-varjú)', *pireg-šanağa* 'sülttésztafélék (pirog-lepény)', *paś-köm* 'teljes ruházat (bunda-cipő)', *derem-gac* 'férfi fehérenemű (ing-gatya)'.³ A *kača-raka* mellett az állítmány csak többes számú lehet, a másik három esetben viszont egyes és többes számban egyaránt állhat anélkül, hogy jelentéskülönbség lenne közöttük. Viszont a *kača-raka* mellett is lehet egyes számú az állítmány, ha birtokos személyrag csatlakozik hozzá. Ezek közül azonban egyik sem állhat számnév után.

Más esetekben a szerkezet jelentése jóval több, mint az alkotóelemeié: az állítmány a *vir-jaj* 'test, szervezet (vér-hús)', *nir-vom* 'arc (orr-száj)' esetében

⁸ Ilyenkor a szerkezet mindkét tagja ragozódik.

² A meglehetősen túlterhelt *-a* szuffixum a komiban főnévből melléknevet (*sov* 'só' → *sola* 'sós'), melléknévből határozószót (*bur* 'jó' → *bura* 'jól'), más esetekben határozószóból melléknevet (*edje* 'gyorsan' → *edjea* 'gyors') képez. Itt egy további funkcióban, összekapcsoló elemként jelenik meg, az azonban nem világos, miért van erre szükség.

³ A szerkezetek egyediségére, improduktivitására jellemző, hogy míg a *paś-kem* megfordítható (van *kem-paś* alakja is), addig a *derem-gac* nem (nincs *gac-derem*). A *derem-gac*-nak van *derema-gaća* változata is, ez 'egy váltás fehérenemű'-t jelent.

mindig egyes számban van. Míg azonban lehet azt mondani, hogy *kuim nir-vom* 'három arc', addig nem lehet azt mondani, hogy **kuim vir-jaj* 'három test'.

A legtöbb ide tartozó szerkezet az inflexiós morféákat az utótagon és mindkét tagon egyaránt felveheti, jelentése viszont különbözik a kötőszós mellérendelő szerkezettől. Ez általában akkor is igaz, ha a szerkezet jelentése messze elrugaskodott a tagok jelentésétől (mint az utóbbi két példában). De ez sem kivétel nélküli, a *ver-va* 'természet (erdő-víz)' szerkezet esetében már akkor is eltűnik a sajátos 'természet' a jelentés, ha az előtag felveszi a toldalékot.

A példákból látszik, hogy a mellérendelt összetett főneveknek nevezett szerkezetek igen sokfélék, grammatikai és szemantikai jellemzőik nem egységesek. Úgy tűnik, van valamilyen kontinuum a kötőszó nélküli mellérendelő szó szerkezet és az összetett szó között, melynek első lépése, hogy az inflexiós morféákat elég a szerkezet végére kitenni (mint arra utaltunk, ez önmagában még kevés az összetett szóvá minősítéshez), utolsó lépése pedig az, hogy a szerkezet sajátos jelentése már csak akkor jelenik meg, amikor a végéhez kapcsolódnak a toldalékok. A skála közbelső szakaszain az állítmánnyal való számbeli egyeztetés jelentheti a különbséget: a többes szám inkább szó szerkezetre, az egyes szám inkább összetett szóra utal. Mivel azonban valódi összetett szónak tekinthető szerkezet alig akad, ezt a kontinuumot inkább egy elhomályosulásnak, azaz nyelvtörténeti folyamat nyomának kell tartanunk, mint szinkrón szinten megjelenő összetételi típusnak.

Valóban produktív összetételi módnak csak a foglalkozásnevek mellérendelése tűnik (vö. 3.1.2.3., 116. o.). Ezek kétségtelenül összetett szóként viselkednek, toldalékot csak a végükön vesznek fel, és jelentésük egyértelműen additív, azaz olyan embereket jelölnek, akik egyszerre több foglalkozást is űznek: az *író-költő-műfordítók* konferenciája nem ugyanaz, mint az *írók, költők, műfordítók konferenciája* – az előbbin ugyanis nem vehetnek részt olyanok, akik csak írók (de nem költők és nem műfordítók), csak költők vagy csak műfordítók. Hasonlóképpen a finnben sem ugyanaz a *kantori-urkurien tapaaminen* 'kántor-organisták találkozója', mint a *kantorien ja urkurien tapaaminen* 'kántorok és organisták találkozója'.

Az észben is van ilyen szerkezet: *kosmonaut-katselendurite kokkutulek* 'űrhajós-vadászpilóták találkozója' (ennek a résztvevői űrhajósként és vadászpilótaként is dolgoznak). Ugyanakkor vannak esetek, amikor mindkét tag ragozódik: *sekretär(id)-mašinakirjutajad* 'titkár(nő)- gépipró(nő)k'. Adatközlőm szerint egyik eset sem azonos a kötőszós mellérendeléssel, a különbség az, hogy a belső flexió nélküli alak azt sugallja, hogy a foglalkozás valamilyen egység, míg a belső flexióval ellátott alak azt, hogy a jelölt személyek foglalkozásai nem kapcsolódnak egymáshoz, véletlen párosításnak minősül-

nek: Kaur Mägi példája szerint a 'titkár-gerelyhajítók' jelentésben a *sekretär-odaviskajad* nagyon furcsa, míg a *sekretärid-odaviskajad* egyáltalán nem az. Másképp foglal állást azonban az észti szakirodalom: „A hosszabb szavakban kötőjelet használunk, de ekkor ragoznunk kell mindkét tagot [...]”⁴⁵ (ERELT ET AL. 1997) Eszerint tehát a szavak hosszának is szerepe van a ragozás alakulásában.

A főnév és a melléknév határán mozgó *süketnéma*, finn *kuurosokea*, észt *kurttumm* is ehhez a csoporthoz sorolható.

4.1.2. „Mellérendelt főnévi jelző”?

Ennek a viszonylag produktívnak mondható főnévi mellérendelésnek az eredménye aligha tekinthető főnévnek: a *Budapest–Moszkva járat* és a hasonló szerkezetek esetében ugyanis az N + N „mellérendelő összetett szó” kizárólag jelzői szerepben fordulhat elő, amely inkább főnévre, mint melléknévre jellemző.⁸ Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy ezek melléknevek, és nemcsak azért, mert nincsenek tipikusan melléknévi formai jegyeik, hanem azért sem, mert nem elliptálható az általuk jelzett szó: *??? Késnek a járatok, mert egy részegyet le kellett szállítani a Budapest–Moszkváról* (ugyanakkor: *Késnek a járatok, mert egy részegyet le kellett szállítani a moszkvairól*). Az N + N szerkezet nem kaphat bővítményt és nem ékelődhet közé, ill. a jelzett szó közé semmi. Éppen ezért inkább az N + N szerkezet és az általa „jelzett” szó szerkezetét lehet szintaktikai alapon összetett szónak tekinteni. (Természetesen a mellérendelő „előtag”-ban nemcsak két, hanem több N is szerepelhet.) Ilyen szerkezetek alárendelt N-jei nemcsak tulajdonnevek lehetnek, hanem bármi, amit a fej megkíván: *tanár–diák viszony, kereskedő–ügyfél kapcsolat, f. lapsi-vanhempi -suhde* 'gyerek–felnőtt kapcsolat' stb.

A magyarban egy esetben elmaradhat, és az esetek többségében el is marad a szerkezet feje – a fagyaltok esetében: *Egy vanília-csokoládé-puncsot kérek!* Igaz, hogy adott szituációban nemcsak mellérendelésben maradhat el, az *Egy csokoládét kérek!* mondatban egy fagyaltozóban a *csokoládé* egyértelműen a csokoládéfagyalaltra vonatkozik – ezt a jelentését azonban csak alkalmilag, a szöveggörnyezetnek köszönhetően nyeri el. A *vanília-csokoládé-puncs* szerkezetet hallva azonban szöveggörnyezettől függetlenül is a fagyaltra asszociálunk. Ennek nyilván az is az oka, hogy ilyen mellérendeléssel más esetekben nem találkozhatunk, még a *Pisztácia-mogyorót kérek* mondat is egyértelműen fagyaltra, és nem csonthéjasokra utal.

⁸ Más esetekben két földrajzi név egy újabb földrajzi nevet alkot (*Elzász-Lotharingia, Bosznia-Hercegovina*), ezek valóban főnevek maradnak, de az ilyen szóalkotásmód nem produktív.

4.2. Az A + A szerkezetű mellérendelő összetett szavak

4.2.1. A színnevek

Az általában kettős szófajúnak tartott színnevek csak melléknévként rendeltőek egymás mellé, főnévként ugyanis magáról a színről van szó: *Szeretem a kéket.* **Szeretem a kék-vöröset* (természetesen az utóbbi mondat is helyes, ha odagondolunk egy elliptált főnevet). A finnben és az észtnben a legtöbb színnev csonka tőként jelenik meg az ilyen mellérendelésben: f. *valkosinipunavihreä* 'fehér-kék-piros-zöld', é. *sinipunarohevalge* 'kék-piros-zöld-fehér' (vö. f. *valkoinen, sininen, punainen ja vihreä* 'fehér, kék, piros és zöld', é. *sinine, punane, roheline ja valge* 'kék, piros, zöld és fehér'). A finn szerkezet szerkezetileg megegyezhet a A + A szerkezetű alárendelő, átmeneti színárnyalatot jelentő szerkezettel: *sinivalkionen* 'kék-fehér' és 'kékesfehér', de természetesen utóbbi jelentésében csak két tagból állhat.

Alakilag a komi példákat a tagokon megjelenő *-a* szuffixum (vö. ⊏ ., 126. o., ill. ⊐ ., 126. o.) kapcsolja össze, ezek nem maradhatnak el: *leza-gerda* 'kék-vörös'.⁸ Ez azonban aligha tekinthető összetett szónak, hiszen előfordulhat ugyanebben a jelentésben kötőszóval is: *leza da gerda derem* 'kék és piros (kockás, csíkos, foltos) ing'. Ezzel szemben a *lez da gerd derem* legalább két (egy kék és egy piros) inget jelöl, a *lez da gerd deremjas* pedig 'kék és piros ingek (külön kékek és külön pirosak)'

Az udmurtban nincs kapcsolóelem: *liz-gord* 'kék-vörös', a kötőszavas variáns viszont nem kétértelmű, mint pl. a magyarban, hanem csak különálló, egyszínű ingeket jelenthet.

4.2.2. Népnevek, nyelvnevek

A népnevek mellérendelése esetén szintén csak melléknévekről lehet szó⁹ (az olyan esetekben, mint a *svéd magyarok* 'svédországi magyarok' (esetleg 'svéd származású magyarok') a fej főnévként van jelen, az alárendelt tag pedig melléknévként, kettőnél több népnév nem is alkothat ilyen szerkezetet,

⁸ Adatközlőm szerint állítmányként inkább csak a *röma* 'színű' kiegészítéssel használatos.

⁹ Ezen a ponton nem szeretném vitatni azt a hagyományos felfogást, miszerint a népnevek kettős szófajúak, főnévként a népcsoporthoz tartozó embert jelentik, melléknévként viszont bármilyen entitást. A jelzői szerepben álló népnévet itt melléknévnak tekintem. A vizsgált nyelvek közül csak az észtn különbözteti meg formailag a két jelentést: *ungarlane* fn., 'magyar ember' – *ungari* mn., 'magyar (akármilyen)'; 'észtn': *eestlane* fn. – *eesti* mn., 'finn': *soomlane* – *soome* mn. stb.

szemben a melléknevekkel).⁸

A mellérendelt népnevekre egyértelműen igaz, hogy morfológiailag nem szakíthatóak meg. Ez még a finnre is érvényes, hiszen ott az előtag csonka töve jelenik meg, mely sosem ragozható: *suomalais-unkarilaisessa sanakirjassa* '(a / egy) finn-magyar szótárban'. Ugyanakkor mindkét tag önálló főhangsúlyt kap. A szintaktikai megszakíthatósága is kétséges. Az *A Ruveturiszt egy magyar–oroszt utazási iroda* mellett az *???* *A Ruveturiszt egy magyar és orosz utazási iroda* ha nem is elfogadhatatlan, de legalábbis furcsa. (Ha az A + A szerkezethez irányjelentés is járul még, kevésbé fogadható el a kötőszó közbeékelése: **egy orosz és magyar szótár*, **egy lett és észt kosárlabda-mérkőzés*.) Nehéz lenne olyan bővítményt (határozót) elképzelni, amely egyáltalán módosíthatja őket, így nem tesztelhetjük, hogy külön-külön módosíthatja-e őket valami. Az viszont elgondolkodtatóbb, hogy közējük és a jelzett szó közé is alig ékelődhet valami, és ami ékelődhet, az szorosan a jelzett szavához tartozik: *finn-magyar barátságos mérkőzés* (*barátságos*: 'nem tétre menő', nem pedig 'baráti hangulatú'), *angol-magyar értelmező szótár*. Finn anyanyelvű adatközlőm nem is talált olyan melléknevet, amellyel a *suomalais-ruotsalainen ... sanakirja / jalkapallo-ottelu / rauhanneuvottelu* 'finn-svéd ... szótár / labdarúgó-mérkőzés / béketárgyalás' megszakítható lett volna. Észt adatközlőm szerint elképzelhető az *eesti-vene riikidevaheline / konstruktivne / tulemuslik rahuarutelu* 'észt–oroszt államközi / konstruktív / eredményes béketárgyalás': ezek közül a *riikidevaheline* tekinthető a jelzett szóhoz szorosan tartozónak, a másik kettő nem. (Az *?* *oroszt–magyar konstruktív tárgyalások* talán magyarul is elfogadható.) A szótáras példára csak az *eesti-vene seletav sõnaraamat* 'észt–magyar értelmező szótár' szerkezetet sikerült megalkotni, ebben az esetben a *seletav* természetesen szorosan a *sõnaraamathoz* tartozik. Az *eesti-vene ... jalgpallmatš* 'észt–oroszt labdarúgó-mérkőzés' megszakítására semmilyen melléknevet nem sikerült találni.

Azt azonban, hogy az ilyen szerkezetek összetettszószerűek lennének, csak az bizonyítaná, hogy a nem mellérendelt melléknevek szabadon, de legalábbis szabadabban elválaszthatóak lennének a jelzett szótól. Ugyanezekben a példákban azonban ez aligha lehetséges.

Hasonlóképpen a mellérendelésen belül is csak ilyen speciális kapcsolatok lehetnek: *luzsicei szorb – lulei lapp szótár*. (Az ilyen szerkezetek a finnben és az észtben egyébként is összetettek: *lausitzinsorbi-luulajansaami sanakirja*, *lausitzisorbi-luulesaame sõnaraamat*.)

A magyarban figyelemre méltó az is, hogy míg az egyszerű népnevek le-

⁸ Kivételnek kell tekinteni a főnevesült, 'mérkőzés' jelentésű szerkezeteket: *Kimegyek a román–magyarra*; *Mi lett az olaszt–német végeredménye?* Ezekben az esetekben már nem hiányzik a *mérkőzés* vagy más szó kitétele, és ha lehetséges is, redundánsnak tűnik. Ez a szerkezet elvonással jött létre.

hetnek állítmányok (*Ez a szótár angol*, addig a mellérendelt népnevekkel alkotott hasonló szerkezetek alig elfogadhatóak: ^{???}*Ez a szótár angol–magyar*. ^{???}*Ez az utazási iroda magyar–orosz*. ^{???}*Ez a mérkőzés angol–francia*. (De jó az *Ez a mérkőzés az angol–francia* – itt azonban az *angol–francia* már főnevesült.) Éppen ezért meg kell állapítanunk, hogy nemcsak a mellérendelt népnevek alkotnak összetett szót, de – legalábbis ha a szintaktikai zárt-ságot hangsúlyozzuk – az ilyen jelző és az általa jelzett szó szerkezete is nagyon közel áll az összetett szavakhoz. A finnben is hasonló a helyzet, a *Se jalkapallo-ottelu on ranskalais-englantilainen* és a *Tämä matkatoimisto on ranskalais-englantilainen* mondatot egyik adatközlőm elfogadhatatlannak, a *Se sanakirja on ranskalais-englantilainen* mondatot elfogadhatónak, de nem túl jónak találta (a másik adatközlő viszont mindhármat elfogadta).^N Az észben ugyanez a jelenség nem tesztelhető, mert a népnevek jelzői alakjai egyébként sem lehetnek állítmányok (**See reisibüroo on inglise* 'Ez az utazási iroda angol', helyette a *See on inglise reisibüroo* 'Ez egy angol utazási iroda' használható).

A permi nyelvekben is ugyanaz a helyzet, mint a magyarban vagy a finnben: komi *finn-roč matč*, udm. *finn-žuč matč*; azonban **Taje matčis finn-roč*, udm. **Taiz matč finn-žuč*. Jelzőként azonban előfordulhatnak az orosz mellérendelő alakok is.

Természetesen vannak más jelentésstruktúrájú mellérendelt népnevek is: *finnugor*, *finn-permi*, *csehszlovák* stb. Igaz, ezekben az *ugor* és a *permi* csak némi fenntartással tekinthető népnévnek. Az ilyen szerkezetek kétségkívül összetett szavak, de egyáltalán nem produktívak, szemben a fentiekkel.

4.2.3. A kollektív jelentésű szerkezetek

Ide azok a mellérendelt mellénevek tartoznak, amelyek a jelzett szó két tulajdonságát határozzák meg: *gombás-sonkás pizza*, *tökös-mákos rétes*, *sajtos-szalámis szendvics*. A koordinált mellénevek fajtajelölők, a hasonló szerkezetek gyakran összetételként hangsúlyozódnak, ha csak egy melléknév jelenik meg bennük: *tökösrétes*, *mákosrétes*. A mellérendelt jelzők és a jelzett szó közé csak olyan jelző ékelődhet be, mely szintén fajtajelölő: *gombás-sonkás amerikai pizza* 'amerikai módra készített', *amerikai gombás-sonkás pizza* 'Amerikából származó' (de előfordulhat 'amerikai módra készített' jelentésben is). A „jelző” bővítményt nem kaphat (**nagyon gombás-sonkás pizza*), habár a *vajas kenyérnél* tapasztaltakhoz hasonlóan (2.1.4.4., 44. o.) el-

^N Azonos jelentésben a finnben sokkal gyakoribb a *Ranska-Englanti-ottelu* 'Franciaország–Anglia mérkőzés', ill. a *ranska-englanti-sanakirja* 'francia-angol szótár'.

szakadhat a „jelzett szó”-tól: *Rendeltem három pizzát: egy gombás-sonkás(a)t, egy szalámis(a)t és egy spenótos-sonkás(a)t.*

Nem fajtajelölő esetében még az igen hasonló szerkezetek sem működnek: **morzsás-zsíros terítő.*

A finnben és az észtbén a hasonló szerkezetek főnévi előtagúak: f. *juusto-kinkkupizza*, é. *juustusingipizza* 'sajtos-sonkás pizza'.

Az udmurtban sincs hasonló szerkezet, hanem comitativust használnak: *siren-vetćinajen picca, siren no vetćinajen picca.*

Hasonlóan mellérendelhetők a relációs melléknevek: *irodalmi-zenei műsor, tudományos-technikai folyóirat.* A finnben és a észtbén általában az ilyen magyar szerkezetek megfelelői is főnévi előtagú összetételek, habár van példa melléknevekre is: finn *taloudellis-hallinnoliinen* 'gazdasági-kormányzási' (ISKo §433), észt *kaubalisrahalised suhted* 'kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatok', *silbilisrõhuline struktuur* 'kb. szótag- és hangsúlyszerkezet' (ERELT ET AL. 1995, 563). Ezek jelentése azonban semmiben nem különbözik a kötőszavas mellérendelő szerkezetekétől. A permi nyelvekben mellérendelő alakban inkább az orosz mellérendelő összetételek használatosak, mint például az *Art* című folyóirat komi alcímében: *Respublikanskej liĵerturno-publicistiĵeskeĵ, istoriko-kulĵurologiĵeskeĵ, ĵudoĵestvennej ĵurnal* 'köztársasági irodalmi-publisztikai, történelmi-kulturális, művészeti folyóirat'. Ugyanezt azonban ki lehetne fejezni főnevekkel is: *liĵeratura, publicistika, istorija, kulĵura (da) ĵudoĵesvto ĵurnal.* Az udmurtban ilyenkor inkább az adverbialis szerkezet lenne használatos: *liĵeraturaja, publicistikaja ...*

4.2.4. Szinonimákból álló mellérendelések

A szinoním melléknevekből álló mellérendelő szerkezetek a tagok által jelölt tulajdonság fokozott mivoltát jelölik: *õsrégi, észt ligemärg* 'csurom vizes (nedves + nedves)', *ränkraske* 'nagyon nehéz (kb. súlyos + nehéz)'. Az ilyen szerkezetek nem produktívak.

4.2.5. Egyéb A + A szerkezetű mellérendelő összetett szavak

A magyarban van még néhány approximatív^N mellérendelő összetett melléknev, mint a szabálytalan alakú, nyelvújításkori *keserédes* (Kazinczy tükörfordítás a latin *dulcamara*-ból (SZILY 1902, 173); leginkább átvitt értelemben használatos), *édes-savanyú* (feltehetően angoltól való tükörfordítás, a kínai

^N Vö. 3.1.2.3., 117. o.

konyhával terjedhetett el). Kivételes példáknak tekinthetők, a vizsgált nyelvekben alig akadnak ilyenek (finn *hapanimelä* 'édes-savanykás'). ERELT ET AL. (1995, 562) a hasonló észti szerkezeteket (*hapukasmagus* 'savanykás-édes', *kibemagus* 'keserédes') az alárendelő szerkezetek közé sorolja. Ez a megoldás sem hibáztatható, különösen, ha úgy véljük, hogy az utóagnak nagyobb szerepe van a jelentés kialakításában. Ez azonban meglehetősen szubjektív.

4.3. A V + V szerkezetű mellérendelő összetett szavak

Bár a szakirodalom számon tart mellérendelő szerkezetű összetett igéket, véleményem szerint ezek egyszerűen kötőszó nélküli mellérendelések. A *szánt-vet* éppen úgy bővíthető, mint a *szánt, vet* vagy akár a *szánt és vet*. Jelentésbeli különbség sincs közöttük, hiszen a *szánt és vet* jelentésébe éppúgy belefér az 'és egyéb mezőgazdasági munkákat végez' jelentéselem, mint a *szán-vetébe*. Kiefer a hasonló típusú *jön-megy* és *út-vág* alapján azt állapítja meg, hogy annak paradigmája nem teljes: **jöjjetek-menjetek, *üthetnétek-vághatnátok* (KIEFER 2000, 525). A Kiefer idézte példákat én ugyan nem tartanám agrammatikusnak, legfeljebb ritkának, ezért szokatlannak. A Kiefer által kérdőjellel közölt *?mehettünk-mendegélhettünk volna* alak véleményem szerint lehetne *?mehettünk volna – mendegélhettünk volna* is, bár a segédigés alakokat mindenképp rosszabbnak érzem, mint bármelyik egyszavas formát. (Megjegyzendő, hogy a kötőszavas formáknál is egyaránt elfogadható a közös és a külön segédigés alak: *jöttünk és mentünk volna ~ jöhettünk volna és mehettünk volna*.)

Kiefer Ferenc ugyanitt megjegyzi ugyan, hogy nem alkothatunk szabadon ilyen szerkezeteket (példái: **rohan-szalad, *szeret-imád, *sír-bőg, *magáz-uraz, *esik-zuhan*), ezek azonban (a *magáz-uraz* kivételével) olyan szinonimák, melyek közül az egyik fokozó értelmű, míg a tipikusan jó példák vagy csak együttesen fokozóak *út-ver*, vagy nem szinonimák, hanem azonos szemantikai mezőbe tartozó, egymást kiegészítő tevékenységek *ad-vesz, jön-megy, jár-kelel, él-hal, eszik-iszik*. A mellérendelő összetett szavakhoz hasonló hangsúlyozású mellérendelés éppen azt sugallja, hogy a megnevezett tevékenységekhez hasonló más tevékenységeket végez – ez pedig csak azon igék esetében lehetséges, amelyek egymáshoz kapcsolódó, de nem azonos tevékenységeket fejeznek ki. Számomra elfogadhatónak tűnik például az *Egész este chatelt-mailezett* vagy az *A téli szünetben a Tátrában síelt-szánkózott*, habár tény, hogy ezekben az esetekben is a kötőszavas mellérendelés a természetesebb. Az ilyen szerkezeteket tehát célszerűbb ma már alig produktív

szintaktikai szerkesztésmódoknak tartani, mely néhány igepár esetében megmaradt a használatban. Az igék sorrendje azonban ezekben az esetekben is kötött.

Megjegyzendő, hogy míg a főnevek és a melléknevek esetében a mellérendelő összetétel nem minden tagja flektálódik, addig az igéknél – néhány igen periferiális és elhomályosultnak tekinthető esettől eltekintve, mint a magyar *rúgkapál* – erre egyik nyelvben sincs példa.

5. fejezet

Az alárendelő összetett szavak típusai

5.1. Az N + N szerkezetű összetett szavak

A következőkben (ismét a magyarból kiindulva) áttekintjük, milyen N + N kapcsolatok milyen esetében szokás főnévi jelzőről beszélni, ill. melyeket szokás összetett szónak tekinteni. A szakirodalom egységességről nem beszélhetünk, időnként a két szerkezetípus viszonya sem tisztázott (elsősorban akkor, amikor nem ez a kérdés áll a kutatás középpontjában), lássuk például az alábbi idézetet: „Mindhárom nyelvre [magyar, finn, észt], de különösen a magyarra érvényes, hogy bármely főnév szerepelhet alkalmilag jelzőként (például mint az összetett szó része), [...], vö. pl. *ez itt egy kutya ~ kutya élete van!, ez egy ceruza ~ ez meg ceruzatok* stb.[.] ahol a *kutya* és a *ceruza* előbb főnév, majd jelző.” (HAVAS 1974, 75). Az ilyen summás ítéletek több furcsaságot is tartalmaznak. A fenti megfogalmazásból úgy tűnik, hogy a jelző lehet szintaktikailag önálló vagy az összetett szó része – jómagam azonban nem talákoztam egy mondattannal sem, amely a jelzőről azt állította volna, hogy lehet összetett szó része (még azokban a nyelvtanokban sem állítanak ilyet, amelyek az összetett szavakat a bennük felfedezni vélt szintaktikai viszonyok szerint próbálják osztályozni). Különös az is, hogy az idézet végén a „főnév” és a „jelző” van szembeállítva egymással, holott az egyik szófaji, a másik mondatrészi kategória, és a szerző éppen azt bizonygatja, hogy az egyik nincs szoros összefüggésben a másikkal – akkor pedig mi indokolja a szembeállítást?⁸

---

⁸ Az sem derül ki, hogy miért „különösen a magyarra” jellemző mindez, hiszen – mint ez remélhetőleg az alábbiakból is kiderül – az N + N összetétel a finnre vagy az észtre egy csöppet sem kevésbé jellemző, mint a magyarra.

A *ceruzatok* szerkezetéről az előző fejezetek szempontjai alapján könnyen eldönthetjük, hogy összetett szó: egy főhangsúlya van, morfológiailag és szintaktikailag megbonthatatlan egység, a *ceruza* általános olvasatú. Még az R-változós tesztnek is eleget tesz, hiszen megszokott 'ceruza (ceruzák) tárolására szolgáló tok' jelentése mellett nem zárható ki az alkalmi 'ceruza alakú tok' vagy 'ceruzákból álló, ceruzákból készített tok' jelentése sem.

A *kutya élet* nem ilyen egyértelmű eset: két főhangsúlya van, megszakítható ('*még kutyább élete van!*, *kutya jó élete van!*, *kutya egy élete van!* – igaz, egyébként nem tipikus, hogy egy számnév vagy határozatlan névelő a (minőség)jelző után álljon), és bár jelentése sajátos (a *kutya élet*nek nincs sok köze a *kutya* nevű állathoz), csak egyféle ('átkozott, rossz élet') lehet.

5.1.1. A főnévi jelző kérdése

A *kutya élet* esetében az a legfőbb kérdés, hogy miért tartjuk a *kutyát* főnévnek. Az egyértelmű, hogy az 'állatfaj' jelentésű *kutya* főnév, de mint fentebb megállapítottuk, a *kutya élet* szerkezetben a *kutya* már nem utal állatra. Ez a *kutya* ugyanebben a jelentésben ('rossz, átkozott') leginkább jelzőként fordul elő, így (ill. a belőle képzett *kutyául* határozószó alapján) inkább melléknévnek tekinthetjük, bár annak sem tipikus (vö. ??? *Ez az élet kutya*).⁸

Más a helyzet az olyan példákkal, mint az *ajándék ló*, *hím páva*, *violaszín pecsét*, *szomszéd hegy*.⁹ Ezekben a jelző ugyanabban a jelentésben jelenik meg, mint az önálló főnevek. (Ez a *szomszéd* esetében vitatható, hiszen a *szomszéd* főnév tipikusan ember, de legalábbis élőlény, ugyanakkor nemcsak élőlény jelzője lehet.) Felmerülhet az, hogy ezeket az elemeket kettős szófajúnak (és akár két külön lexémának) tartsuk, de nincs olyan tulajdonságuk, ami egyértelműen melléknévi mivoltukra utalna.

Az ilyen szerkezetek elemzését nehezíti, hogy a főnév és a melléknév formailag pontosan nem különíthető el. KIEFER é.n. azt írja, hogy „a főnév

⁸ Nem tartozik ide azonban a MMNy (273) által példaként említett *kutya rossz idő*, ebben ugyanis a *kutya* 'nagyon' jelentésű határozószó. Az ugyanitt említett *bagó napszám*, *haramia libafalka* a *kutya élet*-hez hasonlóan nem tekinthető főnévi jelzőnek.

⁹ Rajja Bartens a finn nyelvtanban appozíciós összetételnek nevezett szerkezetek hasonlóságára hívja fel a figyelmet. A definícióknak ugyan megfelelnek – az alkotóelemek ugyanazt a jelöltet más alapon⁴⁶ –, ez a definíció azonban meglehetősen tág, és érvényes a melléknévi jelzős szerkezetre is (utóbbihoz való hasonlóságát a magyar hagyományos nyelvtanok hangsúlyozták). A finn appozíciós melléknévek jellemzőjének tűnik, hogy az utótag egy viszonylag szűk osztályból kerül ki – az ISKo fő példája a *tutkijanainen* 'kutatónő' (egy kutató vagy férfi, vagy nő, ellenben egy nő sokminden lehet). Ezzel szemben a *hím páva* magyar szerkezetben a szűk osztályból kikerülő elem az első. Hasonló szerkezetek vannak a finnben is (*naisopettaja* 'tanárnő'), de ilyet az ISKo nem említ példaként, holott a definíciónak ugyanúgy megfelelnek.

kategóriáját leginkább formai kategóriákkal érdemes meghatározni” (148), viszont „a melléknév elhatárolásához egyéb – mindenekelőtt szemantikai – kritériumokat kell keresnünk”. Ez nyilván nem segíti a két kategória elhatárolását, ezért Kiefer külön kitér a főnév és a melléknév elkülönítésére, és megállapítja, hogy „[...] az olyan tulajdonságokat, amelyek állandóak, szembe-tűnőek és fontosak, gyakran főnévként fejezzük ki. Vagyis: a főneveket kategorizálásra, a mellékneveket jellemzésre, leírásra használjuk.” (KIEFER é.n. 183) Nehéz lenne azonban meghatározni, hogy valaminek az ajándék mivolta mennyire állandó, szembe-tűnő vagy fontos – a szomszédomat pedig akkor is megnevezhetem főnévvel, ha csak fél évre bérelte ki a szemben lévő lakást, sőt, arra is utalhatok ezzel a főnévvel, aki egyetlen vizsgán ült a mellettem levő széken (*a szomszédom az én dolgozatomból próbált puskázni*). Felmerül, hogy a fenti szembeállítás nem az önálló használatú, ill. a jelzőként megjelenő szavakra érvényes-e, és nemcsak akkor használható-e, ha főnévnek azt a szót tekintjük, mely tipikusan nem jelzői használatú – a tipikusan jelzői használatú viszont a melléknév lenne. Hasonló okokból mondhatjuk, hogy a melléknév általában járulékos tulajdonságot fejez ki: amit jelzőként, a megnevezés központi eleme mellett említünk, az kétségtelenül járulékosnak tűnik; vagy azt, hogy a főnevek vonatkozás egyértelműbb, a melléknevéké bizonytalanabb (vö. KIEFER é.n. 183–185). Ez azonban nem sokat segít a mi esetünkben. Kétségtelen, hogy a fenti szerkezetekben megjelenő jelzők rendelkeznek a tipikus főnevek minden tulajdonságával (nem dimenzióra vonatkoznak, nem fokozhatók, egyértelmű vonatkozásúak és nem fajtajelölők, 185), de nem tudjuk, mit kezdjünk jelzői használatukkal, ahol ezek a tulajdonságok nem mind jelentkeznek. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a tipikus N + N összetétel előtagjára a tipikus melléknévi tulajdonságok közül kettő – a bizonytalan vonatkozás (~ általános olvasat) és a fajtajelölőség – igaz, és éppen ugyanezek a melléknévi tulajdonságok jelennek meg a főnevek jelzői használatában is.

A fenti szerkezeteket nem tekinthetjük összetett szónak hangsúlyozásuk vagy jelentésük alapján. Szintaktikailag sem zártak, habár az *ajándék szép ló, hím széttárt tollú páva, szomszéd magas hegynél* természetesebb (jelöletlenebb) a *szép ajándék ló, széttárt tollú hím páva, magas szomszéd hegy*. Ez azonban függhet a másik jelzőtől is, pl. az *angol ajándék ló* és az *ajándék angol ló* között nincs különbség, az *ajándék igavonó ló* pedig azért természetesebb az *igavonó ajándék lónál*, mert az *igavonó ló* szoros formai-szemantikai egység.

Habár a fenti elemek melléknév mivoltára – formailag – semmi nem utal, főnévi mivoltuk megkérdőjelezhető. Egy főnévnek lehet melléknévi (minőség)jelzője, számnévi (mennyiség)jelzője, birtokosjelzője, névelője. Ennek ellenére nincs *szép ajándék ló* 'ló, mely szép ajándék', csak 'ajándék ló, mely

szép'; nincs *három ajándék ló* 'ló, amely három ajándék' (habár szemantikai okokkal is magyarázható),^N nincs **(az én) ajándékom ló* és nincs **egy az ajándék ló* 'egy ló, amely az ajándék' vagy **az egy ajándék ló* 'a ló, amely egy ajándék'. Bár ugyanezek jellemzőek a melléknévi jelzőre is, mindez még kevés ahhoz, hogy ezekben az esetekben szófajváltásról beszéljünk. Ráadásul a főnevek többsége nem megy át ilyen szófajváltáson, ha például valaki egy farkast használ házőrzőnek, azt nem hívjuk *farkas őrnek*, ha valaki cipőként zsákokat köt a lábára, azt nem hívjuk *zsák cipőnek*: a természetes elnevezés ilyenkor összetett szó: *őrfarkas, zsákcipő* (esetleg *cipőzsák*). Ezekben a szerkezetekben egy főhangsúly van, szintaktikailag és morfológiailag zártak, eleget tesznek az R-változós teszt követelményeinek stb.

Az *ajándék, hím, violaszín, szomszéd* szavakat tehát vagy kettős szófajúnak tekintjük (amely különösen a *violaszín* esetében indokolt, hiszen a színnevek általában kettős szófajúak), vagy egyszerűen periferiális, a megszokottól eltérő viselkedésű elemeknek tekintjük őket, melyek nem illeszthetők bele a merev szófaji osztályozással operáló nyelvtani leírásokba. Az ilyen szerkezeteket nehéz más nyelvekben is tesztelni, hiszen a magyarban sem tudjuk megmondani, miért éppen ezek a szavak viselkednek így. A finnben a 'szomszéd hegy' csak (főnévként nem használatos) melléknévi jelzővel fejezhető ki: *viereinen vuori* 'szomszédos hegy' (*viereinen* ← *vieri* 'szél, mellék, oldal, szegély'),² az észben egyértelműen összetett szó: *naabermägi* 'szomszéd + hegy'; az 'ajándék ló' viszont a finnben összetett szó: *lahjahevonen* 'ajándék + ló', az észben jelzős szerkezet: *lahjatud hobune* (tkp. 'ajándékozott ló').

Van azonban néhány olyan szócsoport, amely főnév létre rendszeresen megjelenik jelzői szerepben. (Nem számolunk az olyan szavakkal, amelyeket általában kettős szófajúaknak szokás elfogadni, mint pl. a szín- és népnevek. Ezek rendelkeznek egyértelmű melléknévi tulajdonságokkal, pl. fokozhatók, mértéket meghatározó határozószóval bővíthetők stb. Vitatható, hogy a *magyarabb* vagy a *nagyon magyar* szerkezetekben szereplő *magyar* ugyanaz-e,

^N Egyes nyelvekben előfordulhat, hogy a mennyiségjelző látszólag a főnévi jelzőhöz kapcsolódik: *χῦρᾶμ τᾶλ wōr pupej*, 'három öles erdei bálványistenség' (szó szerint 'három öl erdő bálvány'; idézi SIPŐCZ 1999, 161). Az ilyen szerkezetek felépítése azonban más: míg az *ajándék ló* egyfelől 'ajándék', másfelől 'ló', azaz a tárgy bármelyik elemmel önállóan is megnevezhető lenne, a bálványistenséget nem nevezhetnénk egyszerűen *χῦρᾶμ τᾶλ*-nek, azaz három ölnék. Inkább egy számnév és főnév kapcsolatából melléknevet képző, a magyar *-(V)s* és *-nyi* képzőkhöz hasonló jelentésű testetlen képzőt (zérómorfémát) elemezhetnénk ki, vagy konverzióról beszélhetnénk, hiszen itt a jelző nem az 'öl(es)', hanem a 'három öl(es)'. Nem azonos azonban a szerkezet a később tárgyalandó *két liter / üveg bor* stb. szerkezetekkel sem, hiszen azok partitívuszi jelentésűek (*két liter / üveg a borból* szerkezettel parafrázálhatók), míg a tárgyalt vogul példa nem (nem parafrázálható *három öl a bálványból* szerkezettel).

² Habár van *naapurikaupunki* 'szomszéd város', mely nyilvánvalóan összetett szó.

mint a semleges környezetben használt *magyar* jelző, és nem inkább a *magyaros* szinonimája-e. A *magyar* főnév és a *magyar* melléknév megkülönböztetésének az az alapja, hogy míg az előbbi csak emberre vonatkozhat, az utóbbi bármilyen magyar nyelvű, magyarországi származású stb. dologra, elvont fogalomra stb. A jelentésbeli különbség miatt a kettős szófajúság helyett talán érdekesebb lenne két külön szóról beszélni – ez ellen szól azonban az az érv, hogy a népvneveknél ez a kettős használat mindig megjelenik. A főnévi és a melléknévi népnév csupán jelentése alapján különíthető el egymástól, formális eszközökkel nem.)

5.1.1.1. A foglalkozást jelölő főnévi jelző

A foglalkozásnevek gyakran jelennek meg jelzőként, és ez igaz minden foglalkozásnévre. A jelző önmagában is használható lenne arra az entitásra, amelyre a jelzett szó utal: az *ügyvéd barátomat* nemcsak *barátomnak*, hanem *ügyvédnek* is nevezhetem – azaz a szerkezet jelöltje a főnévek által megjelölt halmazok metszete. A szerkezet tagjai azonban általában nem cserélhetőek fel: az *Egy ügyvéd barát mindig jól jön* mondat mellett az *’Egy barát ügyvéd mindig jól jön* legalábbis szokatlanul hangzik, ráadásul az *egy ügyvéd barátom* nem ugyanaz, mint az *egy barát ügyvédem*, éppen ezért nem beszélhetünk mellérendelésről.

Az ún. főnévi jelző elszakítható a jelzett szótól (*az ügyvéd hűségese barátom, az orvos kedves ismerősöm*), ha a főnévi jelző a fókusz vagy a kontrasztív topik kiemelt tagja (ilyenkor ritka, de nem zárható ki, hogy más – melléknévi – jelző is álljon a szerkezetben), más esetekben azonban közvetlenül megelőzi a jelzett szót (*a hűségese ügyvéd barátom, a kedves orvos ismerősöm*). A főnévi jelző elé tett melléknévi jelző általában az egész szerkezetre vonatkozik (az előbbi példák esetében a jelentés ’a hűségese barátom, aki ügyvéd’, ill. ’a kedves ismerősöm, aki orvos’, nem pedig ’a barátom, aki hűségese ügyvéd’, ill. ’az ismerősöm, aki kedves orvos’), de szemantikai okokból előfordulhat, hogy a melléknévi jelző a főnévi jelzőhöz tartozik (*egy válóperese ügyvéd barátom* – bár ekkor sem zárható ki az ’egy ügyvéd barátom, aki éppen válik’ jelentés, az ’egy barátom, aki válóperese ügyvéd’ pedig magyarázható azzal, hogy a *válóperese ügyvéd* ’válóperekre specializálódott ügyvéd’ szoros formai-szemantikai egységet alkot: alkotóelemeik közé sem tudnánk újabb szót illeszteni).

A hagyományos nyelvtan keretein belül a szófaj szokta meghatározni, hogy egy-egy mondatrész miként bővíthető. Ha tehát valami főnévi jelző, azt várnánk, hogy minden olyan bővítményt megkaphat, amit egy főnév általában. Ám az előtag bővíthetősége nemcsak a fenti értelemben korlátozott – azaz nem csak melléknév (minőségjelző) nem járulhat szabadon hozzá –, hanem egyébként is: nem járulhat hozzá közvetlenül birtokos személyjel (birtokos

jelző), számnév (mennyiségjelző) és névelő sem. Nem mondhatjuk, hogy *az orvosom barátotok* 'a barátotok, aki az orvosom',⁸ sem azt, hogy *egy az orvos barátom* 'egy barátom, aki az orvos (más barátom nincs, aki orvos lenne)'. A számnévi jelző korlátozása szemantikailag magyarázható, hiszen az *a három ügyvéd barátom* 'a barátom, aki három ügyvéd' jelentése fel sem merülhet. A hagyományos mondattanon belül az ilyen szerkezetek elemzése (a korábban tárgyalt elszigetelt példákéhoz hasonlóan) tehát problémás. Valamivel egyszerűbb az ilyen szerkezetek leírása a generatív mondattanban, ott ugyanis elég annyit mondani az ilyen szerkezetéről, hogy csak NP (főnévi csoport)⁹ lehet: a „birtokos jelzős” és a határozott névelős szerkezetek ugyanis DetP-nek (determinánsi csoportnak), a „mennyiségjelzős” vagy határozott névelős szerkezetek pedig NumP-nek (számnévi csoportnak) minősülnek. Természetesen csak bizonyos jelölt N-ek fordulhatnak elő jelzőként, a így foglalkozásnevek is. Az *ajándék, hím, szomszéd* szavakhoz hasonló viselkedésű szavak szintén ilyen jelöltek lehetnének.¹

Az egyes hobbik, kedvtelések űzőinek megnevezései abban hasonlítanak a foglalkozásnevekhez, hogy egyértelmű főnévi szerepekben is megjelennek (a *találkoztam egy akvaristával / ügyvéddel* mondatról nehezen feltételeznénk, hogy ellipszist tartalmaz, nehézkes lenne egy „jelzett szó”-t beilleszteni, szemben az olyan mondatokkal, mint *találkoztam egy magassal / budapestivel*, ahol kommunikációs zavart érzünk, ha a szöveggörnyezetből nem tudunk elliptált elemet kikövetkeztetni), de jelzőként is előfordulnak. A kedvtelésre vonatkozó szavak azonban inkább a népnevekhez hasonlóan kettős szófajúak, hiszen jelzőként nemcsak személyeket jelölhetnek: *akvarista baráti kör* szemben a nem igazán jólformált ² *egy ügyvéd baráti körrel*. Az *egy ügyvéd akvarista* azonban mindenképp jelölt az *egy akvarista ügyvéddel* szemben, akárcsak az *egy ügyvéd magyar* jelölt az *egy magyar ügyvéd-del* szemben. Mindez arra utal, hogy

⁸ Viszont úgy tűnik, hogy a jelzett szó gyakran kap birtokos jelzőt. A Google a 47 *orvos barát* mellett 208 *orvos barátomat*, 51 *orvos barátunkat* talál – ezzel szemben a *barátra* 270.000, a *barátomra* 191.000, a *barátunkra* 64.900 találatot jelez (2005 március 21.). Míg az összes esetben az első személyű birtokos személyragos találatok száma nem éri el a személyrag nélküli találatok számát, az *orvos* előtag esetében ezek aránya több mint ötszöröse a személyrag nélküli alakoknak. A különbség akkor is szignifikáns, ha figyelembe vesszük, hogy ezek csak az egyes számú nominatívusi alakok. (Természetesen ennek ellenére lehetséges, hogy a többes számú és más esetben álló alakokat is figyelembe véve a különbség már nem lesz jelentős.)

⁹ Vagy N, ha a *válóperes ügyvéd* szerkezetet valamilyen megfontolásból N-nek (azaz végsősoron összetett szónak) tekintjük. Ha nem, valamilyen, a melléknevekre vonatkozó korlátozást akkor is be kell vezetnünk.

¹ Egy ilyen megoldás persze óhatatlanul tautologikus: előfordulnak jelzőként, tehát jelöltnek tekintjük őket, a jelöltséget viszont azért vezetjük be, hogy megmagyarázzuk, miért fordulhatnak elő jelzőként.

valódi kettős szófajúságról inkább csak az *akvarista*-típusban beszélhetünk, az *ügyvéd*-típusban nem. Nem biztos azonban, hogy a két típus szemantikai alapon különül el, hiszen bár a *horgász* a fenti példákban az *akvaristához* hasonlóan viselkedik, a *horgászklub* mellett a ^{???}*horgász klub* kifejezetten rosszul formáltnak tűnik, ezzel szemben az *akvaristaklub* mellett az *akvarista klub* még természetesebb is (habár az előbbi sem szokatlan).

A finnben a hasonló szerkezetek egyértelműen összetett szavak, egy főhangsúlyuk van (*lääkäriystäväni* 'orvos barátom', *asianajajatuttuni* 'ügyvéd ismerősöm'), és a két tag közé sosem ékelődhetnek más szavak. Az olyan szerkezeteket, mint az *egy akvarista orvos ismerősöm* legfeljebb körülírással (*akvaristiikkaa harrastava lääkituttavani* tkp. kb. 'akvarisztikát gyakorló orvosismerősöm') lehet finnre átültetni.

Az észtenben más a helyzet, itt a foglalkozásnév elativusba kerül: *minu arstist sōber*, *minu advokaadist tuttav* 'orvos barátom', 'ügyvéd ismerősöm'. Igaz, hogy a *hea advokaadist tuttav* (tkp. 'jó ügyvédből ismerős') esetében 'jó ismerős'-ről, nem pedig 'jó ügyvéd'-ről van szó, de ez kényszerűen következik abból, hogy a *hea* jelzőt egyeztetni kell: ha jó ügyvédről lenne szó, a *heast advokaadist tuttav* szerkezetet kellene használni. Mindemellett elképzelhető, bár kevésbé használatos az *advokaadist hea tuttav* szerkezet típus is, mely a *hea advokaadist tuttav* szinonimája. Azt is figyelembe kell venni, hogy az elativusban álló jelző számban egyeztetődik a jelzett szóval: *minu arstidest sōbrad* 'barátaim, akik orvosok'. Minden jel arra utal tehát, hogy ez szintaktikai szerkezet, de főnévi jelzőről itt sem beszélhetünk nyugodt szívvel, mivel sem az elativusban álló, sem a jelzett főnév nem kaphat birtokos jelzőt (**sinu arstist minu sōber* 'ismerősöm, aki jó ügyvéd').

Van azonban egy másik szerkezet is, ami hasonló viszonyokat fejez ki, de ebben a szerkezetben az alkotóelemek sorrendje fordított: *minu sōber arst* 'orvos barátom (tkp. kb. enyém barát orvos)', *minu tuttav advokaat* 'ügyvéd ismerősöm (tkp. kb. enyém ismerős ügyvéd)'. Úgy tűnik, ezeket a szerkezeteket mindenképpen balfejűeknek kell tekintenünk, ami mindenképpen egyedülálló az észtenben. A szerkezet nem szakítható meg sem melléknévi, sem birtokos jelzővel (**minu sōber hea arst* 'barátom, aki jó orvos', **minu sōber sinu arst* 'barátom, aki a te orvosod'), ami az összetett szóként való elemzése mellett szól. (Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a hangsúlyozása sosem összetételi.)

A permi nyelvekben a magyarhoz hasonló a helyzet. A komi *bur vrač jortej* 'jó orvos barátom' esetében a 'jó' a 'barátom'-ra vonatkozik, a *bur advokat tēdsaej* 'jó ügyvéd ismerősöm' esetében pedig az 'ismerősöm'-re. Adatközlőm azonban bizonytalan abban, hogy valójában használatosak-e ilyen szerkezetek.

5.1.1.2. A tulajdonnévi jelző és előtag

Az alábbi pontban kizárólag azokkal a szerkezetekkel foglalkozom, amelyekben a jelzett szó köznévv.^N Nem teszünk különbséget abban a tekintetben sem, hogy a tulajdonnév szerkesztett-e (azaz nem foglalkozunk a *Kovács őrmester* és a *Kovács Pál őrmester* szerkezetek közötti különbségekkel).

A MMNy kétféle tulajdonnévi jelzős szerkezetet különböztet meg, az egyik esetben „a jelzett szó azt a fajt nevezi meg, amelyből a tulajdonnév egy egyedét jelöl” (273), a másik esetben tartozik az összes többi. Az éles elhatárolás azonban aligha lehetséges, hiszen a tulajdonneveket használjuk az általuk jelölt személyek produkcióira is: *Állandóan Mozartot hallgat. Megvan már az új Kispál? Olvastál te valaha Jókait?* Ha figyelembe vesszük az ilyen használatot, mondhatjuk, hogy a *Mozart-szimfónia*, *Kispál-lemez* vagy a *Jókai-regény* esetében a jelzett szó ugyanazt a fajt nevezi meg, mint a tulajdonnév. Nyilvánvaló azonban, hogy az idézett példamondatokban a tulajdonnév használata metonimikus, míg a MMNy által az első csoportba sorolt esetekben nem.

Időnként nem könnyű a többtagú tulajdonnév és a tulajdonnévi jelzővel álló köznévv. elkülönítése. Egyértelműnek azok az esetek tűnnek, amikor a tulajdonnév után nem szokás köznévv. használata (**Kékes-hegy*, **Kékes-csúcs*, **Balaton-tó* – az ilyen szerkezetek hiánya miatt semmilyen kérdés nem merülhet fel, legfeljebb az, hogy miért nincsenek), vagy amikor a tulajdonnév kizárólag a köznévv. együtt fordul elő (*Gellért-hegy*, *Tisza-tó*, *Húsvét-szigetek* – ilyen esetekben nem mondhatjuk, hogy csak az előtag (jelző?) lenne a (tulajdon) név. Megjegyzendő, hogy ez utóbbiak hangsúlyozása is arra utal, hogy összetett szavak. A tulajdonnévi jelzőre ugyanúgy igaz, hogy nem bővíthető, mint a korábban említett főnévi jelzőkre. Soha nem szakíthatóak meg (a *Kovács*, a *Nobel-díjas professzor* esetében a *Kovács* nem a professzor jelzőjeként szerepel a mondatban). Mint korábban utaltunk rá (2.1.2., 28. o.), a StrMNy2 szerint a *Nagy család* típusú szerkezetek azért tekintendők szószerkezetnek, mert nem intézményesültek (KÁLMÁN – NÁDASY 1994, 424). A *Gellért-hegy*, *Tisza-tó*, *Húsvét-szigetek* stb. nevekről viszont nem állíthatjuk, hogy nem intézményesültek. Ezeket tehát összetett szavaknak kell tekintenünk.

Mi a helyzet a *Károly bácsi*, *Tisza folyó*, *Tanganyika-tó* szerkezetekkel? Szintaktikailag és morfológiailag ezek sem bonthatók meg – hacsak nem az előbb tárgyalt foglalkozásnevekkel: *Kovács professzor úr*, *Szabó polgármester asszony* (*polgármesterasszony?*) de ezek elszigetelt jelenségnek tűnnek, furcsán hat pl. a *Juli takarító néni*, *Pista tanító bácsi* – , hangsúlyozásuk

^N Főnévnek tekintem azokat a tulajdonneveket is, melyek köznévként melléknévként (is) használatosak, tulajdonnévvé egyértelműen melléknévből fejlődtek. Ezt az indokolja, hogy nem mutatnak a többi tulajdonnévtől eltérő tulajdonságokat.

is általában összetételi (habár a *Tisza folyó* esetében ez vitatható), viszont általában nem intézményesültek (éppen ezért a *Tanganyika-tó* nem is ide tartozik, hanem a *Gellért-hegy* kategóriába, és csak véletlenül szinonim a *Tanganyikával*, amely a *Kékes, Balaton* csoport tagja). Ezek esetében éppoly nehéz dönteni, mint az *ajándék ló, szomszéd hegy* vagy a foglalkozásnevek esetében.

Az olyan szerkezetekkel, amelyek előtagja (a metonimikus használatot leszámítva) nem az utótag által meghatározott fajt jelöli, szintén különböző csoportokra oszthatók. Ezek egyes esetekben intézményesültek (*Horger-törvény, Gyurcsány-kormány, Cook-szigetek*), más esetekben viszont ez megkérdőjelezhető (*Leonardo-portré, Jókai-regény, Harry Potter-regény*). Megfigyelhető, hogy a szerkezet többértelmű, azaz megfelel az R-változós tesztnek (ami az eddig tárgyalt főnévi jelzős szerkezetek egyikéről sem mondható el), hiszen a *Leonardo-portré* lehet 'Leonardóról festett portré' vagy 'Leonardo által festett portré'. Ugyanez a helyzet a regények esetében, habár azt, hogy a *Jókai-regényt* 'Jókai által írt regény'-ként, a *Harry Potter-regényt* pedig 'Harry Potterről szóló regény'-ként értelmezzük, magyarázható a szerkezetek intézményesültségével.⁸ Ugyanakkor lehet, hogy csupán a nyelven kívüli ismereteinkről van szó: tudjuk, hogy Jókai regényíró, Harry Potter pedig regényhős. Bármilyen Y műfajú művet, amelyet X alkotott, amelynek X a tárgya (róla szól, őt ábrázolja), vagy akár amely X tiszteletére készült, nevezhetjük X-Y-nak. Ez pedig arra utal, hogy ezek a szerkezetek nem intézményesültek, legfeljebb közülük egyesek. Az ilyenek, mint pl. a *Horger-törvény* vagy a *Gyurcsány-kormány*, egészében is tekinthető tulajdonnévnek, a *Cook-szigeteket* annak is szokás tekinteni. A tulajdonneveket formai viselkedésük alapján aligha tudnánk elkülöníteni a köznevekektől. Szemantikai szempontból is csak annyit tudunk mondani, hogy míg az azonos köznévvvel megnevezett dolgokat közös tulajdonságok kötik össze, addig az azonos tulajdonnévvel megnevezetteket csak az, hogy a nevük azonos. (Ez sem egészen igaz, hiszen az egyes tulajdonnevek általában valamilyen töredékinformációt hordoznak, vannak pl. férfi- és női nevek, kutyanévek stb.) Könnyen elképzelhető, hogy többfajta *Horger-törvény* legyen (különböző tudományágakban, különböző tudósoktól), vagy több *Gyurcsány-kormány* (akár különböző, de egyaránt *Gyurcsány* nevű személyek miniszterelnökségével). Mondhatjuk, hogy ezeknek a dolgoknak nem egyszerűen ugyanaz a nevük, hanem közös tulajdonságuk, hogy ugyanolyan nevű személy alkotta / vezette őket. Mi több, az sem szükségszerű, hogy a Jókai-regények Jókai Mór regényei legyenek, hiszen ha

⁸ A *Gyurcsány-kormány* ebben a tekintetben kivételesnek tűnik, hiszen a kormányokat mindig a vezetőikről nevezik el. Ez azonban inkább nyelven kívüli szokás kérdése, nem pedig a szerkezetet jellemző nyelvi vonás.

egy regényíró Jókainak hívnak, akkor törvényszerű, hogy Jókai-regényeket írjon, ahogyan Harry Potter-regénynek hívhatunk minden regényt, amely főszereplőjét Harry Potternek hívják, függetlenül attól, hogy az a híres Harry Potter-e. Ha azonban ezért a *Jókai-regény* vagy *Harry Potter-regény* egészében nem tulajdonnév, akkor a *Cook-szigetek* sem tulajdonnév, hiszen a szigetek elnevezése is motivált (ha másért nem, hát mert valakinek a tiszteletere neveztek el). Valójában tehát az intézményesült és a nem-intézményesült szerkezetek között nincs éles határ. (Ráadásul, mint korábban említettük – 2.1.2., 28. o. –, a *buszpénz* vagy a *konyhaajtó* 'konyhába / konyhából nyíló ajtó' (tehát nem 'egyfajta ajtó') szintén nem tekinthető intézményesültnek, összetett szó mivoltukat azonban nem szokás vitatni.)

A tulajdonnévi jelzős szerkezetek a finnben és az észtben némileg eltérnek a magyartól. Részben birtokos szerkezetként jelennek meg: *Cookin saaret* / *Cooki saared* 'Cook-szigetek'; *Newtonin lait* / *Newtoni seatused* 'Newton-törvények'); más esetben a szerkezet a magyarhoz hasonló felépítésű: *Anna täti* 'Anna néni', de ugyanez az észtben fordított: *onu Lembit* 'Lembit bácsi' (bár ritkábban előfordul az *Eeva-tädi* 'Éva néni' sorrend is). A foglalkozásnevek és a tulajdonnevek kombinációja a finnben és az észtben éppen fordított, mint a magyarban: *professori Seppo* / *professor Sepp* 'Kovács professzor', *näyttelijä* / *näitlaja John Malkovich* 'John Malkovich színész'. Ezek a szóösszetétel szempontjából releváns formai és szemantikai tulajdonságai azonban a megfelelő magyar szerkezetének felelnek meg, legfeljebb az vitatható, hogy ezeknek a szerkezeteknek melyik elem a fejük – ez számunkra nem kardinális kérdés. Még azok a szerkezetek sem állnak távolabb az összetett szavaktól, amelyekben genitívus van: bár az ilyen szintaktikai jelöltség inkább szintaktikai szerkezetre utal, a finnben és az észtben is igen gyakoriak az olyan N + N szerkezetű összetett szavak, melyek előtagja genitívusban áll.

Kicsit más a helyzet a családok megnevezésénél: itt mindkét nyelv többes genitívust használ: f. *Kolehmaisten perhe*, é. *Lepikute perekond*. Ezek pontosan ugyanúgy viselkednek, mint bármely más birtokos szerkezet.

5.1.1.3. Az anyagnévi jelző vagy előtag

Mint azt korábban (2.1.1., 23. o.) említettük, az anyagnévi alárendelt tagú szerkezetek hangsúlyozása ingadozó: minél hosszabbak a tagok, annál valószínűbb az utótagon (jelzett szón) megjelenő hangsúly, esetleg az anyagnév „szokatlansága” is szerepet játszhat. Az előtag bővíthetősége már csak azért is nehezen tesztelhető, mert ami igaz az anyagra, az általában igaz az egészre, és nehéz olyan jelzőt találni, amely vonatkozhat az anyagra, de nem vonatkozhat a belőle készült (keletkezett stb.) tárgyra (*hideg vaskorlát* – ha hideg a vas, hideg a korlát is és viszont; *szépen faragott falépcső* – ha a fa szépen van

faragva, a belőle készült lépcső is, és ha a lépcső szépen van faragva, az nyilván úgy lehetséges, hogy anyaga, a fa van szépen faragva). Az anyagnévi jelző és a jelzett szó közé csak akkor ékelődhet másik jelző, ha az szemantikailag szorosan a jelzett szóhoz tartozik: *arany királyi korona*. Ez azonban önmagában még nem bizonyítaná, az anyagnév más esetekben (vagy az ilyenekben is) összetételi előtag, hiszen lehetne tipikusan belső pozíciójú (a jelzett szóhoz legközelebb álló) jelző. Perdöntőnek itt a hangsúlyozása látszik: az, hogy egy főhangsúllyal is ejthető, erős érv az ellen, hogy jelzős szerkezetnek tartsuk, hiszen a jelzős szerkezet elemei önálló főhangsúlyt szoktak kapni – az azonban, hogy időnként mindkét elemük főhangsúlyt kap, ha (különösen a magyarban) nem is tipikus az összetett szavak körében, önmagában nem mond ellent annak, hogy a szerkeztípust összetett szónak tekintjük. Ha azonban az anyagnévi jelzős szerkezetet mindig összetett szónak tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy az *'arany cipősarok* (mely szerint csak a cipő sarka van aranyból) és az *'aranycipő(,)sarok* 'aranycipőhöz tartozó / való sarok' egyaránt összetett szó, és a hangsúlyviszonyok különbsége az összetett szó belső szerkezetének különbségét jelzi. Ilyenre a magyar összetett szavak más típusaiban nincs példa. Felmerülhet az a megoldás is, hogy anyagnévi jelzőről beszéljünk, és azt mondjuk, hogy az *arany + cipő* csak akkor válik összetett szóvá, amikor más összetett szó előtagjává válik (hasonlóan a *használt autóhoz a használtautó-kereskedésben*. Ez a megoldás azonban megint nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért jó, sőt, gyakoribb és természetesebb az *'aranycipő* ejtésmód, ha a jelzős szerkezet **használtautó* hangsúlyozása sosem fogadható el. További lehetőség, ha úgy gondoljuk, hogy a magyarban két hasonló szerkezet van: az egyikben az anyagnév jelző (melléknév?), a másikban előtag. Az anyagnév előtagként való használata korlátozottabb (hiszen önálló hangsúllyal gyakorlatilag bármely jelzős szerkezet ejthető, ha nem is tipikus – ha használható az összetett szó, akkor az bizonyos esetekben előnyt élvez a jelzős szerkezettel szemben), és van egy kör, amelyben mindkét szerkezet használatos. Ez a feltételezés a legalkalmasabb a jelenség leírására, hátránya viszont, hogy két hasonló szerkezetet is feltételez a nyelvben, holott erre a hangsúly ingadozásán kívül nem utal semmi, és a kettőséget csak annak érdekében vezetnénk be, hogy ezt az ingadozást megmagyarázzuk.

A finnben az anyagnév kétféleképpen jelenhet meg, főnévként és a belőle produktívan *-inen* képzővel képzett melléknévként. Az anyagot jelölheti a főnév, de csak összetett szó előtagjaként: *kultakruunu* 'aranykorona', **kulta kruunu*, **kulta kuninkaankruunu*, **kulta kuninkaallinen kruunu* (az utóbbi két szerkezet szándékolt jelentése 'arany királyi korona').⁸ Az anyagnévi elő-

⁸ A *kuninkaan* a *kuningas* 'király' főnév egyes szám genitivusi alakja, a *kuninkaallinen* pedig az ugyanebből a szóból képzett, 'királyi' jelentésű melléknév. A *kultakuninkaankru-*

tagnak azonban közvetlenül azt a szót kell megelőznie, amelyiknek az anyagára utal: a *kultakuninkaankruunu* csak úgy lenne értelmezhető, hogy a király van aranyból (hasonlóan az *aranycipősarokhoz*). A melléknévképzős anyagnév sosem jelenik meg előtagként (nincs **kultaiskruunu*, holott a hasonló képzős melléknevek egébként gyakran fordulnak elő előtagként ott is, ahol egébként nincs megkülönböztető funkciójuk: *suomalainen kaupunki* ~ *suomalaiskaupunki*, jelzőként viszont természetesenek: *kultainen kuninkaankruunu*, ritkábban⁸ *kultainen kuninkaallinen kruunu*. Az anyagnévi előtag kapcsán jegyzendő meg, hogy a főhangsúlyt teljesen kisajátítja: míg a *kuninkaankruunu* kizárólag 'királyi koronát' jelenthet, a *kuninkaan kruunu* kizárólag '(a / egy) király koronája'-t (azaz az előbbi esetben a *kuninkaan* általános, az utóbbiban konkrét olvasatú), addig nincs **kuninkaankultakruunu*, a *kuninkaan kultakruunu* viszont egyaránt lehet 'királyi aranykorona' és '(a / egy) király koronája' (azaz a *kuninkaan* éppúgy lehet általános, mint konkrét olvasatú).

Ha az észben az 'arany' jelentésű anyagnevet vizsgáljuk, akkor első pillantásra úgy tűnik, hogy a helyzet a finnhez hasonló: *kuldnoũ* ~ *kuldne noũ* 'aranyedény'. A látszat azonban csalóka, mert az észben a *-ne* melléknévképző más jelentésben (kb. 'anyaggal szennyezett') produktív: *alumiiniumnoũ* 'alumíniumedény', de *alumiiniumine noũ* 'alumíniumos edény (olyan edény, melyen pl. alumíniumreszelék hever)'. Egyes esetekben a *-ne* képzős melléknév lexikalizálódott, sajátos jelentést vett fel, mely blokkolja a produktív jelentést: *hõbenoũ* 'ezüstedény', *hõbedane noũ* 'ezüstös színű edény' (hasonlóképpen lexikalizálnak kell tekintenünk a *kuldne*-t is). Azt, hogy mi milyen anyagból áll, az észben még egy szerkezet kifejezheti: az elativusban álló főnévi jelző: *kullast / puust / alumiiniumist noũ* ~ *kuld- / puu- / alumiiniumnoũ* 'arany-, fa-, alumíniumedény'. Ez a szerkezet újabb jelzővel nem szakítható meg (*puust ilus noũ* 'szép faedény'), de az ilyen anyagnévi jelző bővíthető (*ilusast puust noũ* 'szép fából (készült) edény') és többes számban is állhat (*puudest noũ* '(különböző) fából (készült) edény'). Igaz, hogy az anyagnevet megelőző jelző is vonatkozhat az anyagnév által jelzett szóra (*ilus puust noũ*), de ebben az esetben az egyeztetés pontosan mutatja, hogy hova tartozik a jelző. Éppen ezért az ilyen szerkezeteket a közbeékelés tiltása ellenére is inkább szintaktikai szerkezetnek kell tartanunk.

A komiban a helyzet igen bonyolult. Adatközlőm szerint a 'komi királyi aranykorona' jelentésben a *zarńi komi korol' jurtas*, *komı zarńi korol' jurtas*, *komı zarńi korolevskej jurtas* és a *komı korolevskej zarńi jurtas*⁹ egyaránt

⁸ *unu* jelentése kb. 'az aranykirály koronája' lenne.

⁹ A ritkaság nem az anyagnévvvel van kapcsolatban, hanem azzal, hogy 'királyi korona' jelentésben a *kuninkaankruunu* összetett szó, és nem a *kuninkaallinen kruunu* jelzős szerkezet a megszokott kifejezés (habár az utóbbi is érthető és használható).

⁹ *zarńi* 'arany', *korol'* 'király (fn)', *korolevskej* 'királyi (mn.)', *jurtas* 'korona (fej + szegély,

inkább jó (az ötből négy vagy öt pontot érdemel), a [?]*zaríni komi koroľevskej jurtas* azonban már rosszabb, bizonytalan, hogy jó-e egyáltalán (három pont). A helyzetet bonyolítja, hogy a *komi* se főnévnek, se melléknévnek nem tartható: akárcsak a magyar népnevek, használható melléknévként, de állítmányként használva nem kaphatja meg azt az állítmányi többesjelet, amelyet a melléknevek általában megkaphatnak: **Taje kivjasis komies* 'Ezek a szavak komik' (helyesen: *Taje kivjasis komi*). Ha olyan népnevet választunk, amelynek van egyértelműen főnévi és melléknévi változata (pl. 'svéd': *Taje kivjasis švedskejes*), akkor a főnévi változatok helytelenek (egy pont): **šved zaríni koroľ jurtas*, **šved zaríni koroľevskej jurtas*, **šved koroľevskej zaríni jurtas* **zaríni šved koroľevskej jurtas*; a melléknévi változatok időnként jók: a *švedskej koroľevskej zaríni jurtas*, *zaríni švedskej koroľevskej jurtas* (négy pont), a időnként alig elfogadhatóbbak a főnévinél: ^{???}*švedskej zaríni koroľ jurtas*, ^{???}*švedskej zaríni koroľevskej jurtas* (két pont).

A mellékneves szerkezetekből az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy a szerkezet csak akkor elfogadható, ha az anyagnév közvetlenül a jelzett szó előtt áll, vagy ha a legelső a jelzők sorában. Erre csak egy magyarázatot találok: a komiban a nemzetiséget jelző melléknév olyan szoros szemantikai egységet alkot a jelzett szóval (legalábbis bizonyos esetekben: a *svéd korona* elsődleges olvasata nem 'svéd gyártmányú, Svédországból származó korona', hanem 'Svédország, a svéd király koronája'), mint a magyarban a *királyi korona* szerkezet két tagja. Ha tehát az anyagnév nem közvetlenül a fejhez kapcsolódik, akkor csak a szemantikai tömb jelzőin kívül eshet.

Kérdéses, hogy bár jobb a *zaríni komi koroľ jurtas*, miért jó mégis a *komi zaríni koroľ jurtas* és a *komi zaríni koroľevskej jurtas*. A válasz vizsgálatunk szempontjából nem feltétlenül kardinális, hiszen a *komi* viselkedésével függ össze. A *koroľ jurtas* igen erős kapcsolat, összetett szó lehet (nem szakítható meg: **koroľ zaríni jurtas*, vö. m. *papír huszárcsákó* – **huszárpapírcsákó*, **huszár papírcsákó*). Egyébként úgy tűnik, hogy a többi elem viszonylag szabadon mozoghat, és a sorrend jólformáltságát a jelzők sorrendjére vonatkozó általános szabályok is alakíthatják. Erre utal, hogy 'szép aranykorona' jelentésben a *mića zaríni jurtas* a megszokott sorrend (öt pont), de a [?]*zaríni mića jurtas* sem egészen rossz (három pont) (szemben a magyar **arany szép korona*, finn **kulta kaunis kruunu*, észt **kuld ilus kroon* kapcsolatokkal.⁸

karima)'.

---

⁸ A kérdés összetettségét mutatja, hogy míg a finnben egészen normális a *kultainen kaunis kruunu*, az észtben a **kuldne ilus kroon* teljesen rossz.

5.1.1.4. Az ún. főnévi mennyiségjelző

A MMNy (273) olyan szerkezeteket sorol ide, mint az *egy zsák kenyér*,⁸ *egy üveg vodka*, *egy csapat pályamunkás*, *egy kanál víz*, *két hét szabadság*, *három kiló hús*, *hat méter szövet*, *tíz liter bor*. Ilyen szerepben azonban csak olyan szavak állhatnak, amelyek maguk is mennyiséget jelölnek, és ilyenkor kötelező őket valamilyen számnévvel ellátni.⁹ Mivel hangsúlyozásuk nem utal összetett szóra, szintaktikailag megszakíthatók: *egy üveg orosz vodka*, *négy liter megecetesedett 1996-os szüretelésű badacsonyi bor*, *majdnem három nagy zsák friss kenyér* stb.), jelentésük kompozicionális stb., nem sok okunk van, hogy ezeket a szerkezeteket összetett szavaknak tekintsük. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezek a szerkezetek a szintaxisban is sajátosak, hiszen a számnév semmiképpen sem maradhat el a szerkezetből (habár az *egy* hangsúlyozható határozatlan névelőként is), azaz a „minőségjelző” tulajdonképpen nem a főnév maga, hanem a számnév és a főnév alkotta szerkezet.

A finnben, az észten és az udmurtban a helyzet hasonló a magyarhoz, azal a különbséggel, hogy a számnév ezekben a szerkezetekben nem kötelező (a számnév nélküli szerkezet értelmezése ugyanaz, mint a – jóval ritkább – '1' számnévvel ellátott szerkezeté). Ezekben a hangsúlyozás, a szintaktikai megszakíthatóság és a jelentés kompozicionalitása miatt szintén nem merülhet fel a szerkezet összetett szó mivolta. Mi több, a finnben és az észten ezekben az esetekben (ha a számnév nem '1') a jelzett szó partitivusba kerül, akár csak a puszta számnévi mennyiségjelző után, ami szintén arról tanúskodik, hogy szintaktikai szerkezetéről van szó.

A komiban azonban a hasonló szerkezetek (*stėkan čaj* 'egy pohár tea', *šėpis piž* 'egy zsák liszt') mellett a fordítottak (*čaj stėkan* 'egy pohár tea', *piž šėpis* 'egy zsák liszt') is használatosak – mi több, a *KRK* és a *RKK* az utóbbi formákat felelteti meg az orosz *стакан чаю*, ill *мешок муки* szerkezeteknek, habár egyébként ezek jelentése lehet 'liszteszsák' vagy 'teáspohár' is (BÁTORI 1969, 130–131; FOKOS 1959, *krupťsatka-mešėk* 493b, *piž-mešėk* = *mešėk piž* 591–592, a *sur stėkan* ill. a *vina rumka* viszont csak 'ein Glass Bier', ill. 'ein Gläschen Branntwein' jelentésben, ugyanakkor 'ein Glass Branntwein' jelentésben *stokan vina* is: 918–919).

Hasonló szerkezetek vannak a hollandban is, TEN HACKEN (85) említi a

⁸ Rajja Bartens utal arra az elemzési lehetőségre, hogy az *egy zsák* lehet a fej és a *kenyér* a bővítménye. Bár elképzelhető egy ilyen elemzés, ellene szól, hogy a magyarban általában nincsenek balfejű szerkezetek, és az is nagyon szokatlan lenne, hogy az alárendelt elemhez kapcsolódnának a toldalékok. Ráadásul a hasonlóság miatt ebben az esetben a számnévi jelzős szerkezetet is balfejűnek kellene tekintenünk (a finnben és az észten más a helyzet, de az általunk vizsgált problémát nem érinti). A legfőbb ellenérv az ilyen elemzéssel szemben az, hogy semmilyen problémát nem oldana meg.

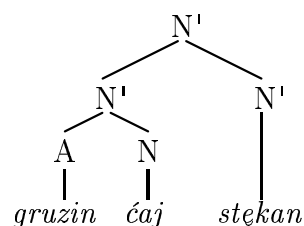
⁹ Az olyan példák, mint a *tenger virág*, inkább a költői nyelvre jellemzőek.

glass melk példáját. A szerkezet szintaktikailag zártnak tűnik, mert nem lehet a feltételezett előtagra visszautalni: *Jan drinkt een glas_i melk*. **Het is mooi versierd*. 'Jan egy pohár tejet iszik. Szépen díszített.' (ellenben: *Jan drinkt een glas melk_i*. *Ze is zuw. 'Jan egy pohár tejet iszik. Savanyú.'). A nem-fejnek azonban NP-nek kell lennie (azaz ha a főnév megszámlálható, meg kell jelennie az egyes számú determinánsnak^N), ebből pedig az következik, hogy az alárendelt tagnak nincs általános olvasata. Ezenkívül a módosító és a fej kapcsolata nem felel meg az R-változós tesztnek, mivel az *een glas melk* nem egyfajta *melk*, hanem egy adott mennyiség belőle. Éppen ezért az ilyen szerkezeteket ten Hacken nem tekinti összetett szónak – ugyanakkor a StrMNy zártásra épülő tesztjein (Kiefernél a szintaktikai zártásra, Kenesinél emellett a morfológiaira is) az ilyen szerkezet szóösszetételnek minősülne.

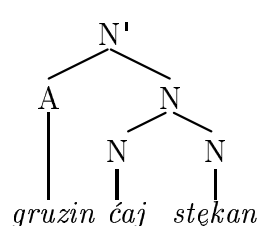
A hasonló felépítésű komi szerkezetekben az „előtag” is kaphat önálló saját jelzőt: a *venger piž mešek* jelentése éppúgy lehet 'egy zsák magyar liszt', mint 'egy magyar liszteszsák', a *gruzin čaj stėkan* éppúgy lehet 'egy csésze grúz tea', mint 'grúz teáscsésze', a *kuim čaj stėkan* és a *kuim piž mešek* éppúgy jelenthet 'három pohár tea'-t, ill. 'három zsák liszt'-et, mint 'három liszteszsák'-ot vagy 'három teáspohár'-at, azaz a mennyiséget meghatározó szerkezet szintaktikailag nem zárt. Ezzel szemben a *čaj stėkan*, *kodeš rađeĵta* csak 'egy teáspohár, amelyet szeretek' jelentésben fordulhat elő, ez azonban önmagában még nem mond semmit, mert lehet, hogy a *kod* 'ami' utalószó csak a hozzá legközelebb eső főnévre utal vissza. E mellett látszik tanúsodni, hogy a *stėkan čaj*, *kodeš rađeĵta* csak 'egy pohár tea, amelyet szeretek' jelentésű lehet. (Ez a kérdés további vizsgálatokat igényel.)

A *gruzin čaj stėkan* két jelentése csak kétféle szerkezeti felépítéssel magyarázható:

'egy pohár grúz tea'

'grúz teáspohár'

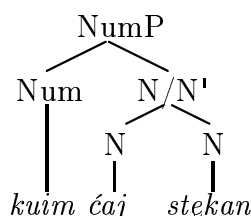

Az első esetben csak a *stėkan* a fej, a második esetben viszont a *čaj stėkan* által alkotott konstrukció, mely egyértelműen összetett szóként viselkedik. Az, hogy az első esetben a csomópontok N¹k, az bizonyítja, hogy lehetséges a *gruzin čaj kuim roč stėkan* 'három orosz pohár grúz tea' szerkezet is (habár

^N Nyilván csak akkor, ha számnév nem jelenik meg.

az ilyen szerkezet nehézkes és ritka, helyette inkább a *kuiŋ roć stękan tır gruzin ćaj* 'tkp. kb. három orosz pohár teli grúz tea(val)'.

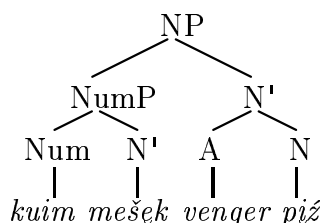
A *kuiŋ ćaj stękan* szerkezet felépítése mindkét jelentésben ('három pohár tea', ill. 'három teáspohár') csak így képzelhető el:

A két szerkezet különbsége csak abból adódhat, hogy a *ćaj stękan* N-t és N't is alkothat: az előbbi esetben a jobb, az utóbbiban a bal oldalon van a fej, a *stękan* a m. *-nyi* képzős melléknevekhez hasonló szerepet tölt be. Mivel szintaktikai szerkezetről, N'-ről van szó, a számnév követheti a fejet, és ilyenkor hozzávetőleges értéket fejez ki.

A **gruzin stękan ćaj* azért agrammatikus, mert ha a *stękan*-hoz kapcsolódik ('egy grúz pohárnyi tea' szándékolt jelentésben), az már elveszíti azt a képességét, hogy a *ćaj* előtt állva mennyiséget fejezzen ki; a *stękan ćaj*-hoz viszont azért nem kapcsolódhat, mert az már csak mennyiséget jelölhet.

Ezzel szemben agrammatikus a **venger mešęk piž* és a **gruzin stękan ćaj*, viszont grammatikus a *kuiŋ stękan ćaj* 'három pohár tea', sőt, a *stękan kuiŋ ćaj* 'kb. három pohár tea' is.⁸ A *kuiŋ gruzin stękan ćaj* elvileg lehetséges 'három grúz pohárnyi tea' jelentésben, bár furcsán hangzik – ez azonban annak is betudható, hogy nincs tipikus grúz teáspohár (ha egyértelműen szeretnénk fogalmazni, *kuiŋ gruzin stękan tır ćajt* kell mondanunk; *tır* 'teli'). Lehetséges a *kuiŋ mešęk venger piž* szerkezet is, ezt a szerkezetet tehát mindenképpen szintaktikainak kell tartanunk:

(A *mešęk* feletti N' csomópont arra utal, hogy a *mešęk* akár jelzőt is kaphat. Mivel nem rendelkezünk alapos, modern komi mondattannal, a csomópontok

⁸ A komiban orosz hatásra kialakult a hátravetett számnévi mennyiségjelzős szerkezet, mely azt fejezi ki, hogy a számnév által megnevezett mennyiség nem pontos, csak hozzávetőleges.

besorolása alkalmi, elemzésünk céljainak pillanatnyilag megfelel, de könnyen lehet, hogy egy mélyreható szintaktikai elemzésben nem állná meg a helyét.)

5.1.1.5. Összefoglalás

Mint a fentiekből kiderült, a hagyományosan főnévi jelzősnek tartott szerkezetek egy része több olyan tulajdonságot mutat fel, amelyet általában az összetett szónak tulajdonítanak, mint amelyet általában a szintaktikai szerkezetnek. Egyedüli kivételnek az ún. főnévi mennyiségjelzők tekinthetők, melyek szintaktikailag is szabadon mozognak. Erre a szerkezetre azonban az is jellemző, hogy a jelző nem egyszerűen a főnév, hanem a főnév és a számnév által alkotott kapcsolat (melyek maguk is vehetnek fel bővítményeket: *pontosan három púpozott kávéskanál só* – bár ebben az esetben nehéz megállapítani, hogy a *pontosan a három* vagy a teljes szerkezet bővítménye-e). Kivételnek tekinthető még a komi anyagneves szerkezet is, mely szintaktikailag nem annyira zárt, amennyire egy összetett szótól elvárhatnánk.

A többi eset kapcsán azt kell megállapítanunk, hogy ha egy főnevet egy másik főnévvel bővítünk, a szerkezet túlnyomóan olyan tulajdonságokkal fog rendelkezni, amelyeket az összetett szavakra jellemzőnek tartunk. Nem elhanyagolható az a kérdés sem, hogy miként kérdezzük rá az ilyen „főnévi jelző”-re. A tipikusan melléknévi kérdőnévmással, a *milyen? melyik?* kérdőszókkal.⁸ *Milyen ló? – Ajándék ló; Melyik barátod? – Az ügyvéd (barátom); Milyen bácsi? – Pista bácsi. Milyen korlát? – Vas(korlát).* Ez azonban nem arról tanúskodik, hogy ezek melléknevek lennének, hiszen az endocentrikus összetett szavak előtagjára is kérdezhetünk így: *Milyen pékség? – Látvány-pékség; Milyen verseny? – Autóverseny / Csapatverseny / Akadályverseny / Emlékverseny* stb. A főnévi kérdőszó egyik esetben sem használható: **Mi ló? *Mi barátod? *Mi bácsi? *Mi korlát? *Mi pékség? *Mi verseny?*, még az olyan összetett szavak esetében sem, melyekben az előtag nem az utótag fajtájára utal: **Mi főzés? – Virsli(főzés).* TEN HACKEN (1994, 59–60) a szakirodalomban folyó viták nyomán arra a következtetésre jut, hogy összetett szavakban azért nem állhatnak névmások, mert az összetett szavak szintaktikailag zártak, „anforikus szigetek”-et képeznek, így a névmások nem tudnak előzményeikhez kapcsolódni – az a néhány, ’ön, maga’ (visszaható), ’saját’ jelentésű névmás, mely mégis megjelenik összetett szavakban, nem vár el antecedenst. A kérdőszók viselkedése tehát mutatja, hogy a „főnévi jelzős” szerkezet nagyon közel áll az összetett szavakhoz, de új érveléssel nem szolgál, hiszen a szintaktikai zártságból vezethető le. (Abban viszont szerepet játszhat, hogy a néhány kivétel ellenére az ilyen szerkezetek szintaktikai zártságát ne

⁸ A mennyiséget jelölő szerkezet itt is kivétel.

vitassuk.) Természetesen dönthetünk úgy, hogy ezeket a szerkezeteket már a kevés számú eltérés hatására is kizárjuk az összetett szavak köréből, de ha a tipikus szószerkezet és a tipikus összetett szó közötti skálán szeretnénk őket elhelyezni, mindenképpen az összetett szavakhoz állnak közelebb. Ha emellett azt is figyelembe vesszük, hogy a tipikus összetett szó tulajdonságai korántsem érvényesülnek minden összetett szó esetében, vagy hogy már a kritériumok meghatározásakor is eleve engedményekre kényszerülünk (a szintaktikai kritériumnál pl. eltekintünk az ellipszistől), továbbá arról sem feledkezünk meg, hogy a képzeletbeli skálánkon igen ritka az olyan szerkezet, amely kiegyensúlyozottan mutatja a tipikus szószerkezeti és összetételi tulajdonságokat (azaz valamely kritériumok jellemzően túlsúlyra jutnak), akkor komolyan felmerül az a kérdés, hogy elkülöníthetjük-e ezeket a szerkezeteket az összetett szavaktól.⁸

Ha azonban úgy döntünk, hogy az ezeket a szerkezeteket az összetett szavak közé soroljuk, figyelembe kell vennünk, hogy az *'ajándék X'* jelentése mindig 'X, amit valaki ajándékba ad / kap', ezzel szemben az *'ajándékX'* jelentése sokféle lehet (*ajándékbolt* 'bolt, ahol ajándékok vannak / ajándékokat lehet kapni', *ajándékpóló* 'reklámcélből ajándékba osztogatott póló', *ajándéktárgy* 'kifejezetten ajándékozásra szánt tárgy' stb.). Az egy főhangsúllyal ejtett szerkezet átmegy az R-változós teszten, ráadásul az ilyen szerkezetek hajlamosak a lexikalizálódásra (bár potenciálisan sokféle jelentésviszonyt fejezhetnek ki, az egyes szerkezetekben általában rögzül valamely jelentésviszony), viszont éppen azt a jelentést nem fejezik ki soha, amelyet a két főhangsúllyal ejtett szerkezet. Az egy főhangsúllyal ejtett szerkezetben tehát egyszerre van jelen az a hangtani és jelentéstani vonás, amely tipikusan az összetett szavakra jellemző, kézenfekvőnek látszik tehát, hogy azt a szerkezet, amely ezzel szembeállítható, szószerkezetnek tekintsük.

Ha a két hasonló szerkezettípust szembeállítjuk egymással, beszélhetünk a magyarban főnévi jelzős szerkezetről, ha viszont a két szerkezetet külön-külön vizsgáljuk kijelölt szempontjaink alapján, azt kell megállapítanunk, hogy a magyarban az N + N szerkezet⁹ mindig főnévi előtagú összetett szó, különbséget legfeljebb abban találunk, hogy mennyire tipikus összetett szó.

⁸ Természetesen lehet, hogy minden igyekezetünk ellenére sem sikerült megtalálnunk azokat a kritériumokat, melyek alapján ezek a szerkezetek különböznek az összetett szavaknak tekintettektől. A későbbiek azonban még igazolhatják a kritériumok megfelelőségét.

⁹ Természetesen itt olyan szerkezetekről van szó, melyekben az első N egyes szám nominativusban áll.

5.1.2. A nem deverbális utótagú összetett szavak

5.1.2.1. A jelöletlen birtokos szerkezet mítosza

A közfelfogás szerint a keleti finnugor nyelvekben, így a permi nyelvekben is van jelöletlen birtokos szerkezet, azaz olyan viszony, amikor két főnév egymás mellé kerülése birtokviszonyt fejez ki. Ez a leírások szerint akkor fordul elő, amikor a birtokos határozatlan. Chrestomathiáink a következő példákat hozzák: komi *číkiš poz* 'fecskefészek', *pizan kok* 'az asztal lába' (RÉDEI 1978, 94), udmurt *pukon kuk* 'székláb', *ju kenos* 'gabonarakar',⁸ *šáska zin* 'virágillat' (CSÚCS 1990, 34). Már első pillantásra is feltűnhet, hogy az adott szerkezetek jelentése a magyarban összetett szavakkal van megadva, és az egyetlen kivételnél is elképzelhető lenne az 'asztalláb' jelentés (különösen, hogy „[a] határozatlan birtokos jelzőt nominativus [...] jelöli”, tehát a határozott névelővel való fordítás mindenképpen ellentmondásos). Azt, hogy mi határozott vagy határozatlan, legfeljebb csak szövegkörnyezetben vizsgálhatjuk, ráadásul elméletileg sem problémátlan, hogy mikor beszélünk határozottságról. (L. pl. az udmurt tárgy határozottságának kérdéséről CSÚCS 2003.) Az ilyen szerkezetek jelentése között a magyarban sem látunk nagy különbséget (*virágillat – egy virág illata, székláb – egy szék lába*). Anyanyelvi kompetenciámra támaszkodva azt mondanám, hogy van különbség: a *Belerúgtam egy szék lábába* mondat véleményem szerint azt sugallja, hogy egy teljes, ép szék lábába rúgtam bele, míg a *Belerúgtam egy széklábba* inkább azt, hogy a bútor egy különálló (letört, leszerelt vagy még fel sem szerelt) darabjába. Az általam megkérdezett magyar anyanyelvűek egy része egyetértett ezzel a megfigyeléssel, mások viszont nem. (A finnben és az észten a két szerkezetet csak a hangsúlyozásuk különbözteti meg. Adatközlőim szerint ilyen esetekben (ha a 'szék'-nek nincs jelzője) csak az összetételi hangsúlyozású szerkezet elfogadható, az utótag csak szembeállításakor kaphat hangsúlyt – ilyen esetben azonban a magyarban is hangsúlyt kap: *A széklábba rúgtam bele (nem pedig más részébe)*.)

Bizonyos jelentésviszonyokat (esetünkben a rész–egész viszonyt, eredetet vagy célt) a birtokos (szintaktikai) szerkezet és összetett szó is ki tud fejezni. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a szóban forgó komi és udmurt szerkezetek túlnyomóan a szintaktikai szerkezetekre, vagy inkább az összetett szavakra jellemző tulajdonságokat mutatnak-e fel.

A szerkezetek hangsúlyozása nem egyértelmű: a megkérdezett anyanyelvi beszélők egy része mindkét permi nyelv esetében azt állította, hogy nincs

⁸ Ebben az esetben megkérdőjelezhető, hogy birtokviszonyról van-e szó (vö. ??? *a gabona raktára*), bár az kétségtelen, hogy a birtokos időnként jelölheti azt is, hogy a birtokszóval jelölt dolog kinek / minek a számára készült vagy áll rendelkezésére: *Pista feladata* 'feladata Pista számára', *vakok iskolája* 'iskola vakok számára stb.

különbség a hasonló felépítésű melléknévi jelzős szerkezetek és az ilyen szerkezetek között, mások azt állították, hogy az ilyen esetekben az egyik hangsúly gyengül⁸, mások szerint el is tűnhet. Olyan adatközlőm nem volt, aki azt állította volna, hogy a hangsúly eltűnése törvényszerűen és kivétel nélkül bekövetkezne. Tudjuk azonban, hogy a hangsúly megmaradása önmagában még nem zárja ki, hogy egy szót összetettnek tekintsünk, ellenben igencsak szokatlan (és a permi nyelvekre egyáltalán nem jellemző), hogy szintaktikai szerkezetben valamely főnév elveszítse a hangsúlyát.

A szerkezetek morfológiailag zártak: nincs **pizanjs kok*, **ćikišjs poz*, **pukonez kuk*, **juez kenos*, **šaskajez zin*,⁹ sem **pizanjas kok*, **ćikišjas poz*, **pukonjos kuk*, **juos kenos*, **šaskaos zin*. Az, hogy az ilyen szerkezetben a „főnévi jelző” sosem állhat többes számban, meglehetősen erős érv az ellen, hogy az ilyen szerkezeteket szintaktikaiaknak tekintsük.

Ha e szerkezetek elé melléknévi jelzőt teszünk, akkor az nem a közvetlenül utána álló főnévre fog vonatkozni: a *kuž pizan kok* szerkezet szerint az asztal lába a hosszú, nem pedig az asztal (szemben a *kuž pizanlen kok(is)* szerkezettel, mely szerint az asztal, és nem a lába a hosszú); az *izid ćikiš poz* szerkezet is 'nagy fecskefészke', nem pedig 'nagy fecske fészke'. Ugyanez a helyzet az udmurtban: a *kuž pukon kuk* a szék lábáról állítja, hogy hosszú, nem a székről; a *jaratono šaska zin* szerkezet szerint a virág illata a szeretett, nem a virág.

A számnévi jelző is a melléknévihez hasonlóan viselkedik: *kuim pizan kok* '3 asztalláb' (nem '3 asztal lába'), *kuim ćikiš poz* '3 fecskefészke' (nem '3 fecske fészke'). Udmurt példákkal: *kwiń pukon kuk* '3 székláb' (nem '3 szék lába'), *kwiń šaska zin* 'három(féle) virágillat' (nem 'három virág illata').

A „főnévi jelző” és a jelzett szó közé nem ékelődhet más jelző: **pizan kuž kok*, **ćikiš izid poz* (ezzel szemben a genitivusban álló birtokos jelzőnél ez minden további nélkül megtörténhet: *pizanlen kuž kok(ys)* 'az asztal hosszú lába', *ćikišlen izid poz(jys)* 'a fecske nagy fészke'. Ugyanez a helyzet az udmurtban: helytelen a **pukon kuž kok*, **šaska jaratono zin*, de helyes a *pukonlen kuž kokez*, *šaskalen jaratono ziniz*.

A komiban az anaforikus teszt nem működik: a *ćikiš poz*, *kodi pu vilin* ugyan nem fordulhat elő 'a fecske_i fészke, amely_i a fán van' jelentésben, de a *ćikišlen poz(jis)*, *kodi pu vilin* sem. Ahhoz, hogy az ilyen visszautalás működ-

⁸ A komiban az utótag, az udmurtban az előtag hangsúlya, mivel a komira az első szótagi, az udmurtra az utolsó szótagi hangsúly jellemző: a szerkezet olyan hangsúlyozást nyer, mint egy tő- vagy képzett szó.

⁹ Az komi *-js*, udmurt *-(j)ez (-iz)*, egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag determináló elemként is funkcionál. A komiban melléknévi jelzőkön sem jelenik meg, az udmurtban azonban igen, ilyenkor kijelölő szerepe van: *gordez korka* 'a piros ház (a házak közül éppen a piros).

jön, (a magyarhoz hasonlóan) mutató névmásra van szükség: *(e)sije čikišlen pozjis, kodi pu vilin* 'annak_i a fecskének fészke, amely_i a fán van'. Ez a „nominativusban álló birtokos jelző”-vel nem tehető meg, hiszen a(z) *(e)sije čikiš poz* szerkezetben sem vonatkozhat a mutató névmási jelző a „főnévi birtokos jelző”-re. Nem más a helyzet az udmurtban sem: a *šaska zin, kudze tolon bašti* és a *šaskalen ziniz, kudze tolon bašti* egyaránt azt jelenti, hogy a virágillatot (a virág illatát) vásároltam meg. Hogy az alárendelt mondat a virágra vonatkozzon, mutató névmást kell használni: *so šaskalen ziniz, kudze bašti* (a *šaska zin* így nem használható, mert a *so* megint a *zin*-re vonatkozna).

Nem elhanyagolható az sem, hogy a valódi birtokos szerkezet közbevetett mellékmondatokkal is megszakítható: *čikišlen, kodi pu vilin, poz(jis)*... 'a fecskének, amely a fán ül, a fészke ...', *šaskalen, kudze tolon bašti, ziniz*... 'a virágnak, amit tegnap vettem, az illata...'. A nominativusban álló „birtokos jelző”-vel ezt nem tehető meg. Ez azonban önmagában nem lenne elég érv, hiszen a jelöletlen alárendelt tagú magyar birtokos szerkezetet sem szakíthat meg mellékmondat: **a virág, amit tegnap vettem, az illata...*, **a fecske, ami a fán van, fészke...*

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a „nominativusi birtokos jelző” mindig általános olvasatú (jellemző módon oroszra az esetek túlnyomó részében nem is birtokos, hanem főnévből képzett melléknévi jelzős szerkezettel fordítják). Nem sok kétségünk lehet tehát: ezek a szerkezetek éppen ugyanúgy viselkednek, mint a hasonló magyar, finn vagy észti szerkezetek. Igaz, hogy a hangsúlyvesztés talán nem olyan általános, mint a magyarban vagy a finnben, de mint arról korábban szó esett (2.1.1., 22. o.), ez a nyugati finnugor nyelvekben sem annyira kivétel nélküli, mint azt a nyelvtanok gyakran sugallják. (A balti-finn nyelvekben ebben a típusban azért lehet nagyobb a hangsúly szerepe, mert a birtokos jelző, ill. az előtag is genitivusban áll, az utótag pedig jelöletlen, azaz a két szerkezettípust csak a hangsúly különbözteti meg. A permi nyelvekben és a magyarban azonban a két szerkezet különbözik (a magyarban a birtokos szerkezetben a birtokszó jelölt mindenképp, a permiben viszont a birtokos).⁸

(A jelöletlen birtokos szerkezet problematikája különösen jelentős nyelvtörténeti szempontból, hiszen a közfelfogás szerint az N + N szerkezetű alá-

⁸ Elvileg felmerülhet, hogy az ilyen előtagok jelzővé minősítése a helyesírásnak, különírásuknak köszönhető. A nyugati finnugrisztika azonban elsősorban a nyugati finnugristák (Munkácsi, Wichmann, Fokos-Fuchs stb.) gyűjtéseinek alapul, jóval azelőtt, hogy megszilárdult komi vagy udmurt írásbeliségről beszélhetnénk. Igaz, gyűjtőútjuk előtt ők is megismerkedtek az Oroszországban kiadott anyagokkal, és ezek is hathattak rájuk. Az is elképzelhető, hogy az alkotóelemek könnyebb felismerhetősége érdekében írták külön az ilyen szerkezeteket. A lejegyzést befolyásolhatták a hangsúlyviszonyok is, melyek – az orosz írásbeliség hatása mellett – okai lehetnek a helyesírás különírásos megoldásainak is.

rendelő összetett szavak ebből fejlődtek. Ha ilyen szerkezeteket a keleti finn-ugor nyelvekből sem tudunk kimutatni, akkor megkérdőjelezhető, hogy volt-e ilyen szerkezet valaha. Természetesen ebből a szempontból a permi nyelveknél sokkal érdekesebbek az obi-ugor nyelvek, melyekben egyáltalán nincsen genitivus. Önmagukban azonban ezek sem lehetnek perdöntőek, hiszen az uráli-finnugor alapnyelvre rekonstruálunk genitivust, és ha kimutatható a jelöletlen birtokos szerkezet, az még nem bizonyítja, hogy az az ősbibb. A kérdés eldöntése érdekében a fenti szempontok alapján az összes uráli nyelv jelöletlen birtokosként számontartott szerkezetét meg kellene vizsgálni, ill. a vizsgálatot ki kellene terjeszteni más nyelvek hasonló szerkezeteire is.)

5.1.2.2. Egyéb nem deverbális utótagú alárendelő szerkezetek

Mind a komiban, mind az udmurtban előfordulnak olyan jelöletlen $N + N$ szerkezetek, amelyek szintaktikailag és morfológiailag megszakíthatatlanok, az „előtag”-juk általános olvasatú, nem állhat többes számban. Az ilyen szerkezeteket szokás jelzős szerkezetként interpretálni. Igaz, hogy a főnévi előtagok nem kaphatnak főnévre jellemző bővítményeket, de ez azzal is magyarázható, hogy itt melléknévként szerepelnek: ezt a viselkedésüket konverzióval is magyarázhatnánk. Igaz, hogy nem kaphatnak melléknévi bővítményeket sem, de ez magyarázható azzal is, hogy referenciális melléknevek (vö. 2.2.2.2., 66. o.). Azt, hogy a két főnév közé más jelző nem ékelődhet, szintén megmagyarázná a referenciális melléknév: mindig a legközelebb áll a jelzett szóhoz.

Az udmurtban azonban van néhány jel, amely arra utal, hogy nem lehet szó konverzióval létrejött referenciális melléknévről. Az udmurtban a jelzői szerepben álló melléknév fakultatívan egyeztethető a jelzett szóval: *kuž zor* : *kužesz zorjos* 'hosszú eső : hosszú esők'. Ezzel szemben a *tuljs zor* 'tavaszi eső' többes száma csak *tuljs zorjos* lehet. A melléknévi jelző determinánst is kaphat: *kužez zor* 'a hosszú eső (az esők közül a hosszú)', ezzel szemben nincs **tuljesez zor* 'a tavaszi eső (az esők közül a tavaszi)'. A megszakíthatatlanság tehát csak azzal magyarázható, hogy az első főnév összetételi előtag.

A komiban a melléknévi jelző nem kaphat hasonló toldalékokat, így nincsenek ilyen határozott jelei annak, hogy az első főnév nem konverzióval keletkezett melléknévként, hanem összetételi tagként jelenne meg a struktúrában. Mivel elvben mindkét elemzés elfogadható, az összetett szóként való elemzés mellett az szólhat végső érvként, hogy a melléknévként való elemzés feltételez egy olyan konverziót, melyre semmi szükség nincs: az összetett szóként való elemzés az ilyen szerkezet viselkedésmódjáról mindent megmagyaráz. Az összetett szóként való elemzés mellett tehát az egyszerűség a fő érv.

A fentiek mindenesetre azt bizonyítják, hogy a finnségi és a magyar $N + N$ összetételeinek megfelelő szerkezetek a permi nyelvekben összetett szavak,

azaz Kont eredeti állítása (1.1.1., 3. o.) – legalábbis a permi nyelvekre vonatkozóan – nem igaz. Az egyetlen nem tipikus összetételi tulajdonsága az ilyen szerkezetnek, hogy nem minden esetben veszi el hangsúlyát valamelyik elem.

5.1.3. A deverbális utótagú összetett szavak

A deverbális utótagú összetételek azért érdekesek számunkra, mert ezek szintetikus összetételek, melyeknek feje a deverbális főnévképző (de legalábbis ez az elemzés sem zárható ki). Abban azonban, hogy mely szerkezetek, milyen képzős összetételek tartozhatnak ide, erősen megoszlanak a vélemények (vö. MÄKISALO 2000, 48–49). A továbbiakban csak két típussal fogunk foglalkozni: a nomen agentisszel és a nomen actionisszal, ezek képzése ugyanis minden nyelvben meglehetősen produktív. Ennek az összetételtypusnak a teszteléséhez olyan főneveket fogunk választani, melyek utótagja önállóan nem fordul elő. Erre azért van szükség, hogy kizárjuk annak a lehetőségét, hogy valójában közönséges N + N összetételről van szó, melynek feje véletlenül deverbális. (A *regényíró*-féle szerkezetekről ugyanis nehéz eldönteni, hogy $[[\text{regény}]_N + [\text{író}]_N]_N$ vagy $[[[\text{regény}]_N + [\text{ír}]_V] + \text{ó}]_N$ -e a szerkezetük.)

5.1.3.1. A nomen agentis

Mint azt a dolgozat elején már láttuk (2., 12. o.), a magyarban vannak olyan összetett nomen agentisek, melyek utótagja önállóan nem fordulhat elő (legalábbis nomen agentisként): *szivarvágó*, *törvénytudó*, *labdarúgó*, *tűzoltó*. Ezek általában lexikalizáltak, de szaporák (hogy pontosan milyen eszközt fognak ejlőlni, aligha megjósolható): a *könyvdobó* egyértelműen 'olyan ember vagy szerszám, mely könyv(ek)et dob', az *útvilágító* 'olyan ember vagy szerszám, mely ut(ak)at világít' stb. (Ezzel szemben a cselekvés eszközt jelölő előtagú összetett szavak, mint a *poroltó*, ha születnek is újak, nem produktívan jönnek létre: a *nagyítóolvasó* nem lehet 'olyan ember vagy szerszám, mely nagyító segítségével olvas'.)

A finnben és az észtenben is találunk hasonló szerkezeteket. A finnben nincs bővítmény nélküli (és sajátos jelentésben nem lexikalizálódott) *leikkaaja* 'vágó'⁸, *vetäjä* 'húzó, szállító', *tuntija* 'ismerő', *pitäjä* 'tartó', *sammuttaja* 'oltó'; ezzel szemben van *lasinleikkaaja* 'üvegvasó (ember)', *elokuva-leikkaaja* '(film)vágó', *nuotanutäjä* 'hálózó', *rahdinvetäjä* 'áruszállító', *soranvetäjä* 'kavicsszállító', *asiantuntija* 'szakértő (tkp. ügyismerő)', *laintuntija* 'törvénytudó', *kirjallisuudentuntija* 'irodalmi szakértő', *sianpitäjä* 'sertés-

⁸ Akárcsak a magyar *vágó*, önállóan használatos 'film editor' jelentésben, de példánkban nyilván nem ebben a jelentésében szerepel.

taró', *tulensammuttaja* 'tűzoltó (nem mint foglalkozásnév)'. A észtb en sincs *tundja* 'ismerő' és *pidaja* 'tartó', *kustuti* 'oltó', de van *asjatundja* 'szakértő (tkp. ügyismerő)', *seadusetundja* 'törvényismerő', *seapidaja* 'sertéstartó', *tulekustuti* 'tűzoltó (nem foglalkozásnév)' stb.

(A finn és ész t szerkezetek annyiban térnek el a magyartól, hogy az adott szavak „tárgyigénye” nemcsak előtaggal, hanem birtokos jelzővel is kielégíthető. A hasonló magyar példák esetében szintaktikailag csak tárggyal elégíthető ki az argumentumszerkezetben tapasztalható hiány, ilyenkor azonban nem a főnévről, hanem a vele azonos alakú folyamatos melléknévi igenévről van szó, mely jelzőt is igényel (ez természetesen ellipsis következtében el is maradhat). A finn és ész t szavak kizárólag főnevek, ezek az összetett szavak nem fordulhatnak elő „jelzői szerepben”, mint a magyarok (tulajdonképpen nem erről van szó a magyarban sem, erről l. 5.4., 169. o.).

Hasonló példák vannak a komiban is: *kutni* 'tart' → *kutiš* tkp. 'tartó', de önállóan nem fordulhat elő, ezzel szemben van *zavod kutiš* 'gyártulajdonos', *kerka kutiš* 'házigazda, háziúr'. Ezek egyértelműen összetettek, hiszen a *važ zavod kutiš* nem 'a régi gyár tulajdonosa', hanem 'rég i gyártulajdonos', a *kuiim kerka kutiš* nem 'három ház gazdája', hanem 'három ház igazda'. Az ilyen szerkezetek lexikalizálódhatnak: *nir kutiš* 'vezető, igazgató (tkp. orrtartó)'.⁸

Az udmurtban is hasonló a helyzet: a *leštiš* 'csináló, készítő' nem fordulhat elő önállóan, de a *tuj leštiš* 'útépítő (munkás)' főnév létezik. A *ćeber tuj leštiš* 'szép útépítő', nem pedig 'szép utat építő'; a *kwiń tuj leštiš* nem 'három utat építő', hanem 'három útépítő'.

5.1.3.2. A nomen actionis

A nomen actionis esetén sajnos nem sikerült olyan alakot találnom, amelyek argumentumszerkezetét mindenképpen ki kellene egészíteni.⁸

A nomen actionis szabályos képzője a magyarban az -Ás (időnként -At vagy más képző, pl. *fél* → *félelem*), a finnben a *minen*, az ész tben a *-mine*, a komiban az *-em*, az udmurtban az *-(o)n*. Néhány példa: *medveadászat*, ugyanebben a jelentésben: f. *karhunmetsästäminen*, é. *karuküttimine*, komi *oš kijem*, udm. *gondır ullan* (tkp. 'medvehajtás'); *farkasölés*: f. *sudentappaminen*, é. *hunditapmine*, komi *kein cérgedem*, udm. *kion vijan*; *nyúlevés*: f. *jäniksensyöminen*, é. *jänesesöömine*, komi *keč sojöm*, udm. *keč sojan*. Ezek

⁸ A magyarban vannak ilyen példák, de azok mind igekötős, 'komplex esemény' jelentésű főnevek: *megteremtés*, *levizgáztatás*, *megsimogatás*, *belefeledkezés*, *megdöntés*, *alávetés*. Ezekkel azonban nem szokás összetételeket alkotni (*a diákok levizgáztatása* – ??? *diáklevizgáztatás*; *a hangulat megteremtése* – ??? *hangulatmegteremtés*), így vizsgálatunkban nem vehetjük hasznukat: más módon kell bizonyítanunk, hogy a nomen actionisi utótagú összetett szavakban szerepe van annak, hogy az utótag deverbális.

a szerkezetek kétségtelenül összetett szavak, a szerkezet elé tett melléknevek ill. számnevek a teljes szerkezet jelzői, nem csupán az előtagoké. Az előtagok nem állhatnak többes számban, a két főnév közé nem ékelődhet semmilyen jelző. Az alább tárgyalt szintaktikai szerkezetekre mindez nem igaz.

Mind az öt nyelvben vannak hasonló szintaktikai szerkezetek. A magyarban hasonló a *a medve vadászata, a farkas ölése, a nyúl evése* – ezekben az esetekben a birtokos megfelelhet az ige alanyának és tárgyának egyaránt – a finnben a *karhun metsästämisen, suden tappaminen, jäniksen syöminen* és az észten a *karu kütmine, hundi tapmine, jänese söömine*. Ezek a szerkezetek formailag csak hangsúlyozásukban térnek el az összetett szavaktól. A birtokos általában a tárgynak feleltethető meg, de általában megfelelő szövegkörnyezettel kikényszeríthető az az olvasat is, amikor az alanyak: *Suden tappamiset ovat muuttuneet vakaviksi* 'A farkas ölései komolyakká váltak' ~ *Selle suure hundi tapmised on jõhkraks muutunud* 'Ennek a nagy farkasnak az ölései kegyetlenné váltak'.⁸ A genitivus egyes számban ugyan a mondat tárgyát is jelölheti, de a többes számban is a genitivus használatos (*karhujen metsästämisen, karhude kütmine* stb.), és ez egyértelművé teszi, hogy birtokos szerkezetről van szó.

A permi nyelvekben azonban más a helyzet. A komi *ošlen kujem, keinlen čergedem, kečlen sojem*, az udmurt *gondirlen ullanez, kionlen vijanez, kečlen síjonez* esetében egyértelmű, hogy az állatok vadásznak, ölnek, esznek, és nem őket vadásszák, ölik, eszik. Van olyan a szintaktikai szerkezet is, melyben a szóban forgó (példáinkban állatokat jelölő) főnév az ige tárgyának felel meg, de ebben az esetben ugyanúgy accusativusban van, mint a finit igealakok esetében: komi *oškes kujem, keimes čergedem, kečes sojem*, az udmurt *gondirez ullan, kionez vijan, kečez síjon*. (Mivel a permi nyelvekben a tárgy lehet jelöletlen is, gondolhatnánk, hogy ez a szerkezet megegyezik a fentebb bemutatott ragtalan szerkezettel. Nagy különbség viszont, hogy a „ragtalan tárgy” esetében a szerkezet szintaktikailag zárt, míg a jelölt tárgy esetében nem: komi *kuim oš kijem* 'három medvevadászat' ≠ *kuim oškes kijem* 'vadászat három medvére'; *bažžim kion vijan* 'nagy farkasölés' ≠ *bažžim kionez vijan* 'a nagy farkas (meg)ölése'.)

Kérdéses azonban, hogy az ilyen összetételekben szerepe van-e annak, hogy a fej deverbális. A magyarban megfigyelhetjük, hogy a deverbális utótagú összetételek esetében az előtag csak a témának vagy a paciensnek felelhet meg, legalábbis ha 'esemény'-jelentésről van szó (KIEFER 2000, 536–559, különösen 542, 553). A finn *-minen* és az észti *-mine* esetében ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy kivétel nélkül a finit ige tárgyával azonosítható az előtag (kivételnek tekinthető talán a *maankohoaminen* 'földkiemelkedés').

⁸ Ebben az esetben már 'eredmény', és nem 'esemény' jelentésű főnevekről van szó.

Ugyanez a helyzet a permi példák esetében is. Amikor a szerkezet nem 'esemény' jelentésű, akkor az előtag más szerepet is betölthet: *keć síjon* 'nyúleledel (amit a nyúl eszik)'. Sajnos azonban ez sem bizonyítja, hogy az utótag deverbális eredetének szerepe van az előtag értelmezésében. Az 'esemény' jelentésű főnevek ugyanis akkor is téma vagy paciens szerepű előtagot vesznek fel, amikor nem deverbálisak, vö. *vakbéloperáció*, de **medikusoperáció* 'a medikus operál'. (Kivételnek a hangadást jelentő igék alanyát tekinthetjük: *gyereksírás*, *madárscicsérgés*, finn *linnunlaulu* 'madárscicsérgés', udm. *tiłoburdo kirjžan* 'ua.' stb. Ezek 'esemény' jelentésben is megjelenhetnek.) Így ebben az esetben nem találtuk meggyőző bizonyítékát annak, hogy az utótag deverbális mivolta szerepet játszik. Az azonban egyértelműnek tűnik, hogy a permi szerkezetek ugyanúgy összetett szavak, mint a másik három nyelv szerkezetei, habár hangsúlyozásuk nem összetételi.

5.1.4. Produktivitás, szaporaság, gyakoriság

A vizsgált nyelvek között nem mutatható ki jelentős különbség a tagok közötti jelentésviszonyok tekintetében, legalábbis ami az ilyen viszonyok számát illeti. Az egyes típusokban azonban lehet különbség. A *tulıs zor* 'tavaszi eső' példáján láthattuk, hogy az előtag kifejezheti az utótag idejét is, ami a magyarban és a komiban⁸ nem lehetséges, a finnben és az észtenben azonban igen (*keväsade*, *kevadevihm*⁹), sőt, meglehetősen produktív (*aamukahvi*, *hommikukohv* 'reggeli kávé', *iltapuhelin*, *õhtutelefon* 'esti telefon' stb.). Az udmurtban az ilyen jelentésű szavaknak általában nincs is melléknévi alakjuk, a finnben és az észtenben pedig csak ritkán használatosak. A magyar és a komi azonban ilyen jelentésben szinte kizárólag mellékneveket használ.

A vizsgált nyelvekről nem készült olyan statisztika, mely alapján megbízhatóan megállapíthatnánk az összetett szavak használatának gyakoriságát. Nem vállalkozhatom arra, hogy megbízható statisztikát készítsek, de hogy legalább megközelítő képet nyerhessünk, összevetettem egy mese magyar és

⁸ Az olyanok, mint a *voj bobuv* 'éjjeli lepke' nem tekinthető ide tartozónak, hiszen nem valódi időt fejez ki: akárcsak a magyar *éjjeli lepke*, nem olyan lepkét jelent, amely csak éjjel van – éjjeli lepkét láthatunk nappal is, míg *tulıs zor* csak tavasszal eshet, *aamukahvit* csak reggel ihatunk / főzhetünk. Ugyanezért nem tekinthetjük – legalábbis produktív módon – helyre utaló előtagúnak az olyan szerkezetek, mint a finn *tunturipöllö* 'hóbagoly (tarhegy + bagoly)' vagy a komi *ver kerka* 'vadász kunyhó (erdő + ház)' (nem pedig '*erdei ház'). Ezeket a dolgokat más alapon is meg lehetne különböztetni, a lakó- vagy előfordulási hely, előfordulási idő ilyenkor csupán az elnevezés motivációja, de nem magát az időt vagy helyet jelenti.

⁹ Az észtenben potenciálisan elképzelhető a *kevadevihm* is, de ebben a formában nem használatos – a hasonló szemantikájú szerkezetben azonban inkább a genitivusi előtag a használatos.

udmurt változatát. A Cinegenaptár (*Pisleg kalendar*) című mese⁸ kb. ötszáz szavas. A következő szerkezetek mindkét nyelvben összetett szónak tekinthetők: *cinege + naptár – pisleg + kalendar*;⁹ *fal + repedés – borddor + vis* (tkp. 'falrés, falköz'); *veréb + fészek – žolǵiri + kar*; *éj + fél – uj + šor* (tkp. 'éjközép'); *ablak + párkány – ukno + naľičnik*; *gyerek + zšivaj – pinal kvaraos* (tkp. 'gyermekhangok'). A *ház + tető* szerkezet helyén az udmurt szövegben csak *ľipet* 'tető' áll, egy másik helyen viszont az udmurt szövegben bukkan fel a *korka + ľipet (ulĭn)* 'házető (alatt)', itt a magyar szövegben a *házban, az eresz alatt* áll. A magyar összetételek közül a következőknek nincs a szövegben összetett udmurt megfelelőjük: *nap + tár* – ennek a fordítása jövevényszó, *kalendar*, a magyar alak sem produktív minta képviselője; *cinke + nép* – a magyarban is poetikus szerkezet; *fenyőfa* – az udmurt szövegben *kiz* '(luc)fenyő' áll, véletlenszerű, hogy éppen ezt a fanevet nem használják a *pu* 'fa' utótaggal; *veréb + csiripelés* – az udmurtban itt birtokos szerkezet (*žolǵirioslen ... žilĭrtemiz*) 'verebek csiripelése' van, ennek oka az is lehet, hogy a fordító a jelzőt szeretette volna beszúrni a tagok közé. Az udmurt összetett szavak közül a következőknek nincs magyar megfelelője: *pislegpi* – tkp. 'cinkefi, cinkefióka', a magyar szövegben végig saját nevén szerepel; *tol kwaž* – tkp. 'téli idő', a magyar szövegben a helyén *tél közepén* szerepel; *tol + šor* – 'december (téلكözép)'. Láthatjuk, hogy a szövegben a magyar és az udmurt összetett szavak száma szinte pontosan megegyezik. Ha a fordító véletlenül nem az orosz jövevényszavakat, hanem az eredeti udmurt hónapneveket használta volna a szövegben, az udmurt összetett szavak száma jócskán felül is múlhatta volna a magyar összetett szavak számát.

Annak, hogy más udmurt (vagy komi) nyelvű szövegekben esetleg ritkábban találkozunk összetett szavakkal, részben szociolingvisztikai okai vannak. Hiába van meg többféle szerkezet is, ha a belső szóalkotásmódok helyett inkább a szóátvétel a jellemző. Az új fogalmakat gyakran akkor is oroszul veszik át, ha mód lenne udmurt / komi szerkezet alkotására is. Az 'iskolaigazgató' jelentésben teljesen szabályos lenne a *škola ěirektor összetett szó, de ehelyett csak az udmurt *školalen ěirektorez* 'iskola igazgatója', komi *školasa ěirektor* (tkp. 'iskolai igazgató'), szerkezet használatos, melyben az iskola nem általános olvasatú. Emellett használható még az orosz *ěirektor školĭ* szerkezet is, mely morfológiáját és szórendjét tekintve is erősen elüt a permi nyelvektől (éppen ezért szintaktikailag zárt).

Ryder kutatásaiból tudjuk (3.1.1.3., 94. o.), hogy az új összetett szavak alkotásában nagy szerepük van a már létező összetett szavaknak. Ha egy nyelv-

⁸ T. Aszódi Éva szerk. *Minden napra egy mese*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1994. Кузнецова, В. Т. ред. *Нуналлы быдэ выжыкыл*. „Удмуртия”, Ижевск, 1997.

⁹ A példákat írásmódjuktól függetlenül +jellel elválasztva közlöm.

közösség nem alkot és használ új összetett szavakat, akkor a nyelvhasználók által ismert összetett szavak száma csekélyebb lesz, így nehezebben alkotnak új összetett szavakat. Ebből arra következtethetünk, hogy az összetett szavak alkotása öngerjesztő folyamat: minél inkább „rászorul” a beszélőközösség ilyen szerkezetek megalkotására, annál könnyebben fog újabbakat alkotni. Az utóbbi évszázadokban a magyar, a finn és az észti nyelvközösség helyzete az ilyen szavak tömeges (időnként erőltetett, kényszerű) alkotását követelte meg, a permi nyelvek esetében azonban az orosz nyelv dominanciája kifejezetten nem kedvez az ilyen szerkezeteknek (és ezen a különböző bizottságok tudatos szóteremtő tevékenysége sem változtat érdemben). Éppen ezért várható, hogy minél modernebb, maibb egy szöveg témája, annál nagyobb lesz a különbség az összetett szavak arányában a magyar (finn, észti) és a permi nyelvek között.

5.1.5. Rekurzivitás

Rekurzív összetett szavakra nagyon kevés példa akad a permi nyelvekben, de azért előfordul: komi *ruťs-ku-paś* 'rókabőrbunda' (BÁTORI 1969, 103), udmurt *valkartagubi* 'Lactarius torminosus (tkp. lógyomorgomba)' (KOZMÁCS 2002). Az ilyen szerkezetek ritkaságának is valószínűleg szociolingvisztikai okai vannak. A belső szóalkotásmódok helyett inkább az orosz szerkezetek közvetlen vagy tükörfordításként való átvétele a jellemző. Mivel olyan bonyolultabb témákról, melyek összetett terminusokat igényelnének, ritkán szokás permi nyelveken beszélni vagy írni, ilyen terminusok nem alakulnak ki, azokban az esetekben viszont, amikor mégis tudományos prózát írnak, megelégszenek a körülírásokkal, és nem törekszenek terminusok alkotására. Az egyre bonyolultabb, többszörösen összetett szavak is öngerjesztő folyamattal alakulhatnak ki, és ennek hiányának köszönhető a többszörös összetételek kis száma is.

5.1.6. A függő esetben álló előtag

A magyarban a nem deverbális utótagú összetett főnév előtagja néhány kivételes esetben nem nominativusban áll (*tejberíz*, *tejbegríz*, *tejbedara*, *tejbekása* – igen periferikus jelenségről van szó), a finnben és az észti nyelvben pedig gyakran genitivusban áll (ez viszont igen gyakori jelenség). Bár a finn és az észti genitivusi és nominativusi előtag használata az adott nyelvek leírásának igen érdekesítő kérdése, a permi nyelvekkel való összevetésben nem sok szerepe van: a permi nyelvekben nem találunk olyan összetételgyanús szerkezetet, melynek előtagja függő esetben állna. Éppen ezért az ilyen szerkezetek sajátosságaira nem térünk ki.

(Az észti és finn szerkezetek néhány általános nyelvészeti tanulságára már korábban – 2.1.3.1., 31. o. – kitértünk, az összefoglaló leírások a következő helyeken találhatóak: VESIKANSA 1989, ISKo § 409–421, ERELT ET AL. 1995, 459–466, 557–561. Ezek mindenféle összetett szó előtagjára kitérnek.)

5.1.7. A sajátos alakú előtag

Vannak a finnben és az észti-ben olyan előtagi alakok, melyek önálló szóként nem fordulnak elő (ISKo § 416, ERELT ET AL. 1995, 465–466). Hasonló jelenséggel találkozunk az udmurtban is. Az irodalmi nyelvben az *-ije*, *-ija* végű orosz jövevényszavak ragozásakor (az egys számú adverbialis kivételével) kiesik a tővégi *-je*, *-ja*: *Udmurtija* : *Udmurtiin* 'Udmurtia' : 'Udmurtiában' (ez alól csak néhány bibliai kifejezés jelent kivételt). Ezzel szemben jelzői szerepben az ilyen szavak gyakran *-je*, *-ja* nélkül jelennek meg: *federaci katjos* 'föderációs törvények'. Ezt a kérdést kissé bonyolítja, hogy a kiesés nem mindig történik meg *diagnostologija kurs* 'nyelvjárástanóra'), ráadásul bizonyos purista törekvések szerint toldalékolatlan alakként is minden helyzetben a *-je*, *-ja* nélküli formát kellene használni (a gyakorlatban azonban ilyen esettel nem lehet találkozni, az viszont az írott sajtóban is előfordul, hogy toldalék előtt nem megy végbe a kiesés). Azt mégis megállapíthatjuk, hogy a ragozatlan csonka tő tendenciaszerűen mégis „jelzői szerepben” jelenik meg^N – erről már fentebb megállapítottuk, hogy összetételi előtag, és mivel semmi okát nem látjuk, hogy egy jelző csonka tővel jelenjen meg, ellenben összetett szavaknál nem szokatlan, hogy az előtag valamilyen sajátos formában, akár csonka tővel jelenjen meg, ez egy újabb érv amellett, hogy összetett szavakról van szó. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a legtöbb szerkezetben – *biologi(ja) žurnal* 'biológiai folyóirat', *ħimi(ja) urok* 'kémiaóra', *ekonomi(ja) juan* 'gazdasági kérdés' az adatközlő a csonka alaknak kettő, a teljesnek négy pontot adott, ami arra utal, hogy a csonka alak „jelzőként” nem mindig jobb a teljes alaknál. Sajnos az nem világos, hogy van-e szabály arra vonatkozóan, hogy mikor melyik forma a jobb, vagy pedig egyszerűen a lexikalizáció során bekövetkezett véletlenről van-e szó.

5.2. Az A + N szerkezetű összetett szavak

A korábbiakban az *utazási iroda* példáján már megállapítottuk (2.2.4.1., 77. o.), hogy az A + N szerkezetek közül néhány hagyományosan szó szerkezetnek tekintett és szó szerkezetként hangsúlyozott kapcsolat több, az összetett

^N Adatközlőm öt pontból a *federaci katjos*-nak ötöt, a *federacija katjos*-nak csupán hármat adott.

szavakra emlékeztető tulajdonsággal rendelkezik (morfológiailag és szintaktikailag zárt; a főnév, melyhez az *-i* képző járul, általános olvasatú, az *-i* akár az összetételi tagok között megjelenő kapcsolóelemként is elemezhető).⁸ Mivel az ilyen szerkezetek státusza a magyarban sem egyértelmű, ezekkel most nem foglalkozom.

A melléknévi előtagú összetett főnevek megkülönböztetése a sajátos jelentésű melléknévi jelzős szerkezetektől tesztjeinkkel gyakorlatilag lehetetlen. A magyarban a *piros hetes* egyértelműen szó szerkezet a 'piros színű hetes (számjegy)' jelentésben. Van azonban egy sajátos használata, a 'piros hetessel jelölt busz', mely az eredeti jelentés metonimikus átvitelével keletkezhetett, ugyanakkor értelmezhető 'a hetes busz(járat) piros (azaz gyorsabb) változata'-ként is.⁹ Ez a szerkezet már morfológiailag és szintaktikailag zárt **pirosabb hetes; *élénkebb piros hetes, *nagyon piros hetes, *piros, új hetes*¹⁰, de ez a zártság nem a szerkezet grammatikai felépítéséből következik, hanem sajátos, bontathatatlan szemantikájából. Az ilyen szerkezeteket csak az különbözteti meg az összetett szavaktól, hogy szókapcsolatként hangsúlyozzuk őket. (Hangsúlyozásuk – akár csak a relációs mellékneves szerkezeteké – idővel megváltozhat, mint ezt a következő, ma ingadozó hangsúlyozású szerkezetek mutatják: *zöld kártya* ~ *zöldkártya* 'gépkocsi környezetvédelmi engedélye' vagy 'amerikai munkavállalási engedély', *házi nyúl* ~ *házinyúl*.)

Ha a permi nyelvekben nincs olyan A + N szerkezet, melynek csak egy főhangsúlya van, akkor nincs okunk, hogy összetett szavakról beszéljünk, hiszen takarékosabb, ha a szerkezetek morfológiai és szintaktikai zártságát szemantikai sajátosságaival magyarázzuk.

Komi adatközlőm szerint a *viŋlun* 'hétfő (tkp. újnap)', *međlun* 'kedd (másod(ik)nap)', *viteđlun* 'péntek (ötöd(ik)nap)'¹¹, *šed ruć* 'feketeróka', *gerd vuž* 'sárgarépa (piros gyökér)' stb. szerkezetekben a főnév elveszti önálló hangsúlyát, tehát összetett szóról van szó. Ha az ilyen szerkezet összetett szó előtagjává válik, a teljes összeg utótagja hangsúlyt kap (*'gerd ruć ku? gerd ruć ku?* 'vörösróka-bőr', vö. *'gerd ruć ku* 'vörös rókabőr').

Hasonló szerkezetek vannak az udmurtban is *teđigubi* 'ízletes vargánya vagy

⁸ Hasonló a helyzet a *kisegítő iskola* (2.1.1., 23. o.) esetében is – ennek előtagja elemezhető lenne ugyan melléknévi igenévként is, mivel azonban igenévi tulajdonságokat ebben a jelentésben nem mutat (**most kisegítő iskola, *az engem kisegítő iskola*), melléknévként is tarthatjuk; igaz, a hasonló bővítési korlátozások pusztán abból is magyarázhatóak lennének, hogy összetett szóról van szó.

⁹ Utóbbi jelentésben már nehezen választható el egy 'piros jelzésű' jelentésű relációs melléknévtől.

¹⁰ A jelzők ilyen sorrendje ugyan mindig szokatlan, de a *piros, új hetes* (számjegy) elfogadható.

¹¹ A sorszámneveket melléknévként tekintem, mivel a jelzett szavuk egyes és többes számban is állhat, szemben a valódi számnevekkel, ahol csak egyesben.

közönséges tinóru, *Boletus edulis* (fehér gomba)', *gordkušman* 'cékla (piros gyökér)', *lijz muli* 'feketeáfonya (kék bogyo)' stb. Az adatközlők vallomása szerint ezekben az esetekben ugyan esik hangsúly az előtagra, de az gyengébb, mint a transzparens jelentésű jelzős szerkezetben.

Mivel a hangsúlyozás ebben az esetben kulcskérdés, több adatközlőt is megkérdeztem róla. Egyes adatközlők a fent leírtakkal szemben úgy nyilatkoztak, hogy a két szerkezet hangsúlyozása között nincs különbség (sőt, egyik adatközlőm azt állította, hogy el sem tudja képzelni, milyen lehetne a különbség). Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben, amikor a jelentés egyértelmű, nem következik be a hangsúlygyengülés: valószínűtlen, hogy valaki arról beszélné, hogy piros gyökereket ültetett a kertjébe, ilyenkor valószínűbb a 'répa' vagy a 'cékla' jelentés. Ez tehát azt jelenti, hogy a két szerkezet különbsége nem minden esetben jelentkezik. A válaszadást befolyásolhatja az is, hogy a kétnyelvű adatközlők az oroszhoz viszonyítanak, ahol a hangsúly változása sokkal nagyobb fonetikai változással jár, így a komiban vagy az udmurtban jelentkező hangsúlyozási különbséget egyáltalán nem érzik valódi különbségnek. (Ennek ellentmondani látszik, hogy ebben az esetben mondhatnák, hogy valamilyen különbséget éreznek, de ez szerintük nem a hangsúlyozásban van.) Előfordulhat, hogy a különbség az adatközlők nyelvjárási háttérében, vagy éppen egyéni nyelvhasználatukban van.

Figyelembe véve, hogy a hangsúly tekintetében a magyarban, a finnben és az észten is van ingadozás, továbbá, hogy vannak komi és udmurt adatközlők, akik egyértelműen a sajátos hangsúlyminta megléte mellett teszik le a garast, nem állapíthatunk meg különbséget a magyar, a finn, az észti, ill. a permi nyelvek között.

5.2.1. A bahuvrīhi-összetételek

KIEFER (1998, 263; 2000, 523–524) szerint a magyarban van produktív exocentrikus szóösszetétel: *kopasz fejű* → *kopaszfej*, *görbe lábú* → *görbeláb*, *nagy orrú* → *nagyorr*. Ezek A + N szerkezetű bahuvrīhi-összetételek lennének, azonban véleményem szerint ilyenek a magyarban nincsenek. (Lehet, hogy ebben a tekintetben a magyar nyelvhasználók megosztottak. A Google által fellelt példák szinte kizárólag fórumos álnevek (azaz tkp. tulajdonnevek) vagy elírások, de egy-két példa kétségtelenül megfelel a Kiefer által adott leírásnak. A szerkezet, ha rendkívül szokatlan is, azok számára is érthető, akik ilyen szerkezetet egyáltalán nem használnak.) Néhány lexikalizált példa a magyarban is akad hasonló szerkezetre (*vörösbe*gy).

A finnben és az észten azonban kétségtelenül produktív ez a képzésmód. Az észten mondhatjuk, hogy *Sinimüts joob kohvi* 'A kék sapkás (tkp. kéksapka) kávéét iszik'. A finnben ugyanez a helyzet: *Harmaalakki juo kahvia*

'A szürke sapkás (szürkésapka) kávéét iszik' (a *sinilakki* 'kéksapkás' 'rendőr' jelentésben lexikalizálódott).

A permi nyelvekben kétségtelenül van jó néhány hasonló lexikalizált példa: komi *šed bež*, udmurt*šed biž* 'hermelin (feketefarok)', komi *vižjur* 'martilapu (zöldfej)', *šed jur* 'poszátafele (feketefej)', udmurt *bažžim jir* 'bagoly (nagyfej)', *vakci biž* 'nyúl (rövid farok)' stb. Hasonló új szerkezetek azonban a komiban nem hozhatóak szabadon létre, pl. a komi **Lež šapka juε kofe* elfogadhatatlan, helyette a magyarhoz hasonlóan melléknévképzőt kell használni: *Lež šapkaa kofe juε*. Az udmurtban viszont grammatikus a *Liz šapka kofe juε*, a bahuvrīhi tehát lehetségesnek tűnik.

5.3. A Num + N szerkezetű összetett szavak

A magyarban vannak ugyan számnévi előtagú összetett főnevek (*háromszög*, *négyszög*, *hárompróba*, *tízpróba*, *öttusa*, de ezek meglehetősen kevesen vannak, és ilyen szerkezetek aligha hozhatóak létre produktívan. A finnben is találhatunk hasonló szerkezeteket: *yksitaso* 'egyfedelű (repülőgép)', *kaksitaso* 'kétfedelű (repülőgép)', *neljännesvuosi* 'negyedév', *neljäsosa* 'negyed(rész) (tkp. negyedik rész)', *nelikulmio* 'négyszög (tkp. négy (szögletes)síkidom)', *viisikulmio* 'öttség (tkp. öt (szögletes)síkidom)' (a 'háromszög' másképp: *kolmiikulma* – az előtag sajátos alakban, az utótag jelentése 'sarok', de még ennél is általánosabb a képzett *kolmio*). Az észtt is csak periferiális példákkal tud szolgálni: *üksmeel* 'egyetértés (egyvélemény)', *kaksmäng* 'játék, melyet ketten játszanak', *kakstuum* 'kettős mag', *kolmevõistlus* 'hárompróba, triatlon', *nelinurk* 'négyszög' stb. A felsorolt példák szemantikailag sokfélék és nehezen értelmezhetőek. Egyes minták (a szögek száma alapján jellemezhető síkidomok, a versenyszámok száma alapján jellemezhető sportok) nyomán ugyan viszonylag nagy számú hasonló és többé-kevésbé áttetsző jelentésű szerkezetet hozhatunk létre, de a minta ettől még nem lesz produktív, sőt, nem is gyakori a hasonló felépítésű új összetett szavak alkotása.⁸

A komiban hasonló példák: *etviž* 'sor, vonal (egyvonal)', *etseglas* 'egyetértés (egy-egyetértés)', más számmal hasonló példát nem találtam. Udmurt példák: *ogkil* 'megállapodás (egyszó)', *ogdir* 'időszak (egyidő)', nagyobb számmal példát nem találtam.⁹ A fenti példákban – az *ogdir* kivételével – az 'egy'

⁸ KIEFER (1998, 263; 2000, 523–524) sem beszél számnévi előtagú bahuvrīhi-összetételekről, holott elvileg ezek éppúgy elképzelhetőek lennének, mint a melléknévi előtagúak: *felláb 'fállábú ember', *háromláb 'háromlábú (pl. szék)'. Érdekes módon a finnben és az észttben, ahol a melléknévi előtagú bahuvrīhik meglehetősen produktívnak tűnnek, a számnévi előtagúak nem.

⁹ A KOZMÁCS 2000 udmurt által egybeírt *ogarúa* 'kb. egy hét' (melyben az *og* lehet

nem is igazán számnévi jelentésében, hanem 'azonos' jelentésben van jelen. (Vö. m. *egy véleményen vannak* 'azonos véleményen vannak'.)

Megállapíthatjuk tehát, hogy Num + N szerkezetű összetett szó ugyan mind az öt vizsgált nyelvben előfordul, de ezekre nagyon kevés a példa, a minták egyáltalán nem szaporák.

5.4. A V + N szerkezetű összetett szavak

A közkeletű felfogás szerint a finnugor nyelvekben nincsenek igei előtagú összetételek. Igaz, hogy finit igealakok nem fordulhatnak elő (kivéve, ha idézetként vannak jelen: *eläköön-huuto* 'éljenkiáltás' (ISKo § 407), *unlak-tekintet*, ilyenkor azonban beszélhetünk alkalmi főnevesülésről). Az igető-előtag is igen ritka, de a magyarban előfordul: *látcső, lőpor, lőrés, rúggyanta*,⁸ *lőkhárító, védegyelet, védgát, forrpont, tápszer, vonzerő, lakcím*. Tény, hogy ez az összetételi mód nem produktív, de analógiásan születhetnek újabb hasonló alakulatok, különösen, ha egy igető több ilyen alakulatban is előfordul: a lővéshez használt, ahhoz készült könyv, kötet vagy állvány nevéül semmivel sem furcsább a *lőkönyv, lőkötény, lőállvány*, mint a *lövőkönyv, lövőkötény, lövőállvány*. Azt azonban már semmi nem bizonyítja, hogy a *lő-* itt valóban igetőként, és nem a vele azonos alakú igehez szemantikailag ugyan erősen kötődő, de nyelvtanilag már attól elszakadt félszóról van-e szó. Hasonló a helyzet az észben, ahol szintén előfordul előtagként a pusztai igető: *küsilause* 'kérdőmondat', *suruõhk* 'sűrített levegő'; időnként módosult tővéghangzóval: *panipaik* 'raktár (rakhely)' (*pane-* 'rak-'); vagy rövidült alakban: *hõõgniit* 'izzószál' (*hõõgu-* 'izz-'), *traagelniit* 'fércelés' (*traagelda-* 'fércel-') (ERELT ET AL. 1995, 470-471).

A magyarban meglehetősen produktív (azaz szapora és szemantikailag is áttetsző: a főnév az igében kifejezett célra való, azt rendszeresen végző entitást jelöl) szóalkotásmód az ige folyamatos melléknévi igenévi alakjának és egy főnévnek összetett szóvá illesztése (*olvasókönyv, íróasztal, vágószerszám, szúrófegyver* stb.). Mivel újabban amúgy is kimutatták, hogy az igenévi alakok az igei paradigma részei (KENESEI 2000, 116–128), továbbá az összetételen belül semmi nem utal ennek jelentőségére (sem arra, hogy más szófajról, a folyamatos melléknévi igealakból fejlődött melléknévről, főnévről

az '1' rövid alakja és a 'kb.' jelentésű módosító is) az udmurt helyesírási szótárban (ТАРАКАНОВ 2002) egybeírva nem szerepel. Szerepel viszont az *ogtolez* ('kb. egy hónap?'), amely Kozmácsnál hiányzik. Nem világos, hogy ezeket miért kellene összetett szavaknak tekinteni, vagy mi más okból szerepelnek egybeírva.

⁸ A helyesírás szerint *ruggyanta*, valójában azonban a *rug* ~ *rúg* ingadozás gyakori.

lenne szó^N), nyugodtan mondhatjuk, hogy igei előtagú összetett szóról van szó, pusztán formai kérdésnek tekintve, hogy az előtag alakja megegyezik a folyamatos melléknévi igenévével.

Azt az esetet, amikor a folyamatos melléknévi igenévi alak főnévi előtagot vesz fel, mely szemantikailag a finit ige tárgyi bővítményének felel meg, és így áll egy másik főnév előtt, a magyar nyelvtanok nem tekintik összetett szónak: *kenyérvágó kés, ülésvédő huzat, zeneíró program*. Attól eltekintve, hogy az ilyen szerkezetekben a második főnév önálló hangsúlyt kap, nem találtam olyan tesztet, amely cáfolná, hogy a teljes szerkezet összetétel (**gyorsan kenyérvágó kés, *nagyon ülésvédő huzat, *zeneíró kitűnő program*. A *kenyérvágó, ülésvédő* határozószókkal való bővíthetlensége magyarázható azzal, hogy már létrejöttükkor elvesztették igenévi tulajdonságaikat, és olyan melléknévvé váltak, mely semmilyen határozószóval nem bővíthető (szemantikailag nem kompatibilis). A más melléknév közbeékelése tiltásának oka lehet a melléknévek sorrendi szabálya is. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy ez a szerkezet ugyanúgy a célt, ill. az állandó vagy rendszeres, jellemző cselekvést fejezi ki, mint a folyamatos melléknévi igenévi formájú előtag: ez pedig arra utal, hogy itt is összetett szóról van szó.

Hasonló esetekben előtagként a finn és az észti meglehetősen sokféle alakot használ, ezek közül nem mindegyik fordul elő önálló szóként (pl. finn *asuinhuone* 'lakószoba', *kuolinhetki* 'a halál pillanata', *liikkumatila* 'mozgástér', észt *tootmistingimused* 'előállítási körülmények' stb. Más esetekben az előtag megegyezik valamilyen egyébként is létező alakkal (finn *lentokone* 'repülőgép', *lento* 'repülés'; észt *söögikartul* 'étkezési burgonya', *söögi*: a *söök* 'evés; étel' genitivusa).

Kérdéses, hogy milyen szófajúnak tekintsük az előtagot. Ennek eldöntésében véleményem szerint a képző funkciója játszik döntő szerepet. Az ilyen deverbális előtagú igéknél semmilyen szerepet nem játszik, hogy az igetőhöz milyen képző járul: ha több alak is lehetséges, azok szabad variánsok – nincs tudomásom olyan esetről, amikor az ugyanabból az igéből más képzőkkel képzett előtaggal alkotott összetett szavak eltérő jelentésűek lennének. Ám ha ilyen mégis van, az feltehetőleg csak véletlen lexikalizáció eredménye. A szakirodalomban nem találtam utalást arra, hogy bármilyen szabály létezne, melynek segítségével akár szemantikai, akár formai szempontok alapján megjósolható lenne az ilyen előtag alakja. Mivel az igetőhöz kapcsolódó elemeknek szemantikai funkciójuk nincs, csak véletlenszerűnek tekinthetjük, ha időnként alakilag deverbális képzőkkel esnek egybe, és az ilyen előtagot sajátos igea-

^N Természetesen ez csak az adott jelentésszerkezetű összetett szavakra vonatkozik, kétségtelenül vannak olyan homoním alakok, amikor nyilvánvalóan más szófajról van szó (*írószövetség, adóellenőr, forrónadrág*).

lagnak kell tekintenünk. (Természetesen nem tartoznak ide azok az esetek, amikor az előtag szemantikailag is azonosítható az azonos alakú főnévvel, pl. *asuntomarkkina* 'lakáspiac' – *asunto* 'lakás'.) A lehetséges előtagok közül egyedül a finn *-mis* elemű előtagok (melyek egyébként a *-minen* képzős nomen actionisok csonka tövű változatai) tűnnek ki azzal, hogy szintaktikailag bővíthetők (2.1.4.1., 39. o.)⁸ – igaz, ebben az esetben sem világos, hogy ez mennyire általános. Ráadásul a finnben a deverbális előtag is lehet mellérendelt: *meno-paluulippu* 'menettérti jegy, retúrjegy': *menolippu* 'odafele szóló jegy (tkp. menőjegy)', *paluulippu* 'visszaútra szóló jegy (tkp. jövőjegy)'.

(Sajátosnak, és az itt tárgyaltaktól eltérőnek kell tekintenünk azt az észtt összetételi típust, melynek utótagja deverbális főnév, előtagja pedig a kiinduló főnév infinitivusi vonzata. Ez a típus szemantikailag nem különbözik a két hangsúllyal ejtett, bővíthető alárendelt tagú szószerkezettől: *šöömahakkamine* ~ *šööma hakkamine* 'enni kezdés', *šõitasoovija* ~ *šõita soovija* 'utazni akaró'. Hasonló szerkezetekkel elszigetelten a magyarban is találkozunk: *élniakarás*.)

A deverbális előtag a finnben és az észttben is vehet fel „tárgyat” úgy, hogy a hangsúlyozás és az alaki zártság alapján egyértelműen összetett szónak tekinthessük: f. *oopperansäveltämisohtjelma* 'operaszerző program', *rautalanganleikkaamisveitsi* 'drótvágó kés' *ikkunanpesunestä* 'ablakmosó folyadék' (lexikalizálódott alak, elméletileg elképzelhető az *ikkunanpesemisneste* is); é. *muusikakirjutamisprogramm* 'zeneíró program', *traadilõikamisnuga* 'drótvágó kés', *aknapesuvahend* 'ablakmosó szer' (lexikalizálódott alak, de használható az *aknapesemisvahend* is).

A komiban az *-an* igenévképző⁹ több funkcióban is használatos. Amennyiben intranszitiv igéből képezzük, a vele jelzett szó az ige alanyának felel meg (*užalan mort* 'dolgozó ember'), ha tranzitívból, akkor az ige tárgyának (*puan rok* 'főtt kása' felel meg. Ugyanakkor ha tranzitív igéből képezzük, megjelenhet előtte is az ige tárgyának megfelelő kifejezés, ekkor a jelzett szó az ige alanyának felel meg: *šid šojan mort* 'levest evő ember' (ЦЫПАНОВ 1997, 95-127, ÖKK 332-335). Vannak azonban olyan szerkezetek, amelyek inkább a magyar „folyamatos melléknévi igenévi előtagú” főnevekre emlékeztetnek: *peslašan mašina* 'mosógép', *juan va* 'ivóvíz', *šiban jēn* 'bogáncs (odaragadó csorbóka)', *lebžan žer* 'vadzab (repülőzab)', sőt, *gut vijan čak* 'légyölő galóca (légyölő gomba)', *vör pilitan zavod* 'fűrésztelep (erdőfűrészelő gyár)' stb. Mi több, vannak olyan szerkezetek is, amelyek az ige által jelölt cselekvés helyét vagy eszközét nevezik meg: *vartčan bassejn* 'uszoda, úszómedence', *užlan žir*

⁸ Hasonló példákkal az észttben nem találkoztam.

⁹ BARTENS (2000, 126) csak a főnévképzők között tárgyalja. Bár kétségtelen, hogy főnévképzőnek is tekinthető, az alább bemutatott szerkezetekben nem tarthatóak főnévnek, ráadásul nem is mindegyik alakban használatos főnévként is.

'hálószoba', *šojan / verdčan vor* 'evő- / etetővályú', *liđđišan ečki* 'olvasószemüveg'.

Sajnos a szakirodalom nem foglalkozik az ilyen szerkezetek bővíthetőségével. Úgy tűnik, a két tag közé nem ékelődhet jelző: a 'fehér mosógép' *ježid peslašan mašina*, és nem lehet **peslašan ježid mašina*, a 'jó uszoda' *bur vartčan bassejn*, és nem lehet **vartčan bur bassejn* stb. Ez azonban nemcsak a terminusszerű szerkezetekre igaz, hanem mindegyikre: *tom užalan mort* – **užalan tom mort* 'dolgozó fiatal ember', *čekid puan rok* – **puan čekid rok* 'finom főtt kása'. Ha azokat a szerkezeteket vesszük figyelembe, amelyekben az igelakot a tárgy szemantikai szerepét betöltő főnév van, akkor a szerkezet elé kerülő jelző csakis e „tárgy”-ra vonatkozhat: *bur gamburger šojan in*⁸ 'hely, ahol jó hamburgert lehet enni', *ježid derem peslalan*⁹ *mašina* 'fehéringmosógép' (természetesen ilyen szerkezetek ritkán fordulnak elő); ha azonban a cselekvést végző eszköz személyt vagy eszközt jelző főnevet szeretnénk jelzővel bővíteni, a jelzőt már közvetlenül elé is illeszthetjük: *gamburger šojan bur in* 'jó hely, ahol hamburgert lehet enni', *derem pesalan ježid mašina* 'ingmosó fehér gép'. Hasonló a helyzet akkor, ha az igét valamilyen határozószóval egészítjük ki: *riťnas užalan tom mort* 'este dolgozó fiatal ember', *asiťnas puan čekid rok* 'reggel fő(zö)tt finom kása'; mi több, lehetséges ez olyan esetekben is, amikor a fej a cselekvés helyét vagy eszközét jelöli: *riťnas vartčan kuž bassejn* 'esti úzás(ra való) hosszú medence', *vojnas liđđišan viľ ečki* 'éjjel(i) olvasás(ra való) új szemüveg'.

Mivel a bővítetlen igeneves szerkezetet nem szakíthatja meg jelző, a bővítettet viszont igen, arra kellene gondolnunk, hogy két különböző szerkezeetről van szó. Ennek azonban ellentmond az, hogy ha lenne egy *juan va* 'ivóvíz' összetett szó és egy *juan va* 'megivandó(?) víz' szó szerkezet, akkor az utóbbinak akkor is megszakíthatónak kellene lennie, azaz lennie kellene **juan kežid va* 'megivandó(?) hideg víz' szerkezetnek a *kežid juan vu* 'hideg ivóvíz' mellett. Nem világos, hogy ez miért nem lehetséges. Az, hogy a *riťnas juan va* 'este megivandó(?) víz' és a *kežid juan va* 'hideg ivóvíz' szerkezetben nincs különbség a *juan va* hangsúlyozásában, inkább azt sugallja, hogy bármi is az ok, helyesebb, ha az ilyen szerkezeteket legfeljebb sajátos jelentésű szintakti-

⁸ Az *in* 'hely' szót a komi nyelvtanok mint helynévképzőt tartják számon, mivel azonban semmilyen szemantikai ok nem kényszerít minket arra, hogy egy önállóan is használatos 'hely' jelentésű szót 'hely' jelentésű képzőnek tartsunk, én az ilyen szerkezetet legfeljebb összetett szónak tudom tartani. Emellett szól, hogy adatközlőm szerint eshet rá főhangsúly – személyes tapasztalataim szerint általában esik is –, holott a komi-zürjén irodalmi nyelvben a főhangsúly mindig az első szótagra esik. Mivel az *in* minden más tekintetben úgy viselkedik, mint bármelyik főnév, annak is fogom tartani minden esetben.

⁹ A *peslašan* a *peslašni* intranszitiv 'mos' ige származéka, a *peslalan* pedig a *peslavni* tranzitiv 'mos' származéka. Az előbbit kötelező használni, ha nincs szó tárgyról, de csak az utóbbit szabad, ha van.

kai szerkezeteknek, és nem összetett szavaknak tekintjük. (Természetesen a jelző beékelhetetlenségét nem a szerkezet sajátos jelentésével magyarázzuk, ez ugyanis a legközönségesebb esetekben is érvényes: az *uvtan pon* szerkezetet teljesen azonosnak tartják az egy másik igenévi alakkal alkotott *uvtís pon* 'ugató kutya' szerkezettel, ugyanakkor ez utóbbiba minden további nélkül beékelődhet a jelző: *šéd uvtís pon* ~ *uvtís šéd pon* 'ugató fekete kutya', míg az *-an*-képzős szerkezetnél erről szó sincs: *šéd uvtan pon* – *uvtan šéd pon.)

A szerkezet összetett szóként való értelmezése mellett szól viszont az, hogy az ilyen szerkezetek összetett szavak fejeként is megjelenhetnek. Bár alárendelt összetételi tag lehet szintaktikai szerkezet is (*használt autó* → *használtautó-kerekedés*), arra nem találunk példát, hogy az összetett szó feje szintaktikai szerkezet legyen. Márpedig a komiban vannak olyan szerkezetek, amelyek a vizsgáltakkal azonos felépítésűek, és összetett szavak fejei: *zver užlan in* 'állat-alvóhely', *zver užlan žir* 'állat-alvószoba', *zver šojan vor* 'állat-etetővályú' (az kissé rejtélyes, hogy a szerkezet miért nem jelentheti azt is, hogy 'vályú, amelyből az állatokat eszik'). A szerkezetek összetettsége mellett szól, hogy a *zver* 'állat' nem állhat többes számban (ez általános olvasatával is összefügg), ill. az, hogy a szerkezet elé tett melléknév nem a *zver*-re, hanem a szerkezet egészére vonatkozik.

A *V + -an + N* szerkezetet tehát nem tudjuk egyértelműen az összetett szavak vagy a szószerkezetek közé sorolni. Van azonban egy sajátos altípusuk, amely közelebb áll az összetett szavakhoz. Arról a típusról van szó, amikor egy képzővel intranszítívá tett igéből képzett igenév után egy olyan főnév áll, mely az eredeti kiinduló ige szemantikájában a tárgynak felel meg: *liddišan nébeg* 'olvasókönyv'. Ebben a szerkezetben az igenév semmivel sem bővíthető, míg van *ritnas liddan nébeg*, nincs **ritnas liddišan nébeg*, így a szerkezetet nem szakíthatja meg jelző sem. Amíg azonban az *V + -an + N* típussal kapcsolatban nem látunk világosan, addig erről az altípusról sem tudunk nyilatkozni, hiszen nem világos, honnan is nyeri a szerkezet a megfigyelt tulajdonságait. Kérdéses az is, hogy mennyire produktív ez a típus, hiszen más példát erre a szerkezetre eddig nem sikerült találnom.

5.5. Az *A + A* szerkezetű összetett szavak

A két melléknévből álló alárendelő szerkezetek szemantikai köre meglehetősen szűk: az előtag jelentése a 'sötét', 'világos' vagy 'valamilyen színhez hasonló árnyalatú' lehet, az utótag pedig színnév: *sötétzöld*, f. *tummanvihreä*, é. *tumeroheline*; *világoskék*, f. *vaaleansininen*, é. *helesinine*; *kékeszöld*, é. *sinikasroheline*. (A finnben az utóbbi típus formailag egybeesik a többszínűséget jelölő mellérendelő összetett szóval: *sinivihreä* 'kékeszöld' vagy 'kék-zöld'.)

Talán ide sorolhatunk néhány eredetileg nem kifejezetten színt jelentő előtagú (*piszkosszürke*, f. *likaisenharmaa*) és néhány melléknévi igenévből keletkezett előtagú (*sápadtzöld* ~ é. *kahvaturheline*, *säravvalge* 'csillogó fehér').

A magyarban és az észtbén az előtag önállóan nem módosítható: van ugyan *kissé kékes autó*, *pisut sinikas auto*, de nincs **kissé kékesszürke autó*, **pisut sinikashall auto*. A finnben adatközlőm szerint módosítható az előtag, de előbírálataiban Raija Bartens annak a véleményének ad hangot, hogy ez nem lehetséges: *?vähän siniharmaa auto* 'kissé kékes, szürke autó'. Mi több, a finnben az előtag⁸ lehet mellérendelő szerkezetű is: *sinipunavalkoinen* 'fehér, melyben különböző helyeken piros és fehér árnyalat is belejátszik' (Raija Bartens szerint azonban ilyen sincs).

A magyarhoz és az észtchez hasonló a helyzet a komiban: itt az *-ov* képző járul a színnevekhez a magyar *-s*-hez és az észti *-kas*-hoz hasonló funkcióban, és ez járulhat más színnevek elé: *ležovježid* 'kékesfehér'. A komiban sem mondható azonban, hogy **ñeuna ležovježid mašina* 'kissé kékesfehér autó' (a *ñeuna ležov mašina* 'kissé kékes autó' azonban igen).

A finn *täyspitkä* 'teljes hosszúságú', észti *tüisküps* 'teljesen érett' inkább prefixumszerű előtagúnak kell tartanunk (saját A + A kategóriáján belül szokatlanul produktív). Aligha érthetünk azonban egyet az észti *ligemärg* 'csurrom vizes (nedves + nedves)', *ränkraske* 'nagyon nehéz (kb. súlyos + nehéz)', alárendelő összetett szóként való felsorolásával (ERELT ET AL. 1995, 562), ezek ugyanis mellérendelőnek tekintendők. Az olyan esetek, mint a *kurikuulus* 'hírhedt (gonosz + híres)' vagy a *kurikaval* 'rafinált (gonosz + ravasz)' ugyan nem mellérendelők (aki *kurikuulus* vagy *kurikaval*, az nem feltétlenül *kuri* 'gonosz'), de a tagok szemantikai viszonya sem igazán írható le. Az ilyen szerkezetek lexikalizáltak és ritkák.

5.5.1. Képzett melléknévi utótaggal

A magyarban az A + N szókapcsolathoz az *-Ú* képzőt hozzátéve olyan szerkezetet kapunk, melynek feje melléknévként viselkedik, de amelynek a bővítése nem a fejhez, hanem a képzése alapjául szolgáló főnévhez kapcsolódik. Az ilyen szerkezet esetében mégsem beszélhetünk összetett szóról, mert a „jelző” szabadon bővíthető: *nagyon nagy fejű*, *az enyémnél is kisebb kezű* stb. (Erről a zárójelzési paradoxonról l. részletesen LACZKÓ 2000, 639–649.) Elképzelhető, de ritka és nem igazán jólformált a *nálam kisebb kezű* is. Mindemellett használatos, sőt, bár szerkezetileg furcsább, az előbbinél természetesebb a *nálam is kisebb kezű* is: ennek „szabályos” jelentése az lenne, hogy 'nálam is

⁸ A szintaktikai nyitottság ellen a terminus használatára továbbra is feljogosít az összetételei hangsúly és a csonka előtag.

kisebb a keze ~ a keze kisebb, mint én', ami lehetséges is, de pragmatikai okokból mégis 'az enyémnél is kisebb a keze' jelentésben használatos. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy a *kisebb kezű* szintaktikai egységként viselkedik – legalábbis ha a vonzatot nem a középfokjelhez, hanem a szerkezet egészéhez kötjük. Morfológiailag azonban ekkor sem beszélhetünk zártságról, hiszen a középfok jele a feltételezett szó közepébe ékelődne.

A finnben produktívan képezhetőek hasonló szerkezetek: *pitkänäinen* 'hosszú orrú', és ezekhez is járulhat határozószó (*oikein pitkänäinen*), ill. a melléknév fokozható (*pidempinenäinen*), de a szerkezet ezekben az esetekben is megőrzi összetételi hangsúlyozását. A határozószós szerkezetek felfoghatóak úgy is, hogy a határozószó a teljes A + A szerkezetet módosítja (habár magyar szemmel kissé furcsa, hogy egy ellátottságot kifejező melléknév mértéket jelölő határozószóval bővíthető). Összehasonlítás esetén *minua pidempinenäinen* 'nálam hosszabb orrú' (nem pedig **nenäni pidempinenäinen* 'az orromnál hosszabb orrú', mely a magyarral ellentétben nem fogadható el, tehát a szerkezet szintaktikai mivolta ellen szól), ami arra utalhat, hogy a *pidempinenäinen* jelentése tkp. 'valakinél hosszúorrúbb', habár a *minua pitkänäisempi* (azaz amikor a középfok jele a szerkezet szélére kerül) ha el is fogadható, kevésbé jó. Az ISKo (§ 428) mindkettőt elfogadhatónak tartja, de utóbbi egyik adatközlőm szerint „nyelvtanilag helyes, de nem használatos”,⁴⁷ az előbbi viszont „ritka”⁴⁸.^N Másik adatközlőm szerint azonban bármelyiknél jobb – de továbbra is furcsa – a *minua pidempinenäisempi*, azaz amikor a fokozás jele mind a szerkezet belsejében, mind a végén megjelenik. Előző adatközlőm azonban ezt a szerkezetet elfogadhatatlannak tartja, és előbírálataiban Raija Bartens is arra figyelmeztet, hogy ez az alak „fantáziaforma”.

Az észben a legtöbb főnévhez nem lehet produktív módon hasonló funkciójú képzőt illeszteni. A hasonló jelentést comitativusragos jelzővel fejezik ki: *pika ninaga (mees)* 'hosszú orrú férfi'.² Ezek a szerkezetek ugyanúgy bővíthetőek, mint bármilyen főnévi fejtő szintaktikai szerkezet. Azokban az esetekben, amikor az utótagnak van melléknévképzős változata, a finnhez hasonló szerkezet jön létre: *pikajuukseline* 'hosszúhajú' – EREL T ET AL. (1995, 566) több hasonló *-ne* vagy *-line*-képzős példát felsorol, adatközlőmmel azonban arra jutottunk, hogy jelzős szerkezetekből kiindulva az esetek többségében ilyen melléknevet nem lehet létrehozni (de legalábbis nagyon szokatlanok lesznek).

A komiban ugyanaz a helyzet, mint a magyarban. A *kuž njra* 'hosszú orrú'

^N Szerinte az adott jelentés kifejezésére a legmegfelelőbb a *Hänellä on pitempi nenä kuin minulla* 'Neki nagyobb orra van, mint nekem' szerkezet.

² Felmerülhetne az a lehetőség, hogy a *-ga* itt már nem a comitativus ragja, hanem melléknévképző. Ezt a lehetőséget azonban el kell vetnünk, mert a *-ga* előtt megjelenhet a többes szám jele is, ráadásul ilyenkor egyeztetődik a jelzővel: *suurte jalgadega* 'nagy lábú'. Vö. N , 176. o.

szintaktikailag és morfológiailag is megszakítható: *zev kuž nira* 'nagyon hosszú orrú', (*mijjškö*) *kužžik nira* 'valaminél hosszabb orrú'. A *meiš kužžik nira* 'nálam hosszabb orrú' a komiban is jelentheti azt, hogy 'az én orromnál nagyobb orrú'.

Az udmurtban a *tuž kuž niro* 'nagyon hosszú orrú', mellett nemcsak a *mineštīm kužges niro* 'nálam hosszabb orrú', hanem a *mineštīm kuž niroges* (kb. 'nálam hosszúorrúbb') szerkezet is használható.^N

5.6. Az N + A szerkezetű összetett szavak

A magyarban, a finnben és az észtnben előfordulnak olyan összetett szavak, melyek utótagja színnév, főnévi előtagja pedig azt jelzi, hogy e szín mihez hasonlító árnyalatáról van szó:² *hófehér*, f. *lumivalkea*, é. *lumivalge*; *vérvörös*, f. *veripunainen*, é. *veripunane* stb. A magyarban ez meglehetősen produktív, pl. m. *trabantzöld*, f. *trabantinvihreä*, é. *Ikarus-kollane* 'Ikarusz-sárga'. (Az előtag kerülhet genitivusba vagy nominativusba, egyes esetekben a beszélőknek határozott intuíciójuk van arról, hogy az adott esetben melyik előtagot kell használni. Egyes esetekben csak az egyiket tartják elképzelhetőnek, más esetekben – akár lexikalizálódott formáknál is! – csak jobbnak tartják az egyik formát, de elképzelhetőnek tartják a másikat is.) Természetesen az ilyen szerkezetek alkotásához arra van szükség, hogy a főnévvel kifejezett dolog az adott szín egy tipikus árnyalatában jelenjen meg.

Hasonló szerkezeteket találunk a komiban is: *lim ježid* 'hófehér', *jev ježid* 'tejfehér', *vir gerd* 'vérvörös' stb. Mi több, a vizsgált nyelvekben két külön alapszínnévnek tekinthető 'zöld' és 'sárga' helyett egyaránt a *viž*-t használják, a pontosítás érdekében pedig a *kol'kviž* 'sárga (tojás-)' és a *turunviž* 'zöld (fű-)' szerkezeteket. Ezek teljes mértékben lexikalizáltak, ma már semmi közük a tojáshoz vagy a fűhöz (elképzelhető például a *turun kod' turunviž* 'zöld, mint a fű' szerkezet, és ez egyáltalán nem kelt redundancia-érzetet). Egy elképzelt 'ladapiros' jelentésben azonban adatközlőm szerint nem lehetne használni, helyette a *Lada kod' gerd* 'piros, mint a lada (tkp. Lada mint piros)' szerkezet használatos, és ha meg is lehet érteni a *limon (kol'k)viž* 'citromsárga', *tramvaj (kol'k)viž* 'villamossárga' szerkezeteket, ezek nagyon rosszul hangzanak, és helyettük inkább a *kod'*-os szerkezetek használatosak (ilyenkor a főnév bővít-

^N Megjegyzendő, hogy az udmurt *-ges* nem egyszerű középfokjel, hanem inkább egy (egyébként igen mozgékony) általános fokozó, az magyar *inkább*-hoz közel álló jelentésű partikula.

² Természetesen előfordulhatnak ettől eltérő jelentésben lexikalizálódott összetételek is: *méregzöld*: az *ÉKsz* szerint „Telt, nem világos z[öld]”, újabban 'rikító zöld', vö. *Méregzöld lóerőgyár*, <http://totalbike.hu/motorteszt/kawazx10r/> (2005. március 9.)

hető).⁸ Az udmurtban azonban nincsenek hasonló szerkezetek, ott mindig szükséges a *kađ* 'mint' segédszó használata, és az ilyen szerkezetek szintaktikailag is nyitottak: *tolon ušem limi kađ teđ i* 'fehér, mint a tegnapi hó'.

Ezek a szerkezetek szintaktikailag zártak, az előtagjukban szereplő főnév általános olvasatú és hangsúlyozásuk is összetételi. Előtagjuk nemcsak a magyarban, a finnben és az észtenben nem kaphat bővítményt, hanem a komiban sem: **ježem vir gerd – ježem vir kođ gerd* 'vörös, mint az alvadt vér' (vö. m. **alvadtvérvörös*).

Az utótag nem csak színt jelentő melléknév lehet, de ekkor nem hasonlításról, hanem fokozásról, a tulajdonság nagy mértékéről van szó: a *kőkemény, betonkemény, acélkemény* között semmiféle különbséget nem találunk, mindegyik jelentése 'nagyon kemény'. Hasonló szerkezetek vannak a finnben és az észtenben is: f. *kivikova ~ kivenkova*, é. *kiviköva* 'kőkemény'; f. *jääkylmä*, é. *jääkül* 'jéghideg'. Az ilyen szerkezetek a magyarban nem igazán produktívak, a **télhideg, *napforró, *asztalsima, *nyúlgyáva* nemcsak nem léteznek, de rosszul is hangzanak – bár ennek az oka lehet részben lexikális blokkolás is (*jéghideg, tűzforró, tükörsima*). Hasonló új szerkezeteket a finnben sem lehet létrehozni (habár lexikalizált példák bőven vannak, l. ISKo § 427), adatközlőm szerint nincs és nem is lehet *peilitasainen* 'tükörsima' vagy *pöydäntasainen* 'asztalsima', ennek ellenére az interneten ezekre találtam 1-1 példát: *peilitasainen asfaltti* 'tükörsima aszfalt' (<http://www3.usenetarchive.org/File.asp?service=4206>, 2005. március 10.), *pöydäntasainen mäntykangas* 'asztalsimaságú kopár fenyves' (http://www.reissureppu.fi/vinkit/pohjois_lappi.htm, 2005. március 10.)

A komiban ilyen szerkezetek is vannak (*ji kežid* 'jéghideg', *bi peš* 'tűzforró'), de ez a szerkezet sem produktív.

A szerkezettípusról meg kell jegyezni, hogy nem rekurzív, az ilyen összetétellel alkotott színnevek nem lehetnek hasonló összetett szavak fejei; ráadásul nem kaphatnak melléknévi előtagot (**világosvérvörös* stb.) és színnévre jellemző szintaktikai bővítményt sem: *nagyon / hihetetlenül / alig (*vér)vörös / (*smaragd)zöld; annál is (*vér)vörösebb / (*smaragd)zöldebb* stb. Az előtag a fej szintaktikai lehetőségeit korlátozza, éppen ezért nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy nem szintaktikai szerkezetről van szó.

⁸ A magyar, az észti és a finn szerkezetek produktivitását elősegíthette az is, hogy a kereskedelemben folyamatosan szükség van különböző színárnyalatok megnevezésére. A nagy tömegben előforduló hasonló kifejezések elősegíthették azt, hogy a beszélők könnyebben alkossanak és fogadjanak el hasonló új szerkezeteket.

5.6.1. Képzett melléknévi utótaggal

Amennyiben valóban azt szeretnénk kifejezni, hogy valami olyan A, mint N, akkor azt csak az $A + sÁgŰ$ képzett alak elé tett főnévvel fejezhetjük ki: *kolbászvastagságú*. A *jéghidegségű* szerkezet nem jó, mert a jég igen szélsőséges határok között lehet hideg, az *acélkeménységű* nem azt fejezi ki, hogy valami nagyon kemény, hanem azt, hogy az acélhoz hasonló keménységű. Az ilyen szerkezetek megfelelnek az összetett szóra vonatkozó kritériumoknak, de nem szóösszetétellel jönnek létre, önálló **vastagságú*, **keménységű* melléknév ugyanis nincs. (Viszont állhat előttük melléknév is, ez viszont bővíthető: *az általam tegnap evett kolbászéhoz hasonló vastagságú*, tehát nem összetételről van szó, hanem kötelező vonzatról.)

Az $-Ű$ képzős melléknemekhez tett főnevek egyébként is összetett szót alkotnak: *kockafejű* 'akinek / aminek (pl. bábunak) egy kocka a feje' (emellett: 'szögletes fejű', 'ostoba, dogmatikus (pl. bürokrata)'), *szénszemű* 'akinek / aminek (pl. hóembernek) szénből van a szeme). (A meglevő N + N kapcsolatokhoz inkább az $-s$ képző járul: *kecskeszakállas*, *dízelmotoros* stb. Kivételt az anyagnévi előtagú szerkezetek jelentenek: *falábú*, nem **falábas*, holott van *faláb*.)

Finnben a magyarhoz hasonló a helyzet: *makkaranpaksuinen* 'kolbászvastagságú', *porkkananenäinen* 'répaorrú' (pl. hóember). A magyarral ellentétben azonban a finnben a főnév bővíthető, igaz, a hangsúlyozása egyértelműen összetételi: *pitkäporkkana(,)nenäinen* 'tkp. hosszúrúpaorrú' (a gyakorlatban azonban ilyen szerkezetek alig használatosak – Raija Bartens ezzel kapcsolatban is kételkedését fejezi ki).

Az észtenben vannak ugyan hasonló szerkezetek (*vorstipaksune* 'kolbászvastagságú'), de a legtöbb főnévhez nem lehet produktív módon hasonló funkciójú képzőt illeszteni. A hasonló jelentést comitativusragos jelzővel fejezik ki: *porgandist ninaga* ~ *porgandininaga (lumimemm)* 'répaorrú (hóember)'. Ezek a szerkezetek ugyanúgy bővíthetőek, mint bármilyen főnévi fejű szintaktikai szerkezet.⁸

A komiban az ilyen szerkezetek hangsúlyozásuk, az előtag általános olvasata és a szintaktikai zártság tekintetében is összetett szónak bizonyulnak: *morkov nira*, *gerdruž nira* 'sárgarépaorrú', de **kuž morkov / gerdruž nira* '(hosszú sárgarépa)-orrú'. Ezzel szemben az elativusragos változtat (*morkoviš / gerdružjiš nira* 'tkp. sárgarépából orrú') főneve jelzővel bővíthető: *kuž morkoviš nira*.

⁸ A $-ga$ itt sem tekinthető melléknévképzőnek, mert itt is megjelenik a többes szám jele, ha valami több dologgal van ellátva: *pliiatsist jaladega / pliiatsijaladega* 'ceruzalábú' (több lába van). Vö. □, 173. o.

5.7. A Num + A szerkezetű összetett szavak

Ilyen szerkezetek csak akkor fordulnak elő, amikor a Num + N szerkezethez melléknévképző járul. Ezt a szerkezetet ugyanaz jellemzi, mint a képzéssel létrejött A + A szerkezetet, így ezzel külön nem foglalkozunk. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy Num + A + N szerkezethez a fentiekhez hasonló képző nem járulhat: **három kerek fejű bábú* 'bábú, melynek három kerek feje van'.

5.8. Az összetett igék

Mint azt korábban már említettük (2.1.4.4., 46. o.), az igekötős igéket nem tekintjük összetett szavaknak, mert az igekötő elszakadhat az igétől. Igekötőszerű^N képződmények vannak az észtnben is. Ezek az esetek többségében a magyarhoz hasonlóan viselkednek (l. pl. EREL T ET AL. 1995, 424), ezek azonban általában elvonással keletkeztek. Ha jóval kisebb számban is, a finnben is vannak a magyar igekötős igékhez hasonló szerkezetek, de ezek száma csekély, és az „igekötő” mindig szabadon elválasztható a főigétől (l. pl. PENTTILÄ 1963, 66, 271).

Ezen kívül természetesen mindegyik vizsgált nyelvben vannak olyan igék, melyeket összetett szavakból képeztek. Ezekre most nem térünk ki.

5.8.1. Az elvonással keletkezett igék

Az elvonással keletkezett igék, bár nem szóösszetétellel jöttek létre, rendelkeznek az összetett szó minden ismérvével (ami nem csoda, hiszen összetett szavakból jöttek létre). Mivel a magyar és finn példák a szakirodalomban megtalálhatóak (pl. KIEFER 2000, 531;² PENTTILÄ 1963, 271; ISKo § 430), csak néhány észtn és permi példát mutatok be.

Észtn: *esietendema* 'először bemutatni' ← *esietendus* 'premier (tkp. előbemutató)'; *taandarenuma* ← *taandareng* 'visszafejlődés' (EREL T ET AL. 1995, 424 kötött tő és ige kapcsolatának⁴⁹ nevezett példái mind ide tartoznak). Az „előtag” ezekben az esetekben mindig olyan prefixumféleség, mely egyébként főnevekhez járul.

^N Az igekötő terminusának megfelelő kifejezést nem használnak sem az észtn, sem a finn nyelvléírások. A 'prefixoid, prefixumszerűség' jelentésű elemeket nem tekinthetjük ilyenek, hiszen az nemcsak az igéhez kapcsolható elemekre vonatkozik, pusztán formailag jellemzi az elemeket – ráadásul elváló elemeknél nem is igazán szerencsés terminus.

² Kiefer ezekről mint N + V szerkezetekről beszél, holott az *apróhirdet* esetében az előtag melléknév, a *gyógykezel* esetében pedig önállóan meg nem jelenő, azaz szófaji kategóriába nem sorolható (fél)szó az előtag.

A komiban ilyen példa lehet a *kikutni* 'lejegyez', mely a *kikutem* 'eljegyzés, tkp. kézfogó' szerkezetből keletkezhetett elvonással. Hasonló módon keletkezhetett a *kivkutni* 'felelősnek lenni' kifejezés, mely a *kivkutem*-ből keletkezhetett ('felelősségvállalás, tkp. szófogás, szótartás').

Az udmurtban egy biztosnak tűnő példa van hasonló fejlődésre: *kivaltini* 'vezet, irányít (gyárat, üzemet)', melynek előtagja a *ki* 'kéz', utótagja pedig a *valtini* 'vezet, irányít (pl. állatot, gyereket)'. (A komi *kivkutni* megfelelője, a *kil kutini* megvan az udmurtban is, de ott elszakadhat a főigétől: *kil ug kuti* 'nem vállalja a felelősséget'.)

TEN HACKEN (1994, 106–108) a hasonló keletkezésű holland igékről megjegyzi, hogy leginkább csak infinitívusban használják őket, más alakjaik furcsák.⁸ Ugyanez elmondható a magyar, a finn és az észti igékről is: míg a *gépírni tudó titkárnő; megtanulok gépírni* természetes, az *egész délután gépírtunk; jobban járna, ha gépírna* furcsán hat. A bemutatott permi példák azonban mára teljes értékű igék, minden alakjukban használhatóak. (Hasonló példa a magyar *képvisel* esete is.)

5.8.2. A komi összetett igék

Az udmurtban és a komiban egyaránt vannak hagyományosan „összetett igé”-nek nevezett szerkezetek. Ezek általában egy hangutánzó szóból és egy igéből állnak, és tagadáskor felbomlanak (BARTENS 2000, 271; СИДОРОВ 1953, 83.). Ezeket külön is írják. A legújabb komi-oroszl szótár azonban tartalmaz olyan összetett igéket is, amelyek egybe vannak írva: ezek tagadáskor sem bomlanak fel. (Ilyenek az udmurtban tudtommal nincsenek.) A hasonló szerkezetek vizsgálatát más korábban elvégeztem (FEJES 2004), itt csak a legfontosabb eredményeket foglalom össze.

A komi-zürjén összetett igék közé nagyrészt olyan igék tartoznak, melyek utótagja csak néhány primér ige lehet: *munni*, *kivni*, *vižni*, *kerni*, *vartni*, *većni*. Az ilyen utótagok elvesztik eredeti jelentésüket, és az összetételben semmilyen jelentésük nem különíthető el akkor sem, ha csak az önálló használatú (és jelentésű) előtagokkal alkotott összetételeket vesszük figyelembe. Az előtagok nagy része azonban semmilyen önálló jelentéssel nem bír (jelentős részük önálló szóként egyáltalán nem használatos), az ilyen összetételek – bár főleg bizonyos jellemző (tipikus) jelentésekkel bírnak – szemantikailag olyan jelentésárnyalatokat képviselnek, melyek nem következnek az elő- és utótag jelentéséből. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy az elő- és utótag kapcsolata lexikalizálódott, míg az utótag legfeljebb az akcióminőségre és az

⁸ A hollandban az ilyen igék akkor is erős ragozásúak, amikor a fej eredetileg a gyenge ragozási típusba tartozik – az említett furcsaság azonban ettől független.

alany tematikus szerepére vonatkozó információkat hordoz (de ezek is inkább tendenciaszerű jellemzők). Az összetett igéknek azonban vannak bizonyos tipikus jelentései, melyek függetlennek tűnnek az előtagoktól.

Az egyes utótagok sajátos, más-más formájú előtagokat vesznek fel: a *kivni* utótagú ige előtagjára az *a* szuffixum jellemző, a *viźni* és *vartni* utótagú ige a nem ikerített, a *kerni* utótagúra az ikerített előtag jellemző. Egyébként az előtagok közül egyesek többször is felbukkannak, de gyakoribbak a csak egy összetételben megjelenő előtagok, és a többször megjelenő előtagok is csak az esetek egy részében hordoznak közös jelentésmozzanatot, azaz tekinthetők morfémának. Az egyes utótagokkal alkotott összetételek száma is igen különböző.

Ezekén kívül van néhány összetett ige, melynek utótagja egy-öt összetett igében bukkan fel utótagként. Az ilyen összetételekben az utótag általában megőrzi a jelentését, gyakran az elő- és utótag kapcsolata is világos marad, bár az összetétel használata gyakran metaforikus. (Ide sorolhatjuk a fentebb említett *kikutni* és *kivkutni* esetét is.)

A komi összetett igék tehát jelentősen eltérnek az összetett szavakról alkotott idealizált képüktől, hiszen előtagjuk gyakran nemhogy önálló szónak, de félszónak sem tartható; az utótag szintén nem őrzött meg a jelentéséből semmit. Ezeket a szerkezeteket mégis összetett szavaknak kell tartanunk, mivel utótagjuk egyértelműen azonosítható, az előtagok egy része több ige előtt is megjelenhet, a hasonló jelentések a szerkezetek kapcsolatát nyilvánvalóvá teszik és disztribúciós vizsgálattal felépítésük egyértelműen kimutatható.

5.9. Az összetett számnevek

A számnevek a zárt és a nyílt szóosztályok között helyezkednek el. Ha csak a határozott tőszámneveket tekintjük, akkor is nyitottnak tekinthetjük ezt a szóosztályt, hiszen végtelen számú határozott tőszámnév létezik, sőt, potenciálisan létezik is.^N Ez a végtelen számú számnév azonban csak meglehetősen korlátozott számú elem összetételével hozható létre. (A tört- és sorszámnevek pedig az ezekből való képzéssel.) Ha csak a természetes számokat vesszük figyelembe, a vizsgált nyelvekben a következő elemek sorolhatók fel:

egyesek (9)	
tizen...-esek (9/0)	(csak finn, észt)
tizesek (9/1)	(a finnben és az észtben csak egy, a '10')
	(a komiban a '10'-'60')
száz, ezer, millió stb. (3-)	

^N A határozatlan számnevek csoportja inkább zárt, szabályos szóalkotásmódokkal nem bővíthető.

A permi nyelvekben a 11–99 számjegyek felépítése teljesen szabályos, azaz a tizest jelölő szám után az egyest jelölő következik, pl. *das kik* '12 (szó szerint tíz kettő)' – a finnben és az észtbén a '11'–'19' sajátos alakú: f. *kaksitoista*, é. *kaksteist* '12' (történetileg kb. 2 a másodikból, azaz a második tizesből). A finnben és az észtbén szabályos viszont a tizesek alakja: f. *kaksikymmentä*, é. *kaskkummend* '20 (sz. sz. kéttíz)'. Ha tehát a legnagyobb egymorfémás tőszámnévnek a 'millió'-t vesszük, akkor a permi nyelvekben 21, a finnben és az észtbén 22 elemből épül fel az összes tőszámnév. A magyarban, akárcsak az udmurtban nyelvekben, 21 egymorfémás tőszámnév van, hacsak nem számoljuk önálló elemnek a *tizen-* és a *huszon-* formákat, melyeket talán helyesebb a *tíz*, ill. a *húsz* alakváltozatainak (történetileg: ragozott alakjainak) tekinteni. A komiban a '70', '80', '90' szabályos alakulat, ezért ott csak 18 alapelemmel számolhatunk.⁸

Az összetett számnév szerkezete erősen eltér más összetételekétől. Ha azt mondjuk, hogy egy nyelvben lehetséges az N + N összetétel, akkor azt mondjuk ki, hogy potenciálisan bármely főnév állhat előtagként vagy utótagként. Az N + N alakú összetett szó értelmezésében szerepet játszhatnak maguk a tagok, de értelmezésük gyakran ambivalens, a világról való ismereteinkre épül. Ezzel szemben az összetett számnévek jelentése egyértelmű, és egy templátum segítségével ábrázolható. Az alábbi képletben a Num felső indexében álló szám azt jelenti, hogy a tizes hányas hatványát jelzi a szám (tehát a Num⁰ pozícióba az '1', '2', '3', a Num¹ pozícióba az '10', a Num² pozícióba a '100' stb. kerülhet). A képlet az 1–999999 számok felépítését mutatja be:

$$(\text{Num}^0 * \text{Num}^2 + \text{Num}^0 * \text{Num}^1 + \text{Num}^0) * \text{Num}^3 + \text{Num}^0 * \text{Num}^2 + \text{Num}^0 * \text{Num}^1 + \text{Num}^0$$

Néhány esetben valamelyik páros összevonódik: a Num¹+Num⁰ helyett a finnben és az észtbén egységes szerkezet van 11 és 19 között, a Num⁰*Num¹ helyett egységes alakok állnak a magyarban és a permi nyelvekben (kivéve a komi '70', '80', '90' alakokat), de a magyar *tizen...*, *huszon...* alakokat is tekinthetjük egységnek a Num⁰*Num¹+Num⁰ helyén (habár ezek szerkesztettsége meglehetősen átlátszó, és talán indokoltabb inkább a *tíz* és a *húsz* allomorfjaiként kezelni a *tizen* és *huszon* szegmentumokat). A szorzó helyére egyes határozatlan számnévek is bekerülhetnek (*sokszáz*, *sokezer*, *sokszázezer*, *sokmillió*), ilyenkor nem fordul elő összeadás (bár ennek főként pragmatikai okai lehetnek).

⁸ A 'tucat' jelentésű számnéveket, melyek önmagukban a '12' szinonimái, itt nem vesszük számításba, mert azok nem kombinálódhatnak más számnévekkel. Hasonló okokból most nem foglalkozunk a '0' jelentésű elemekkel sem, hozzáátéve, hogy ezek azért sem tipikus számnévek, mert – a szaknyelvi vagy az ebből származó tréfás nyelvhasználatától eltekintve – nem jelennek meg tipikus számnévi pozícióban.

Az összetett szavaknál megszokottal ellentétben az összetett számnevekben megjelenhetnek névmások. Ezek is csak a szorzók helyén fordulhatnak elő, és (szintén pragmatikai okokból) az ilyen szorzást ritkán követi összeadás ([?]*néhányszáz-harmincnégy*), előtte viszont gyakrabban előfordul (*kétszázezer-néhányszáz*), legalábbis a magyarban, a többi vizsgált nyelvben kizárólag a szorzásban jelenhetnek meg, ráadásul egyéb korlátozások is érvényesek lehetnek, az észttben pl. jó a *mõni tuhat* 'néhányezer', de nem jó a *mõni sada tuhat* 'néhány százezer', az udmurtban jó a *keña ke şurs* 'néhányezer', de nem jó a *keña ke şu* 'néhányszáz'). Nemcsak olyan névmások jelenhetnek meg, amelyek nem mutatnak túl az összetétel határán (*valahányszáz, százvalahány*), hanem olyanok is, amelyek egyértelműen túlmutatnak (igaz, ezek csak a szorzó helyén: *hányszáz?*, *hányezer?*, *Annyi_i évet ült, ahány_i százezer forintot lopott. Ta oli vangis nii mitu aastat, kui mitu tuhat krooni ta varastas. Simda že vo pukalis, mında šo şurs šajt gušalis.*⁸ Az udmurtban is előfordul hasonló eset, de ott csak a *şurs, million, milliard* előtt közvetlenül megjelenő névmás fogadható el.

Egyébként az összetett számnév szintaktikailag zárt.

A számneveknél gyakran csak az első szótag kap főhangsúlyt, de – különösen a hosszabb szerkezetekben – minden szorzó első szótagja is kaphat erős hangsúlyt (melyet erőssége alapján akár főhangsúlynak is tekinthetünk, habár kontúrdallamot csak szembeállításkor indít).

A magyarban és a permi nyelvekben a számnevek morfológiailag zártak, a finnben és az észttben azonban egyeztetődnek. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni Kelmakovnak az udmurt számnevek körében végzett vizsgálatát (КЕЛЬМАКОВ 1984). Ebben arra a megállapításra jut, hogy a *kik šu, kwiń šu, kik şurs* '200, 300, 2000' szerkezetek összetettek. Érvelése szerint a '20', '30' stb. kifejezhető úgy is, hogy *kik das, kwiń das* stb. (bár ezek jelentése inkább 'két tizes', 'három tizes', mint 'húsz' ill. 'harminc' – FL), és ugyanebben a jelentésben egy szó (*kiz, kwamin*) is használható: márpedig ha ez így van, akkor a *kik das, kwiń das* összetett szavak, és ha ezek azok, akkor a *kik šu, kwiń šu, kik şurs* is azok (22).⁹ A szorzásos kapcsolatokat tehát Kelmakov összetételnek tekinti. Bár a bevezetőben megjegyzi (18–19), hogy a korai udmurt nyelvtanokban a *das odig* '11', *das kik* '12' is egybeírva szerepelnek

⁸ A finnben hasonló példát nem sikerült konstruálni. A komi példában a számnévi szerkezet összetett szó mivoltát megkérdőjelezni látszik, hogy a szerkezetbe más elem ékelődhet: [...] *mında i šo şurs šajt* [...]. Az *i* azonban itt nem 'is' jelentésű, elképzelhető olyan elemzés is, mely a *mında i* 'ahány' szerkezetet összetett szónak mutatja. Vö. az összetett szavak a zárt szóosztályokban mutatkozó problematikájával: 5.10., 184. o..

⁹ A Kelmakov-féle magyarázatnak belső gyengesége, hogy a *kik das* stb. szerkezetek nem illeszthetők bele a számnévi szerkezetbe, nincs pl. **šu kik das kwiń* '123'. Ez arra utal, hogy a *kik das* és a *kiz* hasonló jelentésű, de nyelvtanilag igen eltérő szerkezetek.

(és ebből arra következtet, hogy a nyelvtanírók összetett szavaknak tartották őket), később ezeket nem említi az összetett számnevek között – de nem is indokolja, hogy miért nem azok. Márpedig ha a *kik šurs* '2000' összetett, akkor a *das kik šurs* '12000' is: ebben az esetben szintaktikai szerkezet kerül az előtagba? Nem valószínű, hogy Kelmakov így gondolná, hiszen szerinte a mai udmurtban a számnevek egyértelműen egyszerűek (простые), összetettek (сложное) és másmilyenek (составное) lehetnek, semmiféle kombinációról nem beszél. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a számnevek morfológiai szerkezetéről beszél,⁵⁰ márpedig ha a szó belsejében két szót találunk, azt összetett szónak tartjuk. A составное-t általában magyarra szintén *összetett*ként fordítják, de az orosz terminológiában ez a szó szintaktikai (szóhatáron túli) kapcsolatokat jelöl (pl. составное сказуемое 'összetett állítmány'). Nem világos tehát, miben látja Kelmakov a сложное és a составное különbségét.

Ezzel szemben Kelmakov szerint az orosz *две тысяча* '2000' stb. szerkezetek nem összetettek, mert a *тысяч* '1000' morfológiailag egyértelműen főnévként viselkedik (vö. *две дачи* 'két dácса', 22).^N Ha azonban a morfoszintaxisát vizsgáljuk, hasonlóan viselkedik néhány finn és észti számnév is.

A nominativusban álló számnévben szorzók után a finnben partitivusban állnak a szorzottak: *kaksisataa*, *kaksituhatta* '200 (két-Nom + száz-Part)', '2000 (két-Nom + ezer-Part)'. Az észtben a '100' jelentésű *sada* nominativusa és partitivusa egybeesik egymással, így ez nem használható a tesztben, az '1000' azonban egyértelműen nominativusban áll: *kakstuh* '2000 (két-Nom + ezer-Nom)' (és nem **kakstuhandet*). Egyébként mindkét nyelvben az egytől eltérő számnevek után partitivusban áll a számnév által jelzett szó: *kaksi kappaletta* 'két darab (két darab-Part)', *kaks tükki* 'két darab (két darab-Part)'. A finnben tehát az összetett számnévben tapasztalható egyeztetés megegyezik a szószerkezetben megfigyelhetővel, míg az észtben a számnéven belül nincs meg az az egyeztetés, ami a számnév és az általa jelzett főnév (és/vagy melléknév) között megvan. Amikor a számnéves szerkezet függő esetben kerül, a finnben az összetett számnév minden eleme megkapja az esetragot (kivéve a *toista* 'tizen... ' elemet, mely történetileg partitivusban áll, szinkron szinten pedig ragozhatatlannak minősül): *kaksisataaneljäkymmentäviisi isoa taloa* '245 nagy ház (nominativusban, a jelzett szavak partitivusban)' *kahdessasadassaneljässäkymmenessäviidessä isossa talossa* '245 nagy házban'. Az észtben ugyanilyen esetben csak az összetett számnév utolsó eleme kapja meg az esetragot, az összes többi genitivusba kerül (mivel az észtben a genitívust nem testes rag, hanem a tő alakja jelzi, a tövek végén ^G-vel jelzem a genitívust: *kakssadanelikümmendviisi suurt korterit* '245 nagy lakás (nominativusban)

^N Ilyen szempontból elgondolkodtató lenne a **keña ke šu – keña ke šurs* összevetése is.

nativusban, a jelzett szavak partitivusban)', *kahe^Gsaja^Gnelja^Gkümne^Gviies suures korteris* '245 nagy lakásban'. Bár a jelzős szerkezetekben az észtből – akár csak a finnben – a teljes egyeztetés a tipikus, ez az egyeztetési típus sem ismeretlen: négy esetben^N csak a jelzős szerkezet utolsó tagja kapja meg az esetragot, a többi genitivusban áll. Kelmakov érvelését követve tehát ezekről is kijelenthetnénk, hogy nem összetettek.

A finnben a *-kin* 'is' és a *-kAAAn* 'sem' enklitikumok beékelődhetnek az összetételi elemek közé: *viisitoistakin* ~ *viiskintoista* '15 is', *kolmeakaansataatuhatta* ~ *kolmeasataatuhattakaan* '300000 sem' (*ISKO* § 404). Ezen formák között nincs semmiféle jelentéskülönbség.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a finn és az észti összetett számnév hordoz néhány a szó szerkezetre jellemző vonást: a finn összetett számnév egyeztetése teljesen megegyezik a számnévi jelzős szerkezetével (ráadásul enklitikumok is megszakíthatják a szerkezetet), az észtből pedig néhány párhuzamot mutat. Ugyanakkor azonban megjegyzendő, hogy mind az észtből, mind a finnben van arra példa, hogy az összetett szó tagjai között egyeztetés van (2.1.3.2., 35. o.), és az enklitikumok azonban a genitivusi előtagú összetett szavakba is beékelődhetnek (2.1.3.3., 36. o.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyarban és a permi nyelvekben az összetett számnevek sokkal inkább „összetettszószerűbbek”, mint az észtből vagy különösen a finnben. Elvben tehát elképzelhető olyan szembeállítás, mely szerint a magyarban és a permi nyelvekben az összetett számnév összetett szó, az észtből és a finnben viszont szó szerkezet. (A határ meghúzható az észti és a finn között is, de ez már a szempontok tendenciózus válogatására utalna.) Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a finnben és az észtből kimutatott jelenségek olyanok, amelyek a magyarban és a permi nyelvekben nemcsak a számneveknél, de más szerkezetekben sem fordulnak elő, a különbség máris kisebbnek tűnik. A finn és észti összetett számnevek összetettszó-jellege mellett szólhat azonban az, hogy a szó szerkezetekre jellemző tulajdonságaik is mind olyanok, amelyekre akad példa az egyébként más tulajdonságaikban inkább összetételi jelleget mutató főnévi összetételek esetében is.

Valójában inkább arról van szó, hogy az összetett számnevek minden nyelvben igen sajátosak, sem a tipikus összetett szavak, sem a tipikus szó szerkezetek közé nem sorolhatók.

^N Terminativusban, essivusban, abessivusban, comitativusban.

5.10. Az összetett szavak a zárt szóosztályokban

Az összetett szavakat a hagyományos nyelvtanok a szóalkotásmódok körében szokták tárgyalni, és gyakran a modern nyelvtanok is így tesznek. A zárt szóosztályokban viszont nincsenek produktív szóalkotásmódok, éppen ezért szóösszetételről nem beszélhetünk, összetett szavakról is csak szerkezeti (vagy történeti) értelemben. Összetett szónak akkor minősíthetjük a zárt szóosztályok egy elemét, ha az bizonyíthatóan egy szóvá vált.

5.10.1. Összetett módosító- és kötőszók

Az udmurt *mal̆i ke šuoŋo* 'mert (< valamiért mondandó)' szerkezet szintaktikailag fel nem bontható (az olyan szerkezet, mint a *mal̆i ke žog šuono* csak azt jelentheti, hogy 'valamiért gyorsan mondandó'), hangsúlyozása nem szóra jellemző, ezért nincs okunk összetett szónak tartani (pontosabban: nincs okunk másnak tartani, mint sajátos jelentést nyert szókapcsolatnak).

Ellenkező a magyar *nemcsak* példája. Ennek összetett szóként való értékelése (azaz a magyar helyesírás szerinti egybeírása) két érveléssel támasztható alá. Egyrészt az esetek jelentős részében a *csak* valóban hangsúlytalan – ezt azonban nem kell döntő érvelésként tekintenünk, hiszen a *csak* egyébként is gyakran hangsúlytalan⁸. A másik érv az lenne, hogy ha a *nemcsak* kötőszó, a *csak* pedig módosítószó, akkor az összetétellel együtt szófajváltás történt – ennek az érvelésnek az a gyengéje, hogy nem mondhatjuk, hogy a *nemcsak* kötőszó, amíg azt sem tudjuk bizonyítani, hogy szó. Az ellen viszont, hogy a *nemcsak* összetett szó, két érv is szól: mindig megszakítható az *ám* indulatszóval, és mindig átkerülhet az ige mögötti pozícióba: *Nem ám csak Petike jött el, Nem Petike jött csak el* (vö. ZSADON 2004, KÁLMÁN 2000, 23, 73). *Nemcsak* kötőszóról, *nemcsak* szóról tehát nem beszélhetünk, így összetett szó mivolta fel sem merülhet.⁹ Nem beszélhetünk *nemcsak ...hanem ...* kötőszópárról sem, hiszen a *hanem* bármely tagadott mondat után jelentkezhethet: *Pista nem iskolába ment, hanem moziba*.

Ha egy módosító- vagy kötőszóról meg is állapíthatjuk, hogy egy szóként

⁸ Amikor a *nem* után egyértelműen hangsúlyos, akkor a *csak* által kifejezett értékítélet a tagadott: *Pista nem csak átúsztta a Balatont*.

⁹ Az olyan szabályoknak, mint „Amennyiben a teljes kötőszói formát [ti. *nemcsak ... , hanem* – FL] használjuk, mindig egybeírandó: *nemcsak Géza, hanem Gizi is*. Ha azonban önmagában áll, annak ellenére, hogy kiegészíthető a teljes kötőszói formával, a különírás a szabályos: *nem csak haladóknak* (ti. *hanem kezdőknek is*).” (OH 126) semmiféle nyelvészeti relevanciájuk nincs. (Mellesleg az sem világos, hogy a helyesírási szabályzat mely pontjain alapul ez a szabály.)

viselkedik és két szó ismerhető fel benne, annak akkor sincsenek nyelvtani következményei. Az ide tartozó szavak esetében tehát inkább csak történeti értelemben beszélhetünk összetett szavakról.

5.10.2. Az összetett névmások

Mind az öt vizsgált nyelvre (és sok nem vizsgáltra is) igaz, hogy a különböző (határozatlan, általános, tagadó) névmásokat^N a kérdőnévmások és a nyelvi elemek egy igen szűk körének kombinálásával hozzák létre.

A magyarban ide sorolható a *vala-*, *bár-*, *akár-*, *a-*, *minden-*, erős korlátozásokkal a *né-* (ez csak a határozószói kérdőnévmások előtt jelenik meg szabályosan), továbbá a *se-*, *sem-*, *sen-*, melynek alakváltozatai nem szabályosak. Az udmurtban ilyen az *olo-* 'vala-', *koł-* 'akár-, bár-' és a *no-* (nyelvjárássokban *ńe-*, *ńeno-* is) 'se(m/n)', a komiban a *ńe-* 'se(m/n)', 'né-' (a változó jelentés mellett meglehetősen sok szabálytalan alakkal). Az ilyen elemek egy része nem is önálló szó (a *vala* gyakorlatilag nem használatos – különben sem jellemző, hogy összetett szó előtagjaként finit igealak álljon; a *né-*, az udmurt *ńe*, *ńeno* önállóan nem használatos), szemantikailag távol áll a szerkezetben betöltött szerepétől (az udmurt *no* jelentése 'és, is', amely nem kapcsolódik itt betöltött tagadó funkciójához) vagy hasonló kombinációban szintaktikailag nem fordulhat elő (a Google tanulsága szerint a *bár ki* kapcsolat csak a *bár ki tudja* szerkezetben fordul elő, de ez mondatátszövés, a *ki tudja* mellékmondatból fejlődött modális elem, melyben a *ki* más nem kérdőnévmásként van jelen; egyébként a *bár* és az *akár* kötőszók után nem állhat kérdőnévmás; határozott névelő szintén nem állhat kérdőnévmás előtt). Sajátos a *minden-* is, mely önálló használatban a *mi* megfelelő alakja helyett fordul elő (**mindenmi*). Szemantikailag a legszabályosabbak a magyar és a komi tagadó alakok (bár az ebben szereplő tagadószócskák sem szerepelhetnek a kérdő névmások előtt), formailag azonban éppen ezek nagyon szabálytalanok. Ha történetileg összetett szavakról is van szó, a formai és szemantikai rendellenességek arra utalnak, hogy szinkrón szinten még ebben a szűk csoportban sem beszélhetünk összetételről. (Természetesen annak sincs nagyobb relevanciája, hogy prefixumokról beszéljünk.)

A finnben és az észten kizárólag, a permi nyelvekben a fent említettek mel-

^N A névmások önálló szófaj mivolta a szakirodalomban vitatott. Tény, hogy sok szempontból besorolhatók más szófajokba (a főnevek, melléknevek, számnevek, határozószók közé), de éppen az itt tárgyalt szerkezetekben való részvételük mutatja, hogy eltérő szófaji tulajdonságaik ellenére van bennük valami közös. (Természetesen a névmások más csoportjaira, pl. a személyes és a mutatónévmásokra mindez nem vonatkozik.) Ebből a szempontból kivételes az észten és a finn, ahol csak a határozószókhöz sorolható névmások tekinthetőek szabályosnak.

lett vannak olyan elemek is, melyek a kérdőnévmás után jelennek meg: finn *-kin* 'vala-', *-kAAAn* 'se(m/n)-', *tahansa* 'bár-', észt *-gi*, *-ki* 'vala-' (de ugyanez használatos tagadó értelemben is), *tahes* 'akár-, bár-', udmurt *ke* 'vala', komi *ke* 'vala'. A finn *-kin* és észt *-gi*, *-ki* elemek jelentése 'is', a finn *-kaan*-é 'sem', a permieké 'ha'. (A finn *tahansa* és az észt *tahes* más funkcióban nem használatos, és abban is különbözik a többitől, hogy hangsúlyos.) Míg azonban az előbbi példánál megoldást jelenthetett azt mondani, hogy mindegyik alak külön-külön lexikai egység (és formai hasonlóságuk csupán történeti okokra vezethető vissza), itt ezt nem tehetjük meg, hiszen az esetragok a szerkezet közepén jelennek meg. Az észt, az udmurt és a komi esetében ezeket a szerkezeteket érdemesebb szintaktikainak tartani (természetesen ebben az esetben a *-gi*, *-ki* nem azonosítható az 'is' jelentésű enklitikummal, *ke*, *ke* a 'ha' kötőszóval), a finn *-kin* és *-kAAAn* esetében a szerkezet státusza éppen annyira bizonytalan, mint az enklitikumok esetében általában (l. 2.1.3.3., 36. o.), habár ebben az esetben a szintaktikai kötöttség ('vala-' jelentésben ugyanis ez az elem nem mozdulhat el a kérdőnévmástól) inkább a toldalékként való elemzés mellett szól. (Ennek ellentmondana, hogy nem vesz részt a vokális harmóniában. Mivel azonban a magyarban csak egy egyértelműen prefixumnak tartható elem van, a *leg-*, amely nem vesz részt a harmóniában, továbbá regresszív magánhangzó-harmóniának – habár univerzálisan nem ismeretlen – egyébként sincs nyoma a magyarban, továbbá kivételesen bizonyos toldalékok – *-kor* – sem vesznek részt benne, egy ilyen érvtnek nem tulajdoníthatunk nagy súlyt.)

5.10.3. Két sajátos finn példa

A finnben a *jompikumpi* 'egyik, valamelyik' és a *joku* 'valaki' összetett szónak tartatik. Ennek oka, hogy egy szóhangsúlya van (szintaktikai egységességének tesztelési lehetőségei erősen korlátozottak, de nem cáfolható), viszont szinkrón szinten is kétségtelenül két elemből áll, mert mindkét elem ragozódik: pl. genitívusban *jommankumman* 'egyiknek a ...', *jonkun* 'valakinek a ...'. Ugyanakkor több dolog szól e szavak összetett szóként való elemzése ellen. Nem léteznek önálló szavakként a *jompi* és a *ku* elemek. Nincs ragozható *jo*, habár a *joka* 'aki, ami, amely' vonatkozónévmás legtöbb alakja (a nominatívust és a genitívust kivéve) egybeesik a *joku* első elemének alakjával. Azonosság egyedül a *kumpi* 'melyik (a kettő közül)' esetében áll fenn. Másfelől, ha a finnben elő is fordul, az összetett szóra univerzálisan és tendenciálisan nem jellemző, hogy flexiós morfémák szakítsák meg. E szerkezetek viselkedése teljesen egyedülálló, és az összetett szavak közé sorolásuk éppúgy nem ad rá magyarázatot, mint az onnan való kizárásuk.

6. fejezet

Összefoglalás

Az összetett szó a közkeletű felfogás szerint olyan szó, mely több szóból (szótöbblől) áll. Ha tehát két (vagy több) szó (szótő) úgy kapcsolódik össze, hogy az általuk alkotott szerkezet valamilyen szempontból szónak tekinthető, összetett szónak nevezzük. Abban, hogy egy adott szerkezet szónak tekintendő-e, sokáig csak az intuíció volt a döntő, és ez ma is érezteti hatását. A helyesírási szabályokat (legalábbis a vizsgált nyelvek esetében) igyekeztek úgy kialakítani, hogy az összetett szavakat egybe (más esetekben kötőjellel) kelljen írni, de ezekben az esetekben sem nyelvi tesztekre, hanem az intuícióra támaszkodtak – később viszont a nyelvészeti szakirodalmat is befolyásolta az, hogy mit tekintettek összetett szavaknak, milyen szerkezetek szóösszetételi mivoltát igyekeztek igazolni.

A huszadik század második harmadának végéig az összetett szó legfontosabb ismérvének az összetételi hangsúlyozást és a szemantikai egységességet tekintették. Az összetételi hangsúlymintában a több szótöbblől álló egység úgy hangsúlyozódik, mintha egy szó lenne, azaz csak egy főhangsúlyt kap. Ez a megközelítés nem veszi figyelembe, hogy a hangsúlyozást mondatfonetikai tényezők is befolyásolhatják, egyes szavak mindig hangsúlytalanok stb. Ráadásul az összetételi hangsúlyozás nem jelenti az összetett szó fonológiai egységességét sem, hiszen vannak olyan fonológiai jelenségek, megszorítások, melyek a szó belsejében érvényesek, de az összetételi határon nem. Az összetett szó szemantikai egységessége azt jelenti, hogy a szerkezet jelentése nem vezethető le tagjainak jelentéséből: ez azonban igaz olyan szerkezetekre is, melyeket sosem tartottak összetett szavaknak, és nyilvánvalóan jelentésbeli egységességükön kívül semmiben nem hasonlítanak a szavakra (ilyenek a frazeológiai egységek), másfelől az összetett szavaknak tartott szerkezetek között is találhatunk olyanokat, melyeknek jelentése transzparens, a tagokból levezethető (anyagnévi előtagú szerkezetek).

A huszadik század harmadik harmadától az összetett szavak definíciójában

fontosabb szerepet kaptak a morfológiai és szintaktikai kritériumok. Ezek szerint egy összetett szó belsejében ugyanúgy nem jelenhetnek meg inflexiós morfémák, ahogyan egy morfológiailag szerkesztetlen vagy éppen képzett szó esetében sem; egy összetett szó alkotóelemei ugyanúgy nem szakíthatóak el egymástól, ugyanúgy nem módosíthatóak, ugyanúgy nem lehet rájuk külön visszautalni, ahogyan a morfológiailag szerkesztetlen vagy a képzett szavak sem bonthatóak fel hasonló módokon. Bár mindez valóban igaz az összetett szavaknak tartott szerkezetek többségére, itt is akadnak kivételek: bizonyos esetekben olyan szavak belsejében is jelennek meg inflexiós morfémák, melyek sok szempontból szóként viselkednek, ráadásul az összetett szavak az esetek többségében – ha másképp nem is – ellipsis esetén mégiscsak felbonthatóak: ez a morfológiailag szerkesztetlen szavak esetében egyáltalán nem jellemző, és a képzett szavak esetén is csak nagyon ritkán fordul elő.

Kritériumként felmerül az is, hogy az összetett szó előtagja, alárendelt tagja általános olvasatú, azaz nem egy konkrét entitásra utal. Ez a kritérium azonban csak olyan szerkezetek esetében alkalmazható, amikor az alárendelt tag főnév, ráadásul köznév.

Ha az összetett szó szó, akkor beilleszthetőnek kell lennie minden olyan szerkezetbe, amelybe egy hasonló kategóriájú szó beilleszthető, így akár egy hasonló szerkezetű összetett szóba is: azaz rekurzíválhatónak kell lennie. Ennek ellenére a nyelvtanok jelentős része összetett szónak tekint olyan szerkezeteket is, melyek nem rekurzíválhatók (az újlatin nyelvek összetett szavai gyakorlatilag mind ilyenek). A vizsgált nyelvekben is vannak olyan, általában összetett szónak tekintett (és a korábbi öt kritérium mindegyikének megfelelő!) szerkezetek, melyek nem rekurzíválhatóak: ilyenek az $N + A$ szerkezetű összetett szavak.

Meg kellett állapítanunk azt is, hogy hiába felel meg a fenti kritériumok valamelyikének egy szerkezet, ha ez nem szerkezeti sajátosságaiból, hanem valami másból, elsősorban szemantikai egységüléséből következik. Ha ugyanis egy jelzős szerkezet sajátos jelentést vesz fel, egészen természetes, hogy a jelző többé nem módosítható, ez azonban önmagában kevés ok arra, hogy összetett szónak tekintsük.

A fenti kritériumok alapján különböző szerkezetek minősíthetőek összetett szavaknak, s bár kétségtelenül találunk jelentős átfedést is, nagy az olyan esetek száma is, amelyeknél a különböző tesztek különböző eredménnyel járnak. Ugyanakkor minden kritérium összetett szónak minősít olyan szerkezeteket is, amelyeket egyébként hagyományosan nem tekintenénk annak. Éppen ezért gyakran nem állapíthatjuk meg egyértelműen, hogy egy-egy szerkezet összetett szó-e, vagy szószerkezet. Ha tehát össze akarunk hasonlítani különböző nyelveket, és megállapítani, hogy egyes szerkezetek összetett szavak-e, vagy sem, az eredmény erősen függhet attól, hogy milyen kritériumokat választunk.

Éppen ezért a vizsgálat során igyekeztem minden lehetséges kritériumot figyelembe venni.

Az összetett szavak produktivitásának megállapításához elengedhetetlen jelentésük megjósolhatóságának vizsgálata. Az erre irányuló kutatásokat áttekintve arra a következtetésre jutottunk, hogy az összetett szavak jelentése korlátozottan megjósolható, és inkább a már lexikalizált összetett szavak jelentésétől, mint struktúrájuktól függ. Éppen ezért annak tesztelése is problémákba ütközik, hogy egy potenciális összetétel mennyire elfogadható: alig van olyan szerkezet, mely kontextus nélkül is egyértelmű jelentésűnek mondható, másfelől viszont adott kontextusban minden összetett szó – ahogyan gyakorlatilag minden szó – szinte bármilyen jelentésben elképzelhető. Éppen ezért a szerkezetek produktivitása helyett inkább csak szaporaságukat (az új szerkezetek születésének lehetőségét, a szerkezet jelentésének megjósolhatóságára való tekintet nélkül) vesszük figyelembe.

A mellérendelő összetett szavak vizsgálata során azt a következtetést kellett levonnunk, hogy a permi nyelvekben ugyan valamivel több példa van ezekre a szerkezetekre, mint a magyarban, a finnben vagy az észtnben, de ezek száma is alacsony, ráadásul nem viselkednek egységesen, róluk messze-messze menő következtetéseket tehát nem lehet levonni, és a produktivitás hiánya miatt e következtetések nem is igazán tesztelhetők.

Az alárendelő összetett szavak kapcsán a legfontosabb megállapításunk, hogy a hagyományosan szintaktikainak tartott $N + N$ szerkezet is nagyon sok, az összetett szavakra emlékeztető tulajdonságot tud felmutatni (pl. szintaktikailag és morfológiailag meglehetősen zárt). Ugyanakkor Kont állításával szemben a vizsgált öt nyelvben az $N + N$ szerkezetek között nem találunk olyan jelentős különbséget, amely miatt az egyik nyelvben összetett szavakról, a másikban szószervezetekről kellene beszélnünk. Ahol kimutathatók különbségek, ott a választóvonal nem feltétlenül a „nyugati” és a „keleti” nyelvek között van: a finnben és az észtnben ugyan az anyagnevek összetételi tagként jelennek meg más főnevek előtt, státuszuk azonban nem csak a permi nyelvekben, hanem a magyarban is bizonytalan (nem tekinthetők egyértelműen sem előtagoknak, sem jelzőnek).

Hasonló a helyzet akkor is, amikor az utótag deverbális.

Az $A + N$ szerkezetű összetett szavak esetében kiemelt jelentőséget kellett tulajdonítanunk a hangsúllynak, hiszen ez teszi lehetővé, hogy megkülönböztessük egymástól a sajátos jelentésű jelzős szerkezeteket és az összetett szavakat. Mivel bizonyos adatközlők szerint van hangsúlykülönbség, mások szerint nincs, nem tudunk egyértelmű választ adni arra, hogy ezek a szerkezetek tekinthetők-e összetett szavaknak, vagy sem. Mivel azonban a magyarban, a finnben és az észtnben ugyanúgy találhatunk bizonyos fokú ingadozást, mint a permi nyelvekben, a két nyelvcsoporthoz nem mutathatunk ki jelentős

különbségeket. A hasonló szerkezetű bahuvrīhi-összetételek ugyan produktívak a finnben és az észten, de az udmurtban is, és bár akad rá jó pár példa, improduktívak a komiban, a magyarban – legalábbis saját idiolektusom és az általam megkérdezett magyar anyanyelvű beszélők szerint – improduktív, és példát is nehéz rá találni. A Num + N szerkezetű összetétel mindegyik nyelvben improduktív.

A V + N szerkezetű összetett szavak kérdése talán a legösszetettebb. A komi szerkezetről nem tudtam eldönteni, hogy összetett szónak vagy szószervezetnek kell-e inkább tartani.

Az A + A szerkezetű összetett szavak csak viszonylag szűk szemantikai körben fordulnak elő. Igen sajátosak és egymástól eltérőek a képzett utótagú szintetikus szerkezetek, de itt a finn és az észten lóg ki a sorból, a magyar és a permi nyelvek ismét közel állnak egymáshoz (habár bizonyos összetétel-szerű tulajdonságokat mindegyik felmutat). Ehhez hasonló a helyzet a Num + A szerkezetnél is. Az N + A szerkezet mindegyik nyelvben csak szemantikailag korlátozott feltételek között fordulhat elő. Hasonló minták az udmurtban nincsenek, a komiban pedig nem produktívak. Ebben az esetben tehát kimutatható a különbség a permi nyelvek és a másik három között. (Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a szerkezet nem rekurzív, disztribúciója jóval szűkösebb, mint a fejéé, ezért szó mivolta megkérdőjelezhető.)

Összetett igékben viszont (mivel a magyar igekötős igéket, ill. az olyan szerkezeteket, amelyek szintaktikai műveletek – elsősorban a tagadás – által elválaszthatók, nem tekintek összetett szavaknak) a komi a leggazdagabb. Ugyanakkor ezek a szerkezetek sem igazán felelnek meg az összetett szavakról alkotott általános képünknek.

Az összetett számnevek mind az öt nyelvben (és valószínűleg a nyelvekben általában is) olyan szerkezetet alkotnak, mely sem az összetett szavakról, sem a szószervezetekről kialakított tipikus képnek nem felelnek meg, felépítésük és értelmezésük minden más nyelvi szerkezettől eltér. Ugyanakkor a vizsgált nyelvekben az észten és különösen a finn több olyan tulajdonságot is felmutat, mely univerzálisan inkább a szószervezetekre jellemző – igaz, ezek közül néhány más összetett szavakban is előfordul, míg a másik három nyelvben szószervezetekben sem.

A zárt szóosztályokban az összetett szó fogalma legfeljebb történeti szempontból vagy helyesírási értelemben (egybeírt egység) használható. Bizonyos szerkezetek, egyes névmások ugyan szerkesztettnek tűnnek, semmilyen okát nem találjuk, hogy ezeket összetett szavaknak tartsuk.

A „nyugati” és a „keleti” finnugor nyelvek között tehát vizsgálatunk szerint nincs olyan különbség, hogy valamelyikükre inkább jellemző lenne az összetett szavak használata, mint másukra. Néhány apróbb eltéréstől eltekintve az öt nyelv rendszere nagyon hasonlít egymáshoz. Ráadásul a finn és

az észt (különösen, ha figyelembe vesszük az előtag formáját, a genitivusi előtag lehetőségességét) jobban kilóg az öt nyelv közül, mint a permi.

Végezetül még egyszer fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a vizsgálatok eredménye a finnugor összetételek történetének újragondolását teszi szükségessé. A közkeletű elképzelések szerint a finnugor alapnyelvet inkább a mellérendelő összetett szavak jellemezték: a komiban, ahol viszonylag sok mellérendelő összetételnek tartott szerkezetet találunk, ezek gyakran egyáltalán nem tűnnek összetett szavaknak, ráadásul a meglevő példák is heterogének és nem produktívak, még csak nem is szaporák. (Más finnugor nyelvekből is nyelvenként alig néhány tucatnyi példát találunk a szakirodalomban, és kérdéses, hogy egy alaposabb vizsgálat ezeket összetett szavaknak mutatná-e.) A permi nyelvekben a mellérendelő összetett szavak száma eltörpül az egyébként szaporának mondható $N + N$ típus mellett. A magyar, finn és észt $N + N$ típusú összetett szavak kialakulását viszonylag későre teszik, viszont nem igazán valószínű, hogy a vizsgált öt nyelv egyébként egymáshoz igen hasonló rendszere párhuzamos fejlődés során alakult volna ki. Természetesen e kérdésben a végső szót csak a fennmaradó finnugor nyelvek alapos szinkrón elemzése után lehet kimondani.

Az idézetek eredeti nyelven

¹johdosyhdysana

²yhdysanan hahmoisia

³Puhutussa kielessä yhdysaneiden ja samat ainekset sisältävien sanojen raja on monesti varsin epäselvä, mutta kun puhuttaessa ei ole tarvis osoittaa, ovatko perättäiset saneet yhdysaneen muodostavia, ei rajatapausten olemasolo tule siinä samalla tavalla esiin kuin kirjakielessä, jossa on selvästi valittava joko erikseen tai yhteen kirjoittaminen.

⁴Eesti keeles on aga probleemi teravus seotud õigekeelsusega, sest põhimõtteks on eristada liitsõna ja sõnaühendid ka ortograafiliselt. Liitsõna kirjutatakse kokku, sõnaühend lahku.

⁵[...] правы авторы тех грамматик удмуртского языка, в которых предлагается слитное написание этих числительных.

⁶Määriteosana voi olla myös [...] ortografinen aines, jolla on puheessa sovinainen ääntöasu [...]

⁷Suoranaisesti lekseemiä eivät edusta myöskään sellaiset ortografiset määriteosat kuin *s-kirjain*, *2,5-kertainen* tai *@-merkki*

⁸lukusanat olisivat [...] kirjoitettavissa yhdysanoiksi

⁹Следует заметить, что некоторые сочетания слов мы пишем слитно, хотя они не являются сложными словами, например: *ыжгон* «овечья шерсть», *ыжску* «овчина, овечья шкура», *тўрныд* «топорище» и т.д.

¹⁰Puheessa yhdysanalla on tyypillisesti yksi pääpaino: ensi tavulla. Tämä kriteeri ei kuitenkaan välttämättä tee eroa vastaavaan kaksisanaiseen ilmaukseen.

¹¹unifying effect

¹²Once formed, a compound „exists” in the lexicon. A lengthy stay therein may obscure the original transparency of the compound.

¹³nameable

¹⁴For a combination to be a compound one condition has to be fulfilled: the compound must be morphologically isolated from a parallel syntactic group. However much *the Holy Roman Catholic Church* or *the French Revolution* may be semantic or psychological units, they are not morphologically isolated: they are stressed like syntactic groups.

¹⁵improper compounds

¹⁶[...] prefixation cannot belong to derivational morphology; prefixed verbs are compound words [...]

¹⁷In addition, compounds often express a more consolidated meaning than an equivalent syntactic phrase.

¹⁸It [compounding] deonotes the combining of two free forms or stems to form a new complex word referred to as a compound [...]

¹⁹[...] all of the compound types [...] in English are generated by a system of word structure rules such as this, that is, that the grammar of compounding in English consists simply of a set of context-free rewriting rules.

²⁰compuestos improprios

²¹Definition of H-compounding

An H-compound is a structure $[X Y]_Z$ or $[Y X]_Z$, such that:

- The denotation of Z is a subset of the denotation of Y ;
- If S is a possible way of specifying Y , the denotation of Z is determined by the range of S 's that are compatible with the semantics of X ;
- X does not have independent access to the discourse.

²²The definition of H-compounding consists of five elements:

- Z has a binary structure (preamble)
- X and Y are stems, having an independent meaning (implicit throughout)
- Z has a head (first bullet)
- X and Y have a variable relation (second bullet)
- Z is a single discourse element (third bullet)

²³*Var R or Structure Mapping Test*

If Z is the alleged H-compound, impose a structure $[X Y]_Z$ or $[Y X]_Z$, so that Z is a (kind of) Y , related to X in any of several ways. If it is not possible, Z is not an H-compound

²⁴*Pronominal Reference Test*

Construct a discourse with the alleged H-compound Z in one sentence, and a pronoun referring to the non-head of Z in the next sentence. If the discourse is correct, Z is not an H-compound.

²⁵*Coordination Test:*

If $[X Y]_Z$ or $[Y X]_Z$ is the alleged H-compound, and Y is the head, construct a phrase *X and X' Y-s*, where X and X' denote disjoint sets, and have the same hyperonym. If the phrase is not acceptable, Z is not a compound.

²⁶In $[X Y]_Z$ the meaning of Z is the set $\{X, Y\}$.

²⁷first constituent

²⁸semi-literates

²⁹[...] the **permanent lexicon**, which contains all idiosyncratic items that a speaker has stored [...]

³⁰[...] the **potential lexicon** or the **lexical component**, is the open set of all potential lexemes or words [...]

³¹kernel sentences

³²prepositional object

³³complex nouns

³⁴ambiguous

³⁵vague

³⁶feature slots

³⁷For nonverbal compounds, the range of possible semantic relations between the head and nonhead is so board and ill defined as to defy any attempt to characterize all or even a majority of the cases.

³⁸deictic compounds

³⁹novel

⁴⁰established

⁴¹Just as medical theory consisting of for humors and interaction between them will not explain medical reality, so a theory of syntax rules, a lexicon, and perhaps a set of semantic interpretation rules will not suffice for linguistic reality. [...] the fact that such a model of linguistics would be highly convenient for linguists does not amount to valid evidence for its reality.

⁴²language is an integral part of human cognition

⁴³Since a *blackbird* is a kind of a *bird*, and a *door-knob* a kind of a *knob*, we may say that these compounds have the same function as their head members; they are endocentric.

⁴⁴because the compound implies precisely that the object does not belong to the same species as the head member

⁴⁵Pikemates sõnades kasutatakse sidekriipsu, aga sel juhul tuleb mõlemat komponenti käänata [...]

⁴⁶„Appositioyhdyssanan osat kuvaavat samaa tarkoitetta eri kannoilta [...]

⁴⁷[...]kieliopillisesti oikein mutta ei käytössä [...]

⁴⁸harvinainen

⁴⁹seotud juure ja verbi ühendid

⁵⁰В современном удмуртском языке числительные по своей морфологической структуре делятся на простые, сложные и составные.

Irodalomjegyzék

- ALVRE, Paul, 1995. *Soome väljendeid eesti vastetega*. Valgus, Tallinn.
- ARONOFF, Mark, 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. MIT Press, Cambridge.
- ARONOFF, Mark, 2000. Generative grammar. In: *Morphologie*, 194–209.
Morphology between lexicon and grammar. In: *Morphologie*, 344–349.
- BALASSA (József) 1951: Балашша, Йожеф *Венгерский язык*, 1951, Москва.
- BÁNRÉTI Zoltán, 2001. Az ellipsis mondatana és a lexikai szelekció. *NyK* 98, 7–70.
- BARTENS, Raija: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*, MSFOu 238, Suomalais-ugrilainen seura, Helsinki, 2000.
- BÁTORI István, 1969. *Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen mit Berücksichtigung des Wotjakischen*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- BAUER, Laurie, 1978. *The Grammar of Nominal Compounding with special reference to Danish, English and French*. Odense University Press, Odense
- BAUER, Laurie, 2000. Word. In: *Morphologie*, 247–256. System vs. norm: coinage and institutionalization. In: *Morphologie*, 832–840.
- BECKER, Thomas, 1992. Compounding in German. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 5–36.
- BEKE Ödön, 1913. A finnugor összetételekhez. *NyK XLII*, 345–426.
- BERECZKI Gábor, 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- BLOOMFIELD, Leonard, 1933. *Language*. George Allen & Unwin Ltd., London, 1934 (British Edition, eredetileg New York, 1933)
- BOOIJ, Geert, 1992. Compounding in Dutch. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 37–60.
- BOOIJ, Geert, 2000. Morphology and Phonology. In: *Morphologie*, 335–344.
- CSÚCS Sándor, 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- CSÚCS Sándor, 2003. A votják tárgyról. *NyK* 100, 126–136.
- DEME László, 1958. Két megfigyelés nyelvjárásainkból. *Nyr.* 88, 481–484.
- DISCIULLO, Anna Maria & WILLIAMS, Edwin, 1987. *On the Definition of Word*. MIT Press, Cambridge (Massachusetts)
- DOWNING, Pamela Ann, 1977. On the Creation and Use of English Compound Nouns. *Language* 53, 810–841.
- EHALA, Martin, 1997. *Eesti keele struktuur*. Künnimees, h.n.
- EHALA, Martin, 1998. *Eesti kirjakeel*. Künnimees, h.n.
- ERELT, Mati ET AL., 1995. *Eesti keele grammatika I. Morfológia. Sõnamoodustus*. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, Tallinn.
- ERELT, Mati – ERELT, Tiiu – ROSS, Kristiina, 1997. *Eesti keele käsiraamat*. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- FEJES László, 2000. *A szóösszetétel vizsgálatának problémái finnugor nyelvekben*. Szakdolgozat. ELTE BTK Finnugor tanszék
- FEJES László, 2003a. Szövegemplék az udmurt összetételekről. In: *Permistica et Uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*, Fenno-Ugrica Pázmániansia 1, Piliscsaba, 71–78.
- FEJES László, 2003b. A szóösszetételek elemzéséről. In: *Ünnepi könyv Honti László tiszteletére*, Budapest, 106–113.
- FEJES László, 2004. “Compound verbs” in Komi: Grammaticalisation without a grammatical morpheme? *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 51, 2004, 5–43. Magyarul: A komi „összetett igék” – grammatizálódás grammatikai morféma nélkül? (Megjelenés előtt, megjelenik a BUM4 konferenciakötetben.)
- GOMBOCZ Zoltán, 1903. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: *Jelentés az és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Kicsi Sándor András. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. (Eredetileg: Nyelvészeti Füzetek 7. – Különnyomat a Magyar Nyelvőről, Athenaeum, Budapest)
- GOMBOCZ Zoltán, 1934. Funkcionális nyelv szemlélet. *MNy* XXX, 1–7.
- TEN HACKEN, Pius, 1994. *Defining Morphology. A Principled Approach to Determining the Boundaries of Compounding, Derivation and Inflection*. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York.
- TEN HACKEN, Pius, 2000. Derivation and compounding. In: *Morphologie*, 349–360.
- HAKANEN, Aimo, 1973. *Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Turku.
- HAJDÚ Péter, 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai)* Tankönyvkiadó, Budapest.

- HAJDÚ Péter, 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAKULINEN, Lauri, 1946. *Suomen kielen rakenne ja kehitys II. Sanasto- ja lauseoppia*. Otava, Helsinki.
- HAVAS Ferenc, 1974. *A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása*. Nyelvtudományi értekezések 85. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HINT, Mati, 1973. *Eesti keele fonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfoloogia põhiprobleemid*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn.
- HORGER Antal, 1926². *A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba*. Kókai Lajos, Budapest.
- IKOLA, Osmo, 1983. *Nykysuomen käsikirja*. Weilin + Göös, Espoo.
- KÁLMÁN László szerk., 2000. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest
- KÁLMÁN László – NÁDASDY Ádám, 1994. A hangsúly. In: *StrMNy2*, 393–467.
- KAPLINSKI, Jaan, 1968. Liitsõna moodustamise tüübid eesti keeles (generatiivse grammatika seisukohalt). In: *Keele modelleerimise probleeme 2*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 218. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu
- KÁROLY Sándor, 1966a. A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. In: *ÁltNyTan IV.*, 91–104.
- KÁROLY Sándor, 1966b. A finnugor összetételek történetéhez. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 23, 243–248.
- KÁROLY Sándor, 1968.^N Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Congressus Secundus Fenno-Ugristarum. Pars. I*. Societas Fenno-Ugrica, Helsinki, 245–250.
- KÁROLY Sándor, 1969. Az összetételek és a velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek. In: *ÁltNyTan VI.*, 271–328.
- KASK, A., 1967. *Eesti keele grammatika III. 1. vihik. Liitsõnad ja sõnade liitumisviisid eesti keeles*. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu.
- KENESEI István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: *StrMNy3*, 75–136.
- KERGE, Krista, 1990.² *Liitsõna, mõisted ja seosed*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn.
- KESZLER Borbála, 2000. A szintagmák. In: *MG*, 349–366.
- KIEFER Ferenc, 1992. Compounding in Hungarian. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 61–78.
- KIEFER Ferenc, 1998. Alaktan. In: *ÚMNy*, 187–292.
- KIEFER Ferenc, 2000. A szóösszetétel. In: *StrMNy3*, 519–567.

^N Az előadás valójában 1965-ben hangzott el.

² Az impresszum szerint 1988.

- KIEFER Ferenc, 2000a. Productivity and compounding. In: *Naturally!* Linguistic studies in honour of Wolfgang Ulrich Dressler presented on the occasion of his 60th birthday. Rosenberg & Sellier, Torino, 225–231.
- KIEFER Ferenc, é.n. [2000]. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- KIEFER Ferenc – LADÁNYI Mária, 2000. A szóképzés. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: *StrMNy3*, 137–214.
- KISS Gábor – PUSZTAI Ferenc, 1999: *Új szavak, új jelentések 1997-ből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KONT, Karl, 1973. Substantiivsest atribuudist soome-ugri keeltes. *SUST* 150, 165–173.
- KOROMPAY Klára, 1992. A névszóragozás. In: *MNyTNy II/1*, 355–410.
- KOZMÁCS István, 1996. Megjegyzések az udmurt birtokos szerkezetről. In: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. JATE Finnugor Tanszék, Szeged, 206–208.
- KOZMÁCS István, 2002. *Udmurt–magyar szótár*. Savaria University Press, Szombathely.
- KULL, Rein, 1964. Liitsõnade kolm peamist liitumisrühma. In: *Emakeele Seltsi Aastaraamat X.*, Tallinn, 137–150.
- KULL, Rein, 1964a. Sõnade kokku- ja lahkukirjuttamise põhialused. *Kirjakeel*, ENSV TA Emakeele Selts, Tallinn, 13–32.
- LACZKÓ Tibor, 2000. Zárójelezési paradoxonok. In: *StrMNy3*, 619–651.
- LAZAR, Oscar, 1975. *The formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages*. Almquist & Wiksell International (Stockholm / Sweden), Uppsala.
- LEES, Robert, 1963. *The Grammar of English Nominalizations*. Mouton & Co. Publishers, The Hague, The Netherlands
- LEINO, Pirkko, 1989. *Suomen kielioppi*. Otava, Helsinki.
- LENGYEL Klára, 2000. Az ige. In: *MG*, 81–94. A szóösszetétel. In: *MG*, 321–336.
- LIEBER, Rochelle, 1992. Compounding in English. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 79–96.
- B. LŐRINCZY Éva, 1961. A szóösszetétel. In: *MMNyR I*, 421–458.
- MATTHEWS, P. H., 1974. *Morphology. An Introduction to the Theory of Word-Structure*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney.
- MÄKISALO, Jukka, 2000. *Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds*. University of Joensuu, Faculty of Humanities, Joensuu.
- OLSEN, Susan, 2000. Composition. In: *Morphologie*, 897–916.

- ONIGA, Renato, 1992. Compounding in Latin. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 97–116.
- ÕIM, Katre ET AL. 2003. Compilation of the Database of Estonian Phrases. *Folklore* 25, 35–72
- PAIS Dezső 1951. Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy* XLVII, 135–154.
- PENTTILÄ, Arno, 1963. *Suomen kielioppi*. WSOY, Porvoo.
- RAINER, Franz & VARELA, Soledad, 1992. Compounding in Spanish. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 117–142.
- RALLI, Angela, 1992. Compounding in Modern Greek. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 143–174.
- RÉDEI Károly, 1978. *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RYDER, Mary Ellen, 1994. *Ordered Chaos. The Interpretation of English Noun-Noun Compounds*. University of California Publications, Linguistics, Volume 123. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California.
- SAMMALLAHTI, Pekka, 1977. *Norjansaamen Itä-Enontekiön murteen ääneoppi*. SUST 160, Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- SCALISE, Sergio, 1984. *Generative Morphology*. Foris Publications, Dordrecht – Holland / Cinnaminson – U.S.A.
- SCALISE, Sergio, 1992a. Foreword. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 3–4.
- SCALISE, Sergio, 1992b. Compounding in Italian. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 175–200.
- SELKIRK, Elisabeth O., 1982. *The Syntax of Words*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- SETÄLÄ, E[mil] N[estor], 1930. *Suomen kielioppi*. Otava, Helsinki.
- SIMONYI Zsigmond, 1875. A szavak összetétele a magyarban. *Nyr.* 4, 102–111, 148–154, 198–205, 244–251, 293–298, 341–345, 385–390, 437–444, 485–493, 531–541.
- SIPŐCZ Katalin, 1999: Szórendi kérdések a vogulban⁸. *Ugor Műhely. 1997. szeptember 17-19*. Budapesti Uráli Műhely I., MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 151–163.
- SIPŐCZ Katalin, 2003. A magyar mint finnugor nyelv. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SPENCER, Andrew, 2000. Morphology and Syntax. In: *Morphologie*, 312–334.

⁸ A tartalomjegyzékben: A vogul szórendről

- SZABÓ T. Ádám, 1984. Bestimmungsmöglichkeiten der Wortzusammensetzungen im Spätmagyarischen (zwischen 1400 und 1541). *FUF* XLVI/1–3
- SZILASI Móric, 1896. A finn-ugor névszói összetételek. 1. Névszói összetételek a vogulban. *NyK XXVI*, 129–193.
- SZILY Kálmán, 1902. *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- TAULI, Valter, 1972. *Eesti grammatika I*. Soome-ugri Keelte Instituut, Upsala.
- TROMMELEN, Mieke & ZONNEFELD, Wim, 1986. Dutch Morphology: Evidence for the Righthand Head Rule. *Linguistic Inquiry* 17, 147–169.
- TÖRKENCZY Miklós. A szótag. In: *StrMNy* 2., 273–392
- VALGMA, J. – REMMEL, N., 1968. *Eesti keele grammatika*, Kirjastus „Valgus”, Tallinn
- VARE, Silvi, 1990. Liitsubstantiivi tüüpidest eesti keeles. In: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Sessiones sectionum. Dissertationes. Linguistica*. Red. Jakab László et al. Debrecen.
- VELCSOV Mártonné, 1968. A szóösszetétel. In: *MMNy*, 151–165.
- VESIKANSA, Jouko, 1989. Yhdyssanat. In: *Nykysuomen sanavarat*. WSOY, Porvoo.
- VILLALVA, Alina, 1992. Compounding in Portuguese. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 201–220.
- VOLF György, 1872. A cím („Magyar Nyelvőr“) [sic] kérdése. *Nyr* 1, 13–17
- WARREN, Beatrice, 1978. *Semantic Patterns of Noun-Noun Compounds*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Gothenburg Studies in English 47, Göteborg.
- WAUGH, Linda R. & LAFFORD, Barbara A., 2000. Markedness. In: *Morphologie*, 272–281.
- WITTGENSTEIN, Ludwig, 1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest
- ZAIKOV, P., 1992. *Karjalan kielen kielioppi I. Iäne- ta muoto-oppie*. Издательство Петрозаводского государственного университета, Petroskoi.
- ZWANENBURG, Wiecher, 1992. Compounding in French. *Rivista di Linguistica*, volume 4, numero I, 221–240.
- [ZSADON Béla] don B., 2004. *nem csak nemcsak*.
<http://index.hu/kultur/korrektor/nemcsak/> (2005. február 28.)
- АЛАТЫРЕВ 1947: Алатырев, В. И. Определительно-сложные слова в удмуртском языке. In: *Научная конференция по вопросам финно-угорской филологии. Тезисы докладов*. Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета, Ленинград.

- АЛАТЫРЕВ 1947: Алатырев, В. И. Основные пути и способы развития лексики удмуртского языка. In: *Вопросы удмуртского языкознания*. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- АНДУГАНОВ 1976: Андуганов, Юрий Владимирович. *Сложные слова в марийском языке*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu.
- БАЛАНДИН – ВАХРУШЕВА 1957: Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П. *Мансийский язык*. Учпедгиз, Ленинград.
- БЕЗНОСИКОВА – АЙБАБИНА – КОСНЫРЕВА 2000: Безносилова, Л. М. – Айбабина, Е. А. – Коснырева, Р. И. *Коми-роч кывчукӧр*. Коми небӧг ледзанін, Сыктывкар.
- БЕЗНОСИКОВА – ЗАБОЕВА – КОСНЫРЕВА 2003: Безносилова, Л. М. – Забоева, Н. К. – Коснырева, Р. И. *Роч-коми кывчукӧр*. Коми небӧг ледзанін, Сыктывкар.
- ГАНТМАН 1962: Гантман, А. С. Сложные слова. Парные слова. In: *Коми-пермяцкий язык. Учебник для высших учебных заведений*. ред. В. И. Лыткин. Коми-пермяцкое книжное издательство, Кудымкар.
- КЕЛИН 1996: Келин, М. А. *Сложные слова в мордовских (мокшанском и эрзянском) языках*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Мордовский научно-исследовательский Институт языка, литературы, истории и экономики при совете министров Мордовской АССР, Саранск. (kézirat)
- КЕЛЬМАКОВ 1984: Кельмаков, В. К. О сложных числительных в современном удмуртском языке In: *Вопросы грамматики удмуртского языка*. Научно-исследовательский институт при совете министров Удмуртской АССР, Ижевск, 18–24.
- КОЛЯДЕНКОВ 1962: Коляденков, М. Н. Словообразование. In: *Грамматика мордовских языков: Фонетика и морфология*. Мордовское книжное издательство, Саранск, 36–61.
- ПЕРЕВОЗЩИКОВ 1962: Перевозчиков, П. Н. отв. ред. *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- РОМБАНДЕЕВА 1973: Ромбандеева, Е. И., 1973. *Мансийский (вогульский) язык*. «Наука», Москва.
- СИДОРОВ 1953: Сидоров, А.: *Порядок слов в предложении коми языка*, Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- СОРОКИНА 1990: Сорокина И. П. Сложные лексические единицы в самодийских языках. In: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Debrecen, 3С 373–378.

- ТАРАКАНОВ 2000: Тараканов, И. В. (ответственной редактор). *Удмурт шонер гоажъяськонъя кылмокам*. Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, Ижевск.
- ФЕДЮНЕВА 2000: Федюнева, Г. В. *Коми эмакыв артмӧм (Бӧдждьд шко- лалы отсӧг выльӧ)*. Россияса наукаяс академиялӧн Урал юкӧнысь Коми наука шӧринса Кыв, литература да история институт, Сыктывкар
- ЦЫПАНОВ 1997: Цыпанов, Е. А. *Причастие в коми языке: история, се- мантика, дистрибуция*. Российская Академия Наук Уральское Отде- ление Коми Научный Центр Институт языка, литературы и истории, Екатеринбург

Rövidítések

- AkH.: 1984. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest
- ÁltNyTan: Általános Nyelvészeti tanulmányok
- ÉKsz.: Juhász József et al. szerk., 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Aka- démiai Kiadó, Budapest.
- ISKo: Hakulinen, Auli et al. 2004: Iso suomen kielioppi. Suomalaisen Kirjal- lisuuden Seura, Helsinki.
- KRK: Безносикова, Л. М. – Айбабина, Е. А. – Коснырева, Р. И., 2000: *Коми-роч кывчукӧр*. Коми небӧг ледзанӧн, Сыктывкар.
- MG: Keszler Borbála szerk., 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyv- kiadó, Budapest.
- MMNy: Bencédy József – Fábrián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné, 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR I: Tompa József szerk., 1961. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bevezetés. Hangtan. Szótan*. Akadémiai Kiadó, Buda- pest.
- MNy: *Magyar Nyelv*
- MNyTNy II/1: E. Abbafy Erzsébet szerk., 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Buda- pest.
- Morphologie: *Morphologie. Morphology. Ei internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. Edited by Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan in collaboration with Wolfgang Kesselheim, Stavros Skopetas. Vo- lume 1. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2000.

- MSzFE: Lakó György főszerk., 1967, 1971, 1978. *A magyar szóképzlet finn-ugor elemei I-III.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nyr: *Magyar Nyelvőr*
- OH: Lackó Krisztina – Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- ÖKK: Федунёва, Г. В. кипо дулын: *Öñия коми кыв. Морфология.* Коми небöгледзанін, Сыктывкар, 2000.
- RKK: Безносикова, Л. М. – Забоева, Н. К. – Коснырева, Р. И., 2003: *Роч-коми кывчукöр.* Коми небöг ледзанін, Сыктывкар.
- StrMNy2: Kiefer Ferenc szerk., 1994. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- StrMNy3: Kiefer Ferenc szerk., 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SUST: Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (= Memoires de la Société Finno-Ougrienne, MSFOu), Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki
- ÚMNY: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, 2000. *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest.

A közvetve felhasznált források

Itt sorolom fel azokat a bibliográfiai tételeket, amelyekre az irodalomjegyzékben felsorolt művek utalnak, de amelyeket személyesen tanulmányozni nem állt módomban.

- ALLEN, Margaret Reece, 1978. *Morphological Investigations.* Publikálatlan doktori értekezés. University of Connecticut. (1979. *Morphological Investigations.* University Microfilms International, Ann Arbor MI)
- BOOIJ, Geert, 1977. *Dutch Morphology. A Study of Word Formation in Generative Grammar.* Peter de Ridder Press, Lisse.
- BOOIJ, Geert & LIEBER, Rochelle, 1990. *On the Simultaneity of Morphological and Prosodic Structure.* Kézirat. Free University of Amsterdam & University of New Hampshire.
- GLEITMAN, Lila R. & GLEITMAN, Henry, 1970. *Phrase and paraphrase: some innovative uses of language.* Norton, New York
- HEYVAERT, Frans J. 1990. Over de betekenis van doorzichtige' samenstellingen. *Forum der Letteren* 31, 104–124.
- JESPersen, Otto, 1909. *A modern English Grammar on Historical Principles. Part I. Sounds and Spelling.* George & Allen Unwin, London.
- LEONARD, Rosemary, 1984. *The Interpretation of English Noun Sequences on the Computer.* North-Holland, Amsterdam.

- LEVI, Judith N., 1978. *The Syntax and Semantics of Complex Nominals*. Academic Press, New York.
- LI, Charles, 1971. *Semantics and the Structure of Compounds in Chinese*. Disszertáció. University of California, Berkeley.
- LIEBER, R. 1983. Argument linking and compounds in English. *Linguistic Inquiry* 14, 251–285.
- LJUNG, M. 1970. *English Denominal Adjectives*. Gothenburg Studies in English 21, Studentlitteratur, Lund.
- LYONS, John, 1963. *Structural Semantics*. Blackwell, Oxford
- MOTSCH, Wolfgang, 1970. Analyse von Komposita mit zwei nominalen Elementen. In: Bierwiesch, Manfred & Heidolf, Karl Erich. *Progress in Linguistics*. Mouton, The Hague / Paris
- SAPIR, Edward, 1921. *Language*. Harvest, London
- SPENCER, Andrew, 1991. *Morphological Theory; An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*. Blackwell, Oxford
- ZIMMER, Karl E., 1971. Some general observations about nominal compounds. *Working Papers on Language Universals* 5, C1-C21, Stanford University